

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

4-5 (7-8)

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної Академії наук України
та
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

НІЖИНСЬКА МІСЬКА РАДА

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ніжинознавчі студії №4:

НІЖИН ОКУПАЦІЙНОЇ ДОБИ

(до 65-річчя звільнення міста від нацистів)

пам'яткознавство північного регіону
України №1

науковий
історико-культурологічний
збірник

Випуск 4-5(7-8)

КИЇВ
2007

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр)
Н61

Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
Ніжинська міська рада

Редакційна колегія:

к.і.н. О.Б.Коваленко (голова ред. ради), д.ф.н. О.Г.Астаф'єв, к.фіз.-мат.н. М.М.Астаф'єва, д.політ.н. О.Д.Бойко, д.і.н. А.О.Буравченков, д.і.н. І.В.Верба, д.тех.н. Л.О.Гріффен, член.-кор., д.і.н. О.П.Моця, д.і.н. А.А.Непомнящий, к.і.н. А.М.Острянко, д.філол.н. Г.В.Самойленко, к.і.н. О.Г.Самойленко, к.і.н. Є.М.Страшко, д.і.н. Д.Я. Телегін, к.і.н. О.М.Титова (заст. голови ред. ради), С.Ю.Зозуля (упорядник), О.С.Морозов (упорядник)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК*

- Н61 **Ніжинська старовина.** Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4-5 (7-8) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2007. – 172 с.
ISBN 978-966-8999-16-1

У червертому та п'ятому випусках наукової збірки «Ніжинська старовина» вміщено ряд ніжинознавчих, а також регіоналістичних пам'яткознавчих студій.

Авторські розвідки четвертого випуску – майже виключно ніжинських дослідників, кілька археографічних публікацій, а також бібліографічний покажчик тематично відображають сюжети з періоду окупації Ніжина нацистами впродовж 1941-1943 років.

Перше число пам'яткознавчої серії «Ніжинської старовини» в межах означеного збірника репрезентує результати досліджень останнього часу пам'яток археології, архітектури та містобудування, історії та культури, а також архівних, мистецьких і некрополістичних, пов'язаних із Північним історико-культурним регіоном України, переважно півдня сучасної Чернігівщини.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

**УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр)**

*Збірку видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
та
Ніжинської міської ради*

ISBN 978-966-8999-16-1

© С.Ю. Зозуля
© О.С. Морозов

Ç Ì ² Ñ Ò

ÂÈ Ì ÓÑÊ 4(7)

Í ÎÆÈ Í ÎÇ Í ÂÂ×Í ÑÒÓÄĠ ¹ 4:

Í ³æëí îêóîàð³éíî ãîáè (ãî 65-ð³÷÷ÿ çâ³ëüíáí ŷ ì³ñòà â³à íàðèñò³â)

Äî 65-î ð³÷èò³ çâ³ëüíáí ŷ Í ³æëíà â³à íàðèñòîñíîîîîîî îêóîàð³

“Ніжинці не тільки боролися, але й продовжували жити” (від упорядників)..... 7

Î êóîàð³éíîî îðð³îâ ó äîñ³âäâáí ŷö

Гавриленко І.(Ніжин) Діяльність народних шкіл на Ніжинщині
в період німецької окупації 1941-1943 років..... 9

Давиденко Ю.(Ніжин) Національно-культурне життя Чернігівщини
в 1941-1942 роках..... 15

Дудченко Г. (Ніжин), Коваленко Н. (Ніжин) Колгоспні ліси у відомчому конфлікті
Ніжинського головного лісництва та земельних органів окупаційної влади..... 19

Ємельянов В.(Ніжин) Антинацистський рух опору в Ніжині..... 27

Крапив'янський С. (Ніжин) Бойовий шлях 217-ї піхотної дивізії вермахту..... 47

Лейберов О. (Ніжин) Заходи німецької окупаційної влади з установа
“нового порядку” в Ніжині в 1941-1942 роках..... 60

“Æèððÿ çà í³î³â” ó àðð³âíèò äîêóîàð³àð

Дудченко Г. (Ніжин), Кондрашов В. (Ніжин) Вихідна документація відділу
освіти Ніжинської міської управи в 1941-1943 роках..... 65

Зозуля С. (Київ-Ніжин) Пройдусь Абрикосовою, заверну на Гітлерштрассе...
(архівна справа про перейменування мікротопонімів Ніжина в 1941 р.)..... 90

Í ³æëí òà Í ³æëíîèà â îðð³îâ Äòóâîî ñâ³òîâîî â³éí: á³æ³îððð³÷èè îîèæ÷èè (укладач Л.Гранатович (Ніжин))

I. Ніжин у 1941-1943 роках..... 101

II. Рух опору..... 110

ÂÈ Ì ÓÑÊ 5(8)

Ì À Ì 'BÒÊ ÎÇ Í ÂÂÑÒÀÎ ÎÎÄ Í× Í ÎÎ ÐÄÎÎ Î Ó ÓÊÐÀ Í È ¹ 1

Î àì 'ÿòèè àðð³âíîîîî

Кедун І.(Ніжин), Москаленко О. (Ніжин) Уточнення історичної топографії
Ніжина за матеріалами археологічних досліджень..... 119

Î àì 'ÿòèè àðð³âíèòòòò òà ì³ñòàóóóáí ŷ

Корбач І. (Київ) Вознесенська церква у Березні (до мартирологу дерев'яної
української церковної архітектури)..... 123

<i>Самойленко С. (Київ-Ніжин)</i> Відомі архітектори XVIII ст. — будівничі Ніжина	126
<i>Жукова С. (Глухів)</i> Терещенки і Трьох-Анастасіївська церква у Глухові	134
İ àì'ÿòèè ³ñîîð³ òà éóëüòóðè	
<i>Руденко Л. (Ніжин)</i> Щедра спадщина Пармена Забіли.....	141
Àðð³áí³ òàì'ÿòèè	
<i>Ситий І. (Чернігів)</i> Цікавий документ із історії мостобудування на Чернігівщині	147
İ àì'ÿòèè ìèññòáðóàà	
<i>Степовик Д. (Київ)</i> Іконопис козацької доби	151
Í àèðîîîë³ñòè÷í³ òàì'ÿòèè	
<i>Зозуля С. (Київ-Ніжин)</i> Поховання представників родини Де ля Флізів в Україні: до питання локалізації.....	155
İ àì'ÿòèîçíàâ³	
<i>Г.Ф.Гайдай (1932-2006)</i> Від упорядників. <i>Підготовка до друку і передмова</i> <i>І.Павлюченка (Прилуки)</i>	161
Ðáðáíç³	
<i>Зозуля С. (Київ-Ніжин)</i> Проблемна мікротопонімія міста Ніжина.....	167
Í àð³ ààòîðè	170
²íôîðìàò³ÿ äëÿ ìàèáóòí³ð ààòîð³à	171

* * *

У збірці використані графіка та світлини з фондів Ніжинського краєзнавчого музею, монографій Д.М.Баринова, В.М.Боброва та Б.О.Денісіна «Гвардейский Ніжинський Кузбасский» (Кемерово, 1985), Г.В.Самойленка і О.Г.Самойленка «Ніжинська вища школа: сторінки історії» (Ніжин, 2005); фотоальбому «Нежин на порозі ХХ века» (Ніжин, 2007), енциклопедичного довідника «Чернігівщина» (К., 1990), документальної повісті С.Я.Черняк «Промінь серед ночі» (К., 1978), приватного зібрання упорядників, а також надані авторами публікацій

* * *

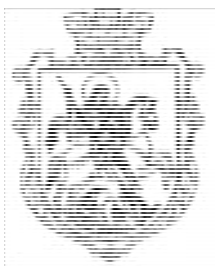
На обкладинці: фрагмент плану міста Ніжина 1773 року

Âëïóñê 4(7)

**МІЖУНІОЗНАВЧІ
СТУДІЇ
№4**

Í²ÆÈ Í
ÎÊÓÏÀÖ²É Í Î ÄÎÁÈ
(ăî 65-đ³÷÷ÿ
çâ³ëüíaííÿ ì³ñòà
â³ă íàöèñò³ă)

ДО 65-ї РІЧНИЦІ ЗВІЛЬНЕННЯ НІЖИНА ВІД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

**“Ніжинці не тільки боролися,
але й продовжували жити”**

Ще зовсім недавно про «життя за німців» упродовж останньої війни можна було дізнатися виключно з «правильних», ідеологічно витриманих, схвалених відповідними органами кінострічок; із проскрибованих державною цензурою або написаних на офіційне замовлення художніх, художньо-документальних або меморіальних творів тощо. Історична наукова думка рухалася також виключно в «рекомендованому» напрямі – висвітлення бойового подвигу радянського народу та його мудрого комуністичного керівництва; з іншого боку – засудження всіляких спроб дистанціюватися від «життєвого подвигу» з єдиною метою скинути німецьке рабство. Заперечуючи право на життя в розрізі непрорадянського мислення, офіційна доктрина післявоєнної наддержави заперечувала не тільки прояви співпраці з окупаційним режимом – від відкритої антирадянщини до більш поміркованого колабораціонізму, – але й цілком лояльне побутове співжиття в умовах, досить схожих на кілька десятиріч до цього, коли відбувалося становлення влади самих більшовиків.

Від героїчно-виховних розповідей у дитячих дошкільних закладах, уроків мужності в школах, патріотичних лекцій у вищих навчальних закладах до публікацій у періодиці, радіо- та телепередач складалося враження, що два роки окупації (для Ніжина початок і закінчення нацистської окупації дивним чином збігся в циклічному часі, практично день-у-день) – суцільний морок, на кшталт полярної ночі; місто ж немов би заціпеніло в очікуванні визволителів. У загальній свідомості післявоєнних поколінь якраз вкоренилися тільки три події, що відбулися впродовж цих двох років: грабунок нацистами матеріальних статків населення, підпільна боротьба з окупаційним режимом і, власне, визволення міста Червоною Армією. Звісно, ніхто не збирається спростовувати ні дійсність, ні історичну значимість цих явищ. Однак, героїзм-героїзмом, але ж від вересня 1941 р. до вересня 1943 р. в місті Ніжині продовжували жити майже півсотні тисяч мешканців, ізпоміж яких переважна більшість не була підпільниками і абсолютна більшість із яких не служила ні в поліції, ні в інших окупаційних органах влади. Що ж тоді робили тисячі ніжинців «під німцями»? Невже ховалися в погребях чи лежали вдома на ліжках у стані анабіозу? Відповідь надто проста: народжували дітей, одру-

жувалися, помирили від невійськових і негероїчних хвороб; справляли гостини, ходили до кіно, театру тощо, одним словом – продовжували жити й працювати, заробляти на хліб буденний, – хто як міг і де міг.

Нацистський окупаційний режим, у цілому, поставився до своїх нових територій як до набутої власності, і керувався, адмініструючи їх, власними інтересами й потребами (у першу чергу – військовими), і аж ніяк не інтересами населення цих регіонів. У цьому гітлерівці не «вигадали колеса» – практика стара, як світ; так себе поводити всі завоювальники; в такій поведінці нацисти 1941 р. мало в чому відрізнялися від більшовиків 1918 р. чи, скажімо, поляків 1618 р. Всі ж пафосні промови про визволення від ярма свої попередників, опікування інтересами місцевого населення, принесення високої культури, – все це не більше, ніж демагогія і красиві слова; справжня ж оцінка дається лише за справами. І тут ніхто не збирається пробачати тисяч замордованих і знищених мирних жителів міста, розстріляних євреїв, циган; спалених і зруйнованих будівель, що будувалися руками ніжинців; спроб нав'язати зверхність арійської раси шляхом морального й інтелектуального приниження місцевого населення тощо.

Проте, варто – і вже давно на часі – зробити спробу поглянути на окупаційну (нацистську) добу в історії Ніжина з різних боків, оцінивши її цілісно, всебічно, без ідеологічних штампів і купюр. Відтак, виникає цілком логічне питання: чи не пора поставити все на свої місця: нацисти – були; окупація – реальний і багато в чому побутовий факт; рух опору – був і не завжди поготів тотальна самопожертва в ім'я єдиної політичної ідеї (як виявляється, вона тоді в окупованому Ніжині була не єдина); колабораціонізм – також був і не завжди у вигляді холоуїства моральних покидьків-поліцаїв і старост із радянських кінофільмів про війну. Загалом, було життя «при німцях», як і «при советах», і «при царю», «при поляках» тощо. А в житті – як у житті: кожен хотів жити і ніхто не хотів помирати.

І останнє. Чи не час, урешті-решт, визначитися (насамперед, місцевому населенню) наскільки знаковою для подальшого розвитку Ніжина як населеного пункту; для формування специфічного, унікального, притаманного тільки ніжинцям способу мислення, форм господарювання, культурних традицій і звичаїв – такого собі міського менталітету, загалом; був факт звільнення міста від нацистської окупації, далеко не першої в його довгій історії. Чи настільки це звільнення є важливим, що цей день святкується як День Міста – на кшталт дня народження? Чи може, все ж, варто згадувати цю подію як День звільнення від нацистської окупації? Може варто зняти з цієї дати як старі ідеологічні нашарування, так і новітні модернові елементи шоу і не перетворювати свято військової звияти на молодіжний «тусняк»?

Щиро віримо, що відповіді на ці непрості й суперечливі питання лежать у площині розуму, виваженого документального аналізу, апелювання до гуманістичного сумління й неухильному слідуванні істині, а не в політичних мітингах, удаванні бажаного за дійсне, а також особистих розрахунках, особливо з шашлично-горілчаним присмаком на популярних нині «масовках». Хочеться вірити, що матеріали збірки стануть у нагоді аби вирішити означені питання. Власне, задля цього також було задумане тематичне число «Ніжинської старовини», присвячене річниці вигнання «коричневої чуми» ХХ ст. з терен Ніжина й Ніжинщини.

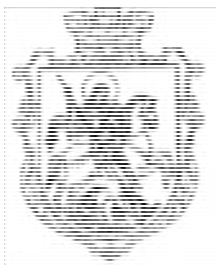
З повагою, упорядники «Ніжинської старовини»

О.С. Морозов,

історик, завідувач Музею рідкісної книги
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;
протоіерей, священник Кафедрального собору Всіх Святих
у м. Ніжині (УПЦ КП)

С.Ю. Зозуля,

історик, пам'яткознавець,
старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК

ОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД У ДОСЛІДЖЕННЯХ

Інна ГАВРИЛЕНКО
(Ніжин)

Діяльність народних шкіл на Ніжинщині в період німецької окупації 1941-1943 років

Стан освіти на українських землях у період німецької нацистської окупації фактично не залежав від їх адміністративно-територіального поділу. Метою нової окупаційної влади було зниження рівня освіти до мінімуму. Виходячи з цього, українські діти мали отримати тільки початкові знання в чотирирічній школі, а молодь мала право навчатися лише в тих навчальних закладах, де готували робітників для майбутньої праці на задоволення потреб рейху. Ніжин, що увійшов до прифронтової зони і підпорядковувався військовому командуванню, не став винятком. Із установленням «нового порядку» в місті також було змінено радянську систему освіти.

Дане дослідження присвячене аналізу діяльності народних шкіл на Ніжинщині протягом 1941-1943 років і базоване, переважно, на матеріалах, що містять фонди відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.

Незважаючи на наукову значущість вивчення проблеми стану шкільної освіти під час нацистської окупації в контексті вивчення історії Ніжина, ця тема, на жаль, досі не була предметом спеціального дослідження. Радянська історіографія окупаційний режим, як відомо, висвітлювала досить поверхово. За умовами ідеологічного диктату тоталітарної доби (сталінізм повоєнного десятиріччя) будь-які суспільні процеси, що відбувалися на окупованій території, крім прокомуністичного руху опору, вважалися не вартими особливої уваги. Лише з другої половини 1950-х років з'являються перші паростки «непартизанських» сюжетів у матеріалах, що так чи інакше розкривали життя під окупацією. Дослідження з освітньої тематики почали з'являтися лише наприкінці 1960 – на початку 1970-х років; відносно ж освітніх процесів упродовж 1941-1943 років на Ніжинщини, то слід відмітити їх небагаточисельність і відносну поверховість. Так, побіжно зустрічається певна інформація щодо учнів, шкіл у роботах М.Рудика та В.Симоненка [1].

Сучасна історіографія історії освіти в Ніжині й окрузі в окупаційний період бере початок із 1994 р., коли було надруковано статтю В.Симоненка «Свідчать архіви» [2]. У цій роботі розкривається політика німецького керівництва щодо освіти в Україні і, зокрема, в Ніжині, описується діяльність 6 народних шкіл та середньо-професійних закладів міста, їх санітарно-гігієнічний стан; наводяться збитки, нанесені німцями навчальним закладам під час їх відступу з Ніжина в 1943 р.

Подибуємо матеріали з історії освіти окупаційного часу в Ніжині в студіях ніжинського професора Г.В.Самойленка. В 1996 р. у серії «Нариси культури Ніжина» з'явилася окрема частина «Освіта та наука», в котрій окремий розділ розкриває діяльність народних шкіл і середньо-професійних закладів.

До 155-річчя середньої школи №8 м. Ніжина В.Симоненко в 1998 р. оприлюднив власне дослідження історії цього навчального закладу; де є інформація щодо освіти в Ніжині в період окупації, і, зокрема, про діяльність школи на вул. Ліцейській.

Керівництво нацистської Німеччини задовго до нападу на СРСР визначило позицію стосовно України. Всі слов'янські народи, в т.ч. українці, вважалися неповноцінною расою, відтак, стояли на нижчому щаблі відносно пануючої арійської і мали або знищуватися, або перетворитися на рабів. Окупована Україна була, в першу чергу, територією з багатими сировинними й дешевими демографічними ресурсами. То ж, і освітні потуги окупаційного режиму були відповідними, – значно обмеженими й відверто дискримінаційними.

Ще 28 листопада 1940 р. Управління з расових питань Німеччини видало директиву, в якій зазначалося: «... на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім 4-класної початкової школи. Початкова школа має своєю метою навчання учнів лише лічбі максимум до 500 і умінню розписатися, а також розповсюдженню вчення про те, що покірність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати вважати не обов'язковим» [3]. А.Гітлер у розмові з публіцистом Г.Раушенінгом наголошував на тому, що східні слов'яни становлять «величезну небезпеку для білої нордичної раси» і що одне з основних завдань полягає у запобіганні їхнього розвитку [4]. Декларувалося, що в шкільній справі відносно радянських дітей слід дотримуватися методів, якими англійці користувалися в колоніальній Індії. Ліквідація будь-якої освіти мала готувати для расистів покірних рабів. Гітлер говорив Розенбергу, що «... надмірна освіченість повинна зникнути. Історія знову доводить, що люди, які мають освіту більшу, ніж того потребує їх служба, є зачинателями революційного руху» [5].

Окупанти почали швидко розуміти, що відновлення роботи шкіл є небезпечним фактором. Так, у розпорядженні Чернігівської міської комендатури від 11 грудня 1941 р. було сказано: «Відкриття шкіл суворо забороняється, бо нема гарантії в тому, що викладання в них не буде проводитися в більшовицькому напрямку. Всі відкриті до цього часу школи, в тому числі в Острі та Броварах – негайно закрити» [6].

Проте, незабаром усе ж було зроблено поступку. Згідно зі спеціальною директивою рейхскомісара Еріха Коха й особливим розпорядженням військової адміністрації групи армії «Південь» ліквідовувалася система радянської освіти й запроваджувалися чотирикласні народні школи. Навчання в них мало обмежуватися читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, різними іграми та ручною працею. В директиві підкреслювалося, що радянські підручники й навчальні матеріали повинні бути вилучені у

школах і в населення [7]. В деяких містах тимчасово дозволялося користуватися окремими посібниками (з географії, природознавства, математики тощо), але за умови, щоб учні й учителі позакреслювали в цих книжках назви, прізвища, окремі слова і речення «більшовицького напрямку» [8].

Навесні 1942 р. на прохання громадськості окупаційна влада дозволила відкрити в Ніжині шість чотирикласних народних шкіл. Напередодні фельдкомендатура оприлюднила умови роботи цих навчальних закладів: необхідно було, щоб на шкільних будинках розміщувалися таблиці на німецькій й українській мовах і з напису було видно, яка це школа; класні кімнати повинні були мати написи (наприклад, «1 клас», «2 клас» тощо). Зазначалося, що навчання треба обмежити читанням, письмом, рахуванням, гімнастикою, іграми, навчанням німецької мови; заборонялося використання підручників, учбового приладдя; була заборонена політична діяльність учителів, а зміни в учительському персоналі могли відбуватися лише з погодженням Польової комендатури [9].

Таким чином, були відкриті народні школи на Магерках, Мигалівці, Овдіївці, на Козачій і Ліцейській вулицях, а також народна школа при залізничній станції. На початку роботи цих закладів у них навчалося 584 учні, – це лише 11% від довоєнної кількості школярів (у 1940-1941 навчальному році в Ніжині школи відвідували 5229 учнів) [10]. У вересні 1942 р. спостерігалася тенденція до збільшення кількості учнів народних шкіл – за журналами до 6 шкіл було записано 1081 дитину. Щоправда, відвідування було задовільним. Так, наприклад, до школи на Овдіївці не ходило 11-18% дітей, схожою ситуація була і в інших школах. Відтак, у зазначених шести ніжинських школах навчалося фактично 870-900 учнів [11].

Стосовно вчителів міста в окупаційний період, то загалом у Ніжинському відділу народної освіти в 1942 р. було 70 предметників і 45 класоводів [12]. У народних школах Ніжина працювало 40 учителів. Серед них: Топольський І.І., П'яківська Г.П., Разумцева К.Є., Гурська О.В., Левковцева Л.Д., Москаленко О.Д., Омельчук В.Г., Случевська М.С. й інші. Вчителі народних шкіл отримували заробітну плату від Відділу освіти міської управи; відділ очолював п. П'яківський. Середньомісячна зарплата вчителя-класовода становила 475 крб., старший учитель отримував 550 крб., учителью німецької мови платили залежно від кількості годин, в середньому – 200-300 крб. на місяць [13].

Німецька влада не переймалася ні санітарним станом народних шкіл, ні здоров'ям учнів. Бракувало приміщень, особливою проблемою було засилля серед дітей вошей. У звіті відносно шкіл від 1 вересня 1942 р. зазначається, що існує потреба у замках, склі, меблях, крейді, ганчірках, відрах, туалети знаходяться в жахливому стані тощо [14]. В уривку із акту обстеження школи на Козачій від 15 травня 1943 року говориться: «По всім класам дуже брудно, стіни пошкоджені, кругом звисає павутиння, вікна забиті дошками, нема вентиляційних квартир» [15].

Заняття часто припинялися через розквартирування в шкільних приміщеннях окупаційних військ. Так, згідно з розпорядженням міської управи Ніжина від 21 січня 1943 р. приміщення всіх зазначених народних шкіл міста звільнялися для військових частин до 27 січня 1943 р., шкільне майно вивозилося до дитсадку та громадських господарств №65, 66, 68, де здавалося тимчасово за актами завгоспом господарств [16]. Такі переміщення, зазвичай, призводили до матеріальних втрат. З іншого боку роз-

квартировані військові частини також надто не турбувалися станом збереженості приміщень, що займали.

Траплялися випадки, коли в одному приміщенні співіснували два навчальні заклади. Так, у зв'язку з похолоданням із 16 листопада 1942 р. в головному будинку школи по вул. Ліцейській проводили навчання спільно з дев'ятьма класами народної школи (1-А, 1-Б, 1-В, 2, 3-А, 3-Б, 4-А, 4-Б, 4-В) у дві зміни. Цікаво, що заняття починали о 7 год. 30 хв. за середньоевропейським часом – також один із кроків до «цивілізування» окупаційним режимом «неповноцінних» східних слов'ян. У флігелі цієї ж школи – він був менше пристосованим до холодів, – а також у її головному приміщенні, коли воно було вільним, проводилося навчання курсів німецької мови [17]. Ще один приклад: у народній школі на вул. Козачій у першу зміну навчалася одна школа, а в другу інша – (що розташовувалася на Овдіївці [18]).

У народних школах навчалися діти від 1929 до 1936 року народження. Проаналізувавши «Відомість про рік народження учнів Ніжинської народної школи на Ліцейській вулиці», з'ясуємо, що учнів з 1929-1931 років тут навчалася 123, а з 1932-1936 років – 238 [19]. Помітна тенденція до невідвідування школи наймолодшими учнями. Порівняно мала кількість дітей 1935 року народження. То ж, до народних шкіл під час окупації шкіл ходили переважно діти 8-14 років, більшість із котрих була дев'яти-одинадцятирічними.

Народні школи були відкриті також у селах Ніжинського району. Відомо, що 1 квітня 1942 р. розпочалося навчання в Пашківській народній школі. Тут було 5 класів (2, 3-А, 3-Б, 4-А та 4-Б). Школу за списками повинні були відвідувати 88 учнів, але з них фактично ходили лише 66, за відомостями вивчений матеріал станом на кінець травня 1942 р. засвоїли лише 57 учнів. Невстигання пояснювалися поганим відвідуванням, головне – через домашні обставини (відсутність одягу, взуття; використання школярів на сільськогосподарських роботах удома тощо). В Пашківській народній школі працювало 4 вчителі: Науменко О.М., Губська Т.І., Рякун О.А., Губський В.І., кожен із котрих, крім викладання, був також класоводом. Позаяк класів було п'ять, Олександра Андріївна Рякун була керівником 3-Б та 4-Б класів [20].

17 березня 1942 р. була відкрита народна школа у с. Переяслівка. Школу повинні були відвідувати 133 учні 1-4 класів; із них фактично навчалася лише 93, успішно засвоїли матеріал станом на 16 травня 1942 р. лише 73 учні [21]. 1 квітня 1942 р. свою роботу розпочала народна школа в с. Зруб, де було відкрито 3 класи (3-4 класи); загальна кількість учнів за списком становила 58 учнів, але до школи ходили тільки 43 з них; станом на 20 травня 1942 р., трьох було визнано невістигаючими [22]. Подібною ситуація була і в народній школі с. Хвостики: з 34 учнів 4-х класів до школи ходило лише 19 [23]. Протокол іспитів із арифметики учнів другого класу Велико-Кошелівської народної школи 1942-1943 навчального року зафіксував, що з 33 учнів на іспит з'явилося всього 17 [24]. Причини цього, напевно, були ті ж, що зазначалися у звіті Пашківської школи.

Складним було матеріальне становище шкіл району. У с. Вертіївка, наприклад, окупанти ще в грудні 1941 р. спалили все шкільне паливо; було знищено бібліотеку і в школі не залишилось жодної книжки. У звіті Пашківської школи зазначено: «Для проведення ремонту на місці ніяких матеріалів нема, крім соломи. Палива в школі нема. Здобути на місці палива не можна» [25].

Дуже часто усвідомлюючи, що народні школи, як данина окупаційних властей, нічого доброго дітям не дадуть, багато батьків просто не дозволяли їм відвідувати ці школи. Та все ж навчання в народних школах відбувалося. Згідно з проектом навчального плану відділу освіти міської управи дозволялося викладати українську мову, українську літературу, вітчизнознавство, німецьку мову, математику, фізику, природознавство, креслення, співи, гімнастику та домогосподарство. Так, у першому класі передбачалося на тиждень 12 годин української мови, 6 – математики, 2 – каліграфії, 1 – співів, 1 – гімнастики; у другому класі: 12 годин – української мови, 6 – математики, 2 – каліграфії, 1 – співів, 1 – гімнастики; у третьому: 6 – української мови, 2 – вітчизнознавства, 6 – німецької мови, 6 – математики, 2 – природознавства, 1 – каліграфії, 1 – малювання та креслення, 1 – співів, 1 – гімнастики, 1 – домогосподарства. Навчальний план для четвертого класу народних шкіл був подібним до третього класу, але з однією зайвою годиною на вивчення вітчизнознавства [26].

Проте, плани роботи шкіл міста за 1942 р. відрізняються від вищезгаданого проекту. Наприклад, у 2-Б класі народної школи на вул. Ліцейській із 17 березня по 1 квітня 1942 р. викладалося на тиждень 6 годин арифметики, 6 – граматики, 3 каліграфії, 3 – гімнастики та 6 читання [27]. У третьому класі цієї ж школи навесні 1942 р. передбачалося 38 робочих днів (178 годин), з них: 38 годин читання, 38 – письмо, 26 – німецька мова, 44 – арифметика, 13 – каліграфія, 19 – гімнастика [28].

Місцева окупаційна влада в офіційних вказівках зазначала, що «Навчальний процес у народній школі нового типу повинен стояти на значно вищому рівні, ніж раніше. Учні повинні засвоїти точні і повні знання, потрібні для практичного життя та для продовження освіти. Перебудова роботи школи вимагає від учителів перегляду багатьох положень програмового матеріалу, висвітлення його з нової точки зору». Зазначалося, що до кінця 1941-1942 навчального року учням доведеться користуватися «колишніми стабільними підручниками, в яких чимало агітаційного та антирелігійного матеріалу, а деякі питання висвітлено з т.зв. «марксистської» точки зору». Шкільний відділ пропонував пильно переглянути всі підручники, викреслити окремі місця з тексту і замінити їх новим змістом. Протягом перших трьох днів навчання вчителі повинні були зібрати в учнів підручники і власноруч у кожній книжці зробити виправлення, ні в якому разі не доручаючи це учням. Якщо замість викресленого на уроці викладався зовсім новий матеріал із інших джерел, учні мали коротко його законспектувати [29].

Згідно з наказом райуправи №1 на час війни суворо заборонялися танці, п'єси та музики з участю «жидівських, російських акторів чи комуністів» [30]. Відповідно до цього заборонялася також і вся позакласна робота в школах. Навесні 1943 р. народні школи Ніжина закінчили учні четвертих класів. Їм було видано свідоцтва, за одержання котрих кожен із учнів мав сплатити 10 крб. [31]. На жаль, дані про загальну кількість випускників шкіл міста відсутня, але збереглася інформація про кількість учнів, що закінчили в 1943 р. народну школу на вул. Ліцейській, – свідоцтва отримали 40 випускників [32]. Оскільки станом на листопад 1942-1943 навчального року в народній школі на вул. Ліцейській у 4-А, 4-Б і 4-В класах навчалося 100 учнів і 90-94% з них стабільно ходили до школи (вона була першою в місті за відвідуванням), можна зробити висновок: причиною того, що свідоцтва отримали лише 40 учнів було небажання сплачувати кошти за цей документ. Іншою причиною могло бути розуміння непотріб-

ності цього документу, – ймовірно через інформацію про наступ Радянської Армії.

Таким чином, ставлення німецького керівництва до освіти на Ніжинщині віддзеркалювало ситуацію, що складалася на окупованих українських землях у цілому. В Ніжині було відкрито 6 народних шкіл, де навчалася порівняно невелика кількість учнів з огляду на довоєнний час. Також кілька подібних шкіл було відкрито в селах Ніжинського району. Загалом, відкриті окупаційною владою початкові школи характеризувалися антисанітарним станом, практичною відсутністю матеріальної й навчальної бази, слабким бажанням школярів навчатися, низьким рівнем відвідування занять.

ПОСИЛАННЯ

1. Рудик М. Війна ввірвалася у наш дім... // Під прапором Леніна. – 1971. – 22 червня. – С. 2-3; Симоненко В. Літопис суворих часів // Під прапором Леніна. – 1967. – 12 травня. – С. 3-4.
2. Симоненко В. Свідчать архіви // Ніжинський вісник. – 1994. – 5 жовтня. – С. 2-3.
3. Брицький П.П. Страхітливі злочини фашизму // Радянська школа. – 1975. – № 6. – С. 37.
4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) // Україна крізь віки. – Т. 2. – К., 1999. – С. 231.
5. Краль Вацлав. Преступление против Европы. – М., 1968. – С. 267-268.
6. Кобринець П.Н. Патриотическое воспитание в советских школах на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны // Советская педагогика. – 1980. – № 5. – С. 104.
7. Коваль М.В. Вказана праця. – С. 238.
8. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР. – К., 1966. – 170.
9. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. – Ч.3. Освіта та наука. – Ніжин, 1996. – С. 68.
10. Симоненко В. Свідчать архіви... – С. 2.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-4426, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
12. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
13. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 15, арк. 14.
14. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 2, арк. 17.
15. Симоненко В. Школі – 155 років: Ніжинська школа №8 // Вісті. – 1998. – 10 липня. – С. 2.
16. ВДАЧОН, ф. Р-4388, оп. 1, спр. 3, арк. 51.
17. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 4, арк. 34.
18. Симоненко В. Свідчать архіви... – С. 3.
19. ВДАЧОН, ф. Р-4424, оп. 1, спр. 3, арк. 1-7.
20. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 1-2.
21. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
22. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 15.
23. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
24. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 20.
25. Симоненко В. Свідчать архіви... – С. 3.
26. ВДАЧОН, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 10, арк. 22.
27. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 11, арк. 1.
28. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
29. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 10, арк. 10-12.
30. Самойленко Г.В. Вказана праця. – С. 69.
31. ВДАЧОН, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 15, арк. 3.
32. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

Юрій ДАВИДЕНКО
(Ніжин)

Національно-культурне життя Чернігівщини в 1941-1942 роках

Визвольна боротьба народів Європи проти нацизму в період II Світової війни завжди залишатиметься в центрі уваги як науковців-істориків, так і широкої громадськості. Війна була не тільки небаченою за своїми масштабами, кривавою та жорстокою драмою для країн-учасниць, водночас, вона мала величезні економічні та суспільно-політичні наслідки для світового співтовариства, в цілому, і для долі багатьох народів, зокрема. Чим далі буремні події війни, тим вагомішим для нас стає значення цієї боротьби і одержаної в ній перемоги. Свій гідний внесок у загальну перемогу внесли безумовно всі слов'янські народи, зокрема – й український народ.

Дослідження окупаційного режиму на регіональному рівні, зокрема на Чернігівщині, в контексті перебігу національно-культурних процесів є досить актуальним із огляду на те, що ця проблема потребує детального й неупередженого розгляду. Впродовж останніх років, у зв'язку із появою історичних розвідок, що спираються на комплекс нових об'єктивних джерел і мемуарної літератури, відкриваються нові факти вітчизняної історії, котрі дають змогу адекватно висвітлити соціокультурну ситуацію окупаційного періоду.

Зазначимо, що вже у період незалежності України з'являється ряд історичних розвідок, які безпосередньо репрезентують перебіг національно-культурних процесів на Ніжинщині в контексті німецького окупаційного режиму. Варто згадати роботи місцевих істориків і краєзнавців, зокрема, В.І.Симоненка, В.М.Ємельянова, Ю.М.Давиденка.

Нелегкі випробування випали на долю Чернігівської області в роки німецької окупації (вересень 1941 – вересень 1943 років). Запроваджуючи свої порядки на чужій землі, німецьке керівництво розпочало масовий терор аби залякати українське суспільство і підпорядкувати його власним інтересам. За час нацистського панування було розстріляно 127 778 мирних жителів, вивезено до Німеччини 60 766 чоловік [1]. Безперечно, – це жаклива сторона німецького «нового порядку». Завдяки радянській політичній доктрині вітчизняна історична наука впродовж досить довгого часу подавала політику німців на окупованих територіях лише з цього боку [2].

Однак, безперечним залишається той факт, що не зважаючи на жакливі умови окупації, перманентний терор проти українського народу, в цей період у суспільстві починає відроджуватися ідея про незалежну Українську державу. Німецька ідеологічна машина вдало грала на національних почуттях народу та на його одвічному прагненні до власної незалежності. Тому закономірним є те, що на окупованих теренах України розпочалися процеси національно-культурного відродження.

Ключовим моментом, що сприяв відродженню культурного та духовного життя на теренах окупованої України, стало створення Українських Національних рад у Києві та Львові, які стали органами національно-політичного самоврядування [3]. Після їх заснування на всій території України починають виникати національні українські то-

вариства й організації. Серед них провідне місце займали осередки «Просвіти».

На Чернігівщині відродження «Просвіти» розпочинається з листопада 1941 р. Поштовхом до цього було звернення «До української інтелігенції і молоді», надруковане на шпальтах газети «Українське Полісся». В ньому, зокрема, зазначалося: «Беріться до культурно-просвітницької роботи, організовуйте товариства «Просвіти» [4]. Невдовзі осередки організації були засновані в Мені, Ніжині, а також у сільській місцевості, зокрема с. Слабин Михайло-Коцюбинського району (неподалік Чернігова). Як правило, форми і методи роботи товариств «Просвіти» були традиційними: проведення культурної й освітньої роботи, організація клубів, мистецьких гуртків, аматорських театральних груп, бібліотек тощо.

Так, в Ніжині, за сприяння товариства, була відкрита українська читальня. Знаходилася вона у приміщенні бібліотеки не працюючого на той час педагогічного інституту; тут були зосереджені українські книги та українська, а також німецька періодична преса.

Ще однією ділянкою українського культурного життя міста була творча діяльність музично-аматорських об'єднань і Ніжинського театру ім. М.Кропивницького, труп якого розпочала виступи з 26 жовтня 1941 р. [5]. Упродовж часу існування цього театру глядачі побачили близько 30 драматичних постановок. Репертуар театру складали п'єси української класичної драматургії. На місцевій сцені ставилися «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Не судилося», «За двома зайцями» тощо. На гастролі до Ніжина в листопаді 1942 р. приїздила трупа Лубенського театру ім. Л.Українки. Глядачам була запропонована постановка «Запорожець за Дунаєм» у модерному стилі, як зазначала місцева преса. Серед музично-аматорських об'єднань міста виділялися самодіяльна хорова капела ім. Т.Шевченка та Авдієвський народний хор, при якому були створені драматична та балетна трупи.

Слід зазначити, що в Ніжині в період окупації постійно діяв кінотеатр і виходила друком місцева українська газета «Ніжинські вісті», відновили свою діяльність сім православних храмів: Василівська, Покровська, Троїцька, Хресто-Воздвиженська, Вознесенська, Богоявленська та церква Благовіщенського монастиря, а також Петропавлівський римо-католицький костіол [6].

Важливим елементом культурного та духовного життя міста стало створення мережі освітніх закладів.

Протягом цього періоду в місті функціонувало 6 народних шкіл і 3 середні спеціальні: технічна з агрономічним і механічним відділами, медична з фармацевтичним і зуболікувальним відділеннями і музична, де заняття проводилися у класах бандури та скрипки [7]. Іноді освітні заклади, особливо технічного профілю, були порятунком для молодих ніжинців від трудової мобілізації до Німеччини. Як згадує О.О.Кузнецов, який у той період навчався в технічній школі: «... перебування в школі врятувало мене від вербовки на фашистську каторгу в Німеччину». Досить цікавою є характеристика і навчального процесу в школі: «... технічні дисципліни майже не вивчалися, програма з української літератури нічим не відрізнялася від радянської, хіба тільки до вивчення творів Шевченка та Франка, додали твори крамольного Винниченка» [8].

Зазначимо, що розвиток українського національного шкільництва проходив у складних умовах. Не вистачало посібників, катастрофічно малою була кількість учи-

тельських кадрів, німецькі окупаційні органи постійно втручалися в роботу освітніх закладів, побоюючись зростання національної свідомості громадян.

Ще одним важливим моментом національного життя на Ніжинщині в період окупації є фундація ОУН. Поштовхом до виникнення та структурного розвитку організації на Чернігівщині стала практична діяльність «похідних груп», що рушили слідом за німецькою армією в Східну Україну, створюючи органи самоврядування, поліції, налагоджуючи випуск газет і листівок. Уже наприкінці серпня 1941 р. німці забили тривогу щодо цієї бурхливої діяльності: «Цілі загони націоналістів Бандери діють по всій території Східної України і розгортають там агітацію за Велику Україну» [9]. Тієї ж осені 1941 р. до Києва прибуває «Буковинський курінь» (Мельниківське крило) і розпочинає практичну діяльність у регіонах окупованої України, у тому числі й на Ніжинщині.

Як свідчать документи Чернігівського управління НКВС під грифом «Цілком таємно», що мають назву «Про діяльність українського націоналістичного підпілля на Чернігівщині в період тимчасової окупації»: восени 1941 р. приїздила група активних націоналістів і діяльність цих емісарів була помічена в Козелецькому, Ніжинському, Ічнянському, Остерському районах. Ніжинський район відвідав емісар Лавровський [10].

У Ніжині бурхливу діяльність розгорнули націоналісти М.Поляченко та Д.Чечковський – колишні випускники факультету української мови і літератури Ніжинського педагогічного інституту 1941 р., що перебували на керівних посадах у місцевій адміністрації [11].

Слід сказати декілька слів про біографію керівників Ніжинського націоналістичного підпілля. Про особистість Д.Чечковського майже нічого не відомо, але про його колегу М.Поляченка вдалося зібрати деяку інформацію, що дозволяє краще уявити його портрет.

М.Поляченко працював вчителем, директором школи, в 1937 р. його родину було репресовано, розстріляли батька і дядька, можливо, це й стало поштовхом до того, що він став активним діячем ОУН.

Зазначимо, що практична діяльність ОУН в Ніжині, враховуючи специфічні умови окупації проходила в 2 напрямках. З одного боку організація займалась пропагандистською діяльністю серед населення, розповсюджувала листівки, націоналістичну літературу, здійснювала мобілізаційні заходи до «Українського легіону». Ось як характеризує діяльність ОУН в 1941 р. розвідвідділ 197-ї німецької польової комендатури: «Два дні тому в Ніжині був затриманий чоловік із пакунком української національної літератури. Здається, мова йде про пропаганду з боку Бандери. Необхідно додати, що в зоні польової комендатури проявів націоналізму немає, але тут іде мова про реальну приналежність до нації. День народження національного поета Шевченка святкувала значна частина населення. Гідним уваги є те, що в польову комендатуру все частіше звертаються молоді українці з проханням прийняти їх у так званий «Український добровільний легіон» для боротьби з більшовизмом» [12].

Це була офіційна частина діяльності Ніжинської ОУН. Але існував ще й другий, більш вагомий її напрям. Мова йде про підготовку ряду диверсійних акцій проти німців у самому Ніжині. Багато оунівців служило в поліції і мали доступ до зброї, вибухівки. Один із них, Поляченко Віктор Семенович, рідний племінник керівника

організації, заявив своїй сестрі незадовго до арешту: «Ми їм влаштуємо факел до неба». Але цим планам не судилося здійснитися [13].

Хвиля гестапівських арештів накриває Ніжинську організацію ОУН. Поляченко та його рідний племінник, а також керівник «Просвіти» Пархитько були розстріляні. Аналогічні репресії були проведені німецькими каральними органами проти інших національних організацій на Чернігівщині. Так, наприклад, у Козелецькому районі на початку грудня 1941 р. була заарештована редакція газети «Українське слово». В Ніжині ж справжній розгром починається навесні 1942 р. Поштовхом до цього стала поява у Чернігові оонівського емісара Осташека (псевдо «Грім») із Буковинського куреня з наказом почати озброєну боротьбу проти гітлерівців, після чого він відразу ж був заарештований і розстріляний.

Таким чином, уже наприкінці 1942 р. націоналістичне підпілля в Ніжині було повністю ліквідовано, – ситуація характерна і для інших осередків ОУН на Лівобережній Україні. Це пояснюється, на нашу думку, рядом факторів. По-перше, німецький окупаційний режим змінив свою лояльну стратегію до націоналістичного руху в окупованому Лівобережжі. По-друге, перманентний терор проти місцевого населення значно звужував соціальну базу організацій. По-третє, активізувалося прорадянське підпілля та партизанські групи з більш скоординованою діяльністю, – вони не тільки витісняли, але й часто протидіяли активності націоналістів.

Попри воєнну ситуацію і пов'язані з нею певні політичні й матеріальні обмеження, на території Чернігівщини зусиллями української інтелігенції була створена мережа культурно-освітніх закладів, яка охоплювала всі ділянки українського культурного життя. Протягом 1941-1942 років у Ніжині діяв регіональний осередок ОУН, що сприяв посиленню патріотичних і національних настроїв серед певної частини населення міста.

ПОСИЛАННЯ

1. Черниговщина в период Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов и материалов. – К., 1978.
2. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – К., 1990.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3676, оп. 2, спр. 112, арк. 6.
4. Українське полісся. – 1941. – 30 листопада.
5. Ніжинські вісті. – 1942. – 20 жовтня.
6. Науковий відділ Ніжинського краєзнавчого музею (далі – НВ НКМ), ф. «Велика Вітчизняна війна», розд. «Окупаційний період», спр. 15, арк. 5.
7. Ніжинські вісті. – 1942. – 3 листопада.
8. НВ НКМ, ф. «Велика Вітчизняна війна», розд. «Окупаційний період», спр. 15, арк. 8.
9. Там само, арк. 10.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 174, арк. 12.
11. Емельянов В.М. Забытое подполье // Ніжинська панорама. – 2003. – № 4.
12. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська Вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2006. – С. 279.
13. Емельянов В.М. Вказана праця.

Геннадій ДУДЧЕНКО
(Ніжин)
Євген КОВАЛЕНКО
(Ніжин)

Колгоспні ліси у відомчому конфлікті Ніжинського головного лісництва та земельних органів окупаційної влади*

Одним із ключових завдань поставлених вищим німецьким керівництвом перед окупаційною адміністрацією України було налагодження ефективного використання ресурсного потенціалу завойованих земель. З одного боку за рахунок українських земель німецька армія повинна була забезпечуватися провіантом, щоб не перевантажувати аграрного сектору німецької економіки. З іншого – потрібно було враховувати проблеми розтягнутості комунікацій та недосконалої радянської транспортної мережі. Тому що ближче до лінії фронту був регіон, то більше зростала його ресурсна значимість.

З точки зору ресурсних можливостей Чернігівщина стала для німців не лише продовольчою базою, але й джерелом деревини. На важливості для Німеччини лісового господарства та деревообробної промисловості окупованих регіонів наголошувалося в особливому додатку до Генерального плану «Ост» [1]. Відтак, одним із пріоритетів окупаційної влади регіону стала організація ефективної роботи лісового господарства.

Ключовими структурами, що мали виконувати дане завдання стали лісництва. На території Чернігівського Полісся було створено кілька десятків лісництв. У організаційному плані вони підпорядковувалися Головному лісництву, які в свою чергу, управлялись Чернігівською обласною дирекцією лісів (із 1942 р. – Німецька Чернігівська дирекція лісів) [2].

Ніжинське та Веркіївське лісництва в Ніжинському районі, Мринське, Носівське та Козарське в Носівському, Новоселицьке в Ново-Басанському, а також Кобижське, Колежинське й Старо-Басанське в Бобровицькому взяли під свій контроль всі ліси, які до окупації перебували у підпорядкуванні відповідних радянських лісових структур. Проте, до війни частина лісних масивів перебували також у підпорядкуванні колгоспів, – ці землі й стали предметом відомчого конфлікту в 1941-1942 роках, що є об'єктом даного дослідження.

На початку листопада 1941 р. керівництвом Особливої лісової групи німецького командування було прийнято рішення про підпорядкування Дирекції Київського управління лісами всіх, без винятку, лісових ділянок рейхскомісаріату Україна та прифронтової зони, включаючи колгоспні й ті, які з різних причин до складу довоєнних лісництв не входили. Підставою для такого рішення стало намагання поставити під жорсткий контроль використання лісових ресурсів у окупованій зоні. Зокрема, на Ніжинщині потрібно було припинити безконтрольне використання колгоспних лісів населенням та самовільні вирубки угорськими військовими частинами [3].

* Публікація була підготована в рамках реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету "Ніжин та Ніжинщина в період другої світової війни".

10 листопада 1941 р. відповідний наказ був розісланий усім Головним лісництвам окупованої зони [4]. Передбачалося проінвентаризувати колгоспні ліси, скласти відповідні акти і передати їх разом із усім майном, реманентом і охоронним персоналом до державних лісництв. Операцію потрібно було завершити до 1 грудня 1941 р. Але незважаючи на цей наказ, процес приєднання колгоспних лісів затягнувся на тривалий термін і виявився неоднозначним за результатами. Перешкодами стали як незадоволення і пасивний супротив населення й адміністрації колгоспів (за нової термінології – громадських господарств, але все тих же колгоспів за сутністю), так і протидія земельних органів окупаційної влади. Проти відчуження колгоспних лісів виступало Чернігівське обласне земельне управління, керівництво якого 30 листопада 1941 р. повідомило Ніжинське райземуправління, що всі колишні ліси колгоспів повинні залишитися в користуванні відповідних сільських громад (наказ №12). Тут-таки було наголошено на відповідальності громад за охорону лісів, визначено порядок користування ними та господарювання на них [5] (див. додаток).

Керуючись цим наказом старости колгоспів відмовлялися передавати колгоспні ліси лісникам Ніжинського головного лісництва. Відтак, головний лісничий Белінський змушений був рекомендувати Київській дирекції узгодити питання передачі колгоспних лісів із Чернігівським обласним земельним управлінням [6]. Після узгодження 8 грудня 1941 р. облземуправою було розіслано в районні земуправи розпорядження не чинити супротив лісництвам.

Процес передання лісів у грудні 1941 р. – січні 1942 р. проходив повільно. Порядок його здійснення був уніфікований. Представники лісництва (об'їждчик і лісник обходу) оглядали лісові ділянки певного громадського господарства, пломбували пеньки саморубів і в присутності представника адміністрації складали акт передачі, в якому вказувалась назва ділянки, її загальна площа, розташування, породи, вік і стан лісових насаджень, за наявності додавалася схема ділянки. У відділі Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині зберігається кілька десятків актів цього часу. Зокрема, Мринським лісництвом на кінець грудня 1941 р. було прийнято 20 контурів загальною кількістю в 370 га землі. З них лише 70% було безпосередньо засаджено лісом (259 га). Розмір прийнятих ділянок змінювався від 15 до 81 га і в середньому складав 37 га, при чому площа сіножатей і орних земель серед прийнятих ділянок складала 11% (38 та 4 га відповідно) [7].

Численні скарги з місць підштовхнули Чернігівську обласну земуправу в черговий раз переглянути своє ставлення до передачі лісів. 8 січня 1942 р. було видано наказ №76, за яким райземуправи повинні були передавати лісництвам лише великі ділянки лісу, які межували з державними лісовими масивами [8].

Проте, таке обмеження не викликало серйозного протесту з боку адміністрації Ніжинського головного лісництва. Перепідпорядкування колишніх колгоспних лісів, як виявилося, мало низку суто технічних проблем. Невеликі лісові угіддя, розташовані на значній відстані одне від одного і відірвані від основного лісового масиву, було вкрай не зручно охороняти. Штатні об'їждчики робити це не встигали, а збільшувати штат охорони було економічно не вигідно. Ще більші складності виникали з господарюванням на таких ділянках.

Зазначений наказ облземуправи оперативно виконало тільки Ніжинське райзему-

правління, яке із загальної площі колгоспних лісів погодилося передати державному лісництву 192,4 га землі (урочище Богомазовщина) і відмовило в передачі інших лісових угідь [9]. Інші райземуправи продовжували зволікати, а сільські громади на місцях – чинити опір. Відмова сільських управ передати ліси мотивувалася тим, що до лісової площі, на яку претендували лісництва, було зараховано чималі площі чагарників із орною землею, яка станом на січень 1942 р. була засіяна озиминою (с.Лихачівка, Мринське лісництво). [10] Відтак, більша частина колгоспних лісів, здебільшого засіяних молодняком, змішаних із сінокосами та орними ділянками залишалися за сільськими громадами [11].

Скориставшись адміністративною неузгодженістю питання селяни в окремих селах на початку 1942 р. починають самостійно знищувати колгоспні ліси, щоб не передавати землі до складу Ніжинського головного лісництва. Так, Лихачівська сільська управа, піднявши клопотання перед старостою Носівської райуправи з метою затягнути час, почала викорчувати ліси і перетворювати їх в орну землю, незважаючи на неодноразові попередження лісного Мринського лісництва [12]. Подібна ситуація спостерігається весною 1942 р. і в с.Держанівка Носівського району, де знищення дубово-ясеневого насадження II класу було здійснено на площі 4,5 га колгоспного лісу [13].

Станом на 4 березня 1942 р., попри відповідні директиви, Чернігівська обласна дирекція лісів не мала відомостей про стан передачі колгоспних лісів у Ніжинському головному лісництві [14]. Натоді на Ніжинщині цей процес взагалі припинився. За особистим клопотанням шефа сільськогосподарської інспекції Петера навіть урочище Богомазівщина повинно було бути повернутим райземуправі [15]. Такий стан справ був пов'язаний із рішенням німецького командування залишити ліси колишніх колгоспів за відповідними земельними громадами [15].

Проте, Чернігівська обласна дирекція лісів продовжувала вимагати від головних лісництв завершення прийому колгоспних лісів. Постановою від 25 березня 1942 р. цей процес чітко унормовувався. До державних лісництв повинні були перейти:

1. Усі лісові ділянки будь-якої площі, що межували з лісовими масивами державних лісництв.
2. Усі лісові ділянки більше 20 га для степової смуги (Головні лісництва – Прилуцьке, Борзнянське, Ніжинське) та 50 га для лісової смуги (всі інші головні лісництва).
3. Лісові ділянки менші 20 га для пристепової смуги та 50 га для лісової смуги, якщо вони розташовані групами загальною площею 200 га в першому випадку та 250 га в другому.

Лісові насадження, що не входили до перерахованих категорій мали залишитися в користуванні сільськими громадами (для випасу худоби, використання з меліоративною та сільськогосподарською метою). Так само й сільськогосподарські угіддя, зокрема – орні землі, що їх було прийнято лісництвами до березня 1942 р., разом із лісовими ділянками Дирекція залишила в користуванні общин до видання відповідних законоположень. У розпорядженні земельних органів було залишено також лісомеліоративні розсадники. Технічне керівництво лісомеліоративними роботами покладалось на райземуправи, але відповідні роботи й надалі мали проводитися силами та коштом місцевих громад.

Щодо всіх лісових ділянок, які були прийняті до лісництв і не відповідали визначеним умовам, потрібно було скласти схематичні карти для розв'язання питання про їх належність в подальшому [16].

Весною 1942 р. передача лісів поживавилася. Станом на 15 квітня 1942 р. Ніжинською, Вертіївською, Козарською, Мринською земуправами було передано Ніжинському головному лісництву 88 контурів лісових ділянок загальною площею 2595 га [17].

Лісництва НГЛ	Контури	Площа (га)
Кобижське л-во	5	152
Коляжинське л-во	21	346
Мринське л-во	20	370
Носівське л-во	11	494
Новоселицьке л-во	25	1000
Старо-Басанське л-во	6	233

До 14 травня 1942 р. більшість колгоспних лісів Чернігівщини, що відповідали встановленим інструкцією нормам, були прийняті до складу державного лісового фонду [18]. Винятком став Ніжинський район, земуправа якого (єдина на всю Чернігівщину) не передала колгоспні лісові ділянки Ніжинському та Вертіївському лісництвам, мотивуючи відмову розпорядженням німецького командування, за яким колгоспні ліси повинні були залишитися за земельними громадами «до остаточної ліквідації громадських господарств і розподілу землі трудящих...». Після тривалого листування лісникам указаних лісництв було наказано негайно з'явитися до Ніжинської земуправи і взяти виписки про лісові ділянки, які мали перейти до державного лісового фонду, провести приймання і терміново скласти карту лісництв із новоприєднаними ділянками [19].

Зазначене розпорядження виконане так і не було, – вже у червні 1942 р. до Чернігівської дирекції лісів нарешті надійшов наказ німецького командування про колгоспні ліси, на який раніше посилалися ніжинські чиновники.

22 червня 1942 р. Чернігівська обласна дирекція лісів видала новий наказ №2-а, яким було здійснено роз'яснення щодо колишніх колгоспних земель.

Усі приєднані до лісництв колгоспні та радгоспні ліси потрібно було повернути земельним громадам. Виняток складали лісові ділянки площею понад 500 га. Питання про повернення цих ділянок переносилося на майбутнє. Для лісових ділянок площею понад 300 га розмір користування затверджувався Дирекцією, яка через Головне лісництво також мала право затверджувати лісову охорону, призначену земельним управлінням. Загальний контроль за належним веденням лісового господарства в межах колгоспних лісів зберігався за місцевими лісництвами. Лісопродукція, що була заготовлена лісництвом у колишніх колгоспних лісах залишалася в його розпорядженні і реалізовувалася ним, переважно, для потреб сільського господарства в рахунок фондів, які виділялися в розпорядження обласного земельного управління; вирубування лісу в зазначених лісах слід було негайно припинити. Продукція із засівів, яку зроблено було лісництвами восени 1941 р. та навесні 1942 р. в колишніх колгоспних і

радгоспних лісах для власного транспорту та для службовців (службові наділи) залишалася в повному розпорядженні лісництва [20].

Після цього розпорядження розпочався зворотній процес – передання колгоспних лісів місцевим громадам. Термін передачі було встановлено до 1 серпня 1942 р. На скільки оперативно він проходив у архівних фондах відомостей немає. Збереглися лише дані по двом лісництвам. Зокрема, Новоселицьким лісництвом було повернуто 665,2 га колгоспних лісів [17], Коляжинським – 345,6 га [21].

Таким чином, колгоспні ліси та їх підпорядкування стали предметом тривалого відомчого конфлікту між різними структурами окупаційної влади на завойованих нацистами територіях Чернігівщини впродовж 1941-1942 років, зокрема, на Ніжинщині. Цей конфлікт мав кілька рівнів. На місцевому рівні протистояння відбувалося між лісництвами, які прагнули розширити свою територію за рахунок нових земель та місцевими земельними громадами (колгоспами), які прагнули зберегти свої лісові ділянки для власних потреб. На середньому рівні – між адміністрацією Головного лісництва та земельними управами районів за досконале виконання розпоряджень керівництва. На вищому ж (між Чернігівською дирекцією лісів та Чернігівською обласною земельною управою – за владні повноваження та пріоритет в управлінській ієрархії. Очевидно, конфлікт мав і більш високий рівень, оскільки був започаткований неузгодженістю дій німецького командування. В даному випадку зазначена неузгодженість зіграла на користь інтересів місцевих громад, які змогли захистити своє право на користування лісовими ділянками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. «Зеленая папка» Геринга // Ратоборец. Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5.
2. Див.: Дудченко Г., Коваленко Є. Ніжинське головне лісництво в 1941-43 рр.: функції та організаційна структура // Література та культура Полісся. – Вип. 35. Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин, 2007. – С.187-193.
3. Відділ Чернігівського Обласного Державного Архіву в м.Ніжині, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.25.
4. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.22.
5. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.29.
6. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.27.
7. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.91.
8. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.21.
9. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.32.
10. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.30.
11. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.34.
12. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.107.
13. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.112.
14. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.113.
15. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.114-115.
16. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.117.
17. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.126.
18. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.104.
19. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.105.
20. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.134.
21. Там само, ф. Р-4370, оп.2, спр.137, арк.131-132.

№1 – 30 листопада 1941 р. – м.Чернігів – Розпорядження Чернігівського обласного земельного управління до районних земельних управлінь про порядок використання лісових угідь

Чернігівське обл.
Земельне управління
30.XI-1941 р.
№12*

До Ніжинського райземуправління

Всі бувші колгоспні ліси залишаються в користуванні відповідних сільських громад, що одночасно несуть відповідальність за господарювання на них.

Для здійснення сільгромадами господарчих заходів в зазначених лісах Райземуправлінням потрібно провести такі заходи:

1. Зобов'язати сільських старост тих громад, що мають ліси, негайно виділити уповноважених, які відповідають за фактичне виконання господарських заходів у лісах громади – як по лісорубкам, так і по лісопосадкам, а також виділити потрібну кількість лісоохоронників – лісові сторожі.

В разі незначної площі лісу, уповноважений може виконувати і обов'язки лісоохорони. Як уповноважений, так і лісоохорона повинні бути платні.

2. Будь-яка рубка лісу повинна проводитись за затвердженими планами лісового господарства. Якщо такого плану громада не має, то уповноважений повинен скласти за допомогою фахівців держлісництва тимчасовий план рубок та лісопосадок, що затверджує головний лісничий та Райземуправління. Уповноважений та лісова охорона являються відповідальними за порушення правил проведення лісового господарства.

3. Враховуючи гостру потребу населення в паливі та лісоматеріалах, потрібно простежити, щоб у найкоротший термін було визначено уповноваженими та фахівцями лісництва – місця та розмір рубки лісу. В першу чергу слід зобов'язати уповноважених провести очистку лісочастків від захламленості і лише після цього проводити рубку нових лісосік.

4. Відпуск лісопродукції – дров і ділової деревини – проводиться платно з тим, щоб за рахунок прибутків від реалізації деревини мати можливість як утримувати лісоохорону, так і проводити лісопосадки.

5. Райземуправлінню слід простежити, аби деревину відпускалось в першу чергу погорілим та для господарських потреб – шкіл та лікарень.

Особливу увагу потрібно звернути на експлуатацію лозняків - зокрема, що по річках, які експлуатувались для заготівлі лозового дубця для промислового лозоплетіння не припускаючи використання цінних лозників на паливо.

Якщо в районі були промислові лісоартілі, Вам необхідно вжити заходів через відповідні організації до відновлення їх роботи. – Споживкоопер.

До одержання уточнених даних про ліси сіль громад, просимо надіслати орієнтовні відомості про лісові вгіддя по окремих сіль громадах та схематичні карти їх розташування.

НАЧАЛЬНИК ОБЛЗЕМУПРАВЛІННЯ
ЛІСОВОД

ПАШІН
БОГУСЛАВСЬКИЙ

З оригіналом згідно: (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. Р-4370, оп. 2, спр. 3, арк. 29.
Машинопис. Оригінал.

* На документі печатка Ніжинського повітового земельного управління.

**№2 – 03 травня 1942 р. – с.Козари – Акт про передання лісових угідь
з держлісфонду в розпорядження сільської управи Набережного
громадського господарства с.Козари**

Акт

1942 року травня 3-го дня с.Козари

Ми, що нижче підписані: Лісничий Козарського лісництва Ніжинського Головного Лісництва Дегас Дмитро Олексійович та староста Набережного Громадського господарства Сільуправи Крокос Нестор Яковлевич склали цього акта в тому, що на підставі розпорядження Носівського Районового Земельного відділу перший прийняв, а другий здав лісові угіддя, що межують з Держлісфондом і раніш були в користуванні земгромади, а саме:

1. Урочище «Лісничі нори» загальною площею 96,48 га в тому числі площі вкритої лісом 53,91 га та вирубок минулих років, що потребують посадки лісу 42,57 га
2. Урочище «Криниця» загальною площею 58,48 га
3. Урочище «Торговиця» площею 7,74 га. Всього прийнято до складу Держлісфонду сто шістдесят два і сімдесят сотих (162,70) га
4. Вище зазначені частки лісу були пошкоджені військовими діями і свавільним порубом
5. План лісових учасків, що приймаються до Держлісфонду до акту додається
6. Акта складено в 2-х примірниках

Здав: Староста Набережного громадського господарства (підпис)

Прийняв: Лісничий Козарського Лісництва (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. Р-4370, оп. 2, спр. 3, арк. 93.
Рукопис. Оригінал.

**№3 – 15 травня 1942 р. – [м.Носівка] – Записка інженера Носівського лісництва
про стан досі не прийнятих колишніх колгоспних лісових угідь**

15/V 42 г.

Лесничему Носовского Л-ва

Ознакомившись с колхозными лесами до сих пор Вами не принятыми возле ур. Клепали. Нахожу нужным произвести немедленную их приемку на основании последней инструкции о приемке бывших колхозных лесов. Молодняки оставляются совершенно без присмотра. Могут быть совсем уничтожены, в то время, как охрана их и уход даст ценное насаждения. На принятую площадь если они не меньше 250 га поставит временно лесника о утверждении которого буду хлопотать перед главным лесничим.

Инженер л/г (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. Р-4370, оп. 2, спр. 3, арк. 34.
Рукопис. Оригінал.

**№4 – 20 травня 1942 р. – [м.Ніжин] – Циркуляр головного лісничого
Ніжинського головного лісництва до старости Носівської районної управи
щодо вжиття заходів для збереження лісових угідь**

20/V 42 р. Старості Носівської Райуправи
2-3

На основі докладної записки лісничого Мринського лісництва та рапорта лісника доводимо до Вашого відому про знищення дубо-ясеневого насадження II-го класу віку на площі 4,5 га колгоспного лісу села Держанівки Носівського району. Це урочище під назвою «Жилин гай» старостою села Держанівка було залишене без охорони і належного контролю, внаслідок чого знищено на 100 крб населенням села.

Ніжинське Головне Лісництво на основі цього Вас просить:

1. прийняти міри щодо збереження колгоспних лісів, непереданих Лісництву по тій чи іншій причині.
2. Притягнути до відповідальності Старосту с.Держанівки та винних в знищенні урочища «Жилин гай».
3. Дати вказівки старостам Сільуправ і громадських дворів, в яких ще залишилися колгоспні участки, впорядкувати ці ліса, поставити відповідну, припинити самовільні порубки.
4. В лісах небезпечних в протипожежному відношенні сумежних з держлісами – негайно перевести протипожежні міроприємства, привести насадження в санітарний стан.
5. Покласти персональну відповідальність за колгоспні ліса, що залишились непереданими до Старост Сільуправ.

Головний Лісничий

Ніжинського Головного Лісництва / Белінський

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4370, оп. 2, спр. 3, арк. 112.
Рукопис. Оригінал.

**№5 – 05 березня 1942 р. – м.Чернігів – Циркуляр Чернігівської обласної дирекції лісів до
Ніжинського головного лісництва щодо порядку передачі й використання лісових угідь**

Чернігівська
Обласна Дирекція
Лісів

5 березня 1942 р.

До Ніжинського Головного Лісництва

При проведенні приймання до лісництв лісових участків був. колгосп. лісів тимчасово користуватися таким :

1. Лісові вчастки, разом лісова та нелісова площа, що входили до лісового фонду, приймаються в головні лісництва
 - а) всі лісові участки при всякій їх площі в разі ці участки межують з лісоучастками держлісництв.
 - б) Всі лісові участки більш за 20 га для степової смуги (голов. лісництва – Прилуцьке, Борзенське, Ніжинське) та 50 га для лісової смуги) всі інші головні лісництва хоч би і розташовані серед земель обцин.

- в) Лісові участки менші за 20 га для пристепової смуги та 50 га для лісової смуги, коли вони розташовані групами з загальною площею 100 в першому випадкові та 250 га в другому.
2. Не приймаються до лісництв:
- а) лісові участки менші за 20 га для степової смуги та 50 га для лісової смуги, в разі вони не межують з лісовими участками лісництв та не утворюють груп.
 - б) Лісоучастки, що не межують, що не межують з площами головлісництв, розташовані близько селищ, використовуються для випаса худоби і до того ж потравлені худобою.
 - в) не приймаються до лісництв лісові участки, що штучно утворені земгромадами за свій рахунок в порядку лісомеліоративних посадок на пісках, але коли ці участки не містяться в межах лісовчатків лісництв.
 - г) Сільськогосподарчі вгіддя, що розташовані серед лісів, але не включені в лісовий фонд.
3. Сільськогосподарчі вгіддя, зокрема орні землі, що їх прийнято лісництвами разом з лісовими участками та що входили або входять до посівного плану, залишаються в користуванні общин аж видання відповідних законоположень.
4. На всі лісовчастки прийняті до лісництв всупереч цього розпорядження лісництва повинні скласти схематичні карти лісів з нанесенням бувших колгоспних лісовчастків в тому числі і зазначених в цьому пункті лісовчастків, для розв'язання питання про їх належність.
5. Побочні користування в прийнятих лісовчастках дозволяються в загальному порядку, винятки з цього дозволяються Дирекцією.
6. Лісомеліоративні розсадники повинні залишатися в розпорядженні Земельних органів, що і надалі здійснюють технічне керівництво лісомеліоративними роботами на землях общин, оскільки ці роботи й надалі проводитимуться силами та коштами общин.

Чернігівська Обласна Дирекція Лісів (підпис)

Верно: Секретарь (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. Р-4370, оп. 2, спр. 3, арк. 117.
Рукопис. Оригінал.

Віктор СМЕЛЬЯНОВ
(Ніжин)

Антинацистський рух опору в Ніжині

Уранці 22 червня 1941 р. нацистські бомби були скинуті на міста України. Ніжинці дізналися про початок війни, як і вся країна з урядового повідомлення. З цього часу все міське життя почалося за законами військового часу. Школи переобладнувалися під шпиталі, виробництво переходило на нові графіки роботи, а у військкомат кинулася молодь, що поспішала на фронт і свято вірила в те, що війна закінчиться місяців через три у переможеному Берліні. Реальність виявилася зовсім іншою. Німецькі армії стрімко наступали і з'явилася цілком реальна загроза втрати великої території країни. Ось тут і пригадали про партизанський і підпільний рух, що на тоді давно став уже історією громадянської війни. Першим про рух опору на окупованій території згадав

Сталін у своєму зверненні до Радянського народу від 3 липня 1941 р. А потім як град посипалися всілякі вказівки й розпорядження з цього приводу.

Для Федорова, першого секретаря Чернігівського обкому партії, наказ секретаря ЦК КП(б)У Коротченка почати підготовку майбутньої підпільно-партизанської боротьби в області прозвучав як грім серед ясного неба. У своїх післявоєнних мемуарах «Підпільний обком діє» він визнає: «... до липня у нас в області ніхто не працював над створенням партизанських загонів... Створювати підпілля! Навіть слова ці мені здавалися книжними, а не живими. Адже це з історії партії. А ми, люди хоч і не молоді, але радянської формації».

У цьому він безумовно має рацію. Вони, люди «радянської формації», поняття не мали про майбутню боротьбу на окупованих територіях і про їх потенційних супротивників. Звідси і народження в партійних кабінетах примітивних схем партизанського і підпільного опору у ворожому тилу. Це і стало однією з причин загибелі багатьох людей. До того ж, не були враховані декілька чинників: зрада і боязкість частини членів партії, а також те, що частина наших земляків не пробачать сталінізму його злочинів перед власним народом, ставши на шлях співпраці з окупантами, – ще два чинники, які додали кількості жертв упродовж початкового періоду партизансько-підпільного руху на території України і Ніжинщини, зокрема.

Підпілля, яке мало були

Фронт швидко наближається до міста і ніжинцям залишається тільки здогадуватися про причини відступу Червоної Армії. Втім, розповіді поранених у госпіталях про пережите на фронті прояснюють дуже багато. Цього часу в найближчих до Ніжина лісах закладаються партизанські бази для майбутнього партизанського загону, формуються підпільні групи. Командиром партизанського загону Федоров призначає першого секретаря Ніжинського міськкому КП(б)У Герасименка. Місце базування загону – Тваньські ліси. Міське підпілля очолює молодий партійний інструктор Юрченко Іван Андрійович.

У ніч з 24 на 25 серпня 1941 р. в Ніжині почалася масова евакуація госпіталів. Сосницька Антоніна Григорівна, що пережила той страшний час, згадувала: «... ніякої евакуації мирного населення не було. Кожен рятувався як міг...». Власне відступати було нікуди. Увесь Південно-Західний фронт опинився в оточенні.

Ніжинський партизанський загін покидає місто і виходить на місце своєї дислокації. Незадовго до цього Герасименко, пославшись на хворобу, зникає невідомо де; також з'ясовується, що начальник ніжинської міліції Ковальов – єдиний, хто знав про місце розташування партизанських баз – узагалі не з'явився в лісі, – деє сконав у вирі 1941 р.

Відтак, ніжинським «протопартизанам» залишалося тільки приєднатися до відступаючих частин Червоної Армії. Разом із ними вони спробували пробитися з оточення, але під Пирятином практично всі склали голови під час бомбардування. Не вдалося далеко піти і Герасименку. Він дістався розташування обласного партизанського загону, де виконує дрібні доручення Федорова, а потім, скориставшись відсутністю останнього і знову пославшись на хворобу, зумів перебратися на «велику землю». Після закінчення окупації він знову з'являється в Ніжині і... стає першим секретарем міськкому партії. Обурені колишні партизани і підпільники вимагали покарати його за боязкість в 1941 р, але марно.

Це буде в майбутньому, а поки 13 вересня 1941 р. німецькі війська вступають до Ніжина. Починається дворічна окупація нашого міста. Щоправда, не всі тоді розцінили цей факт як страшну трагедію. В деяких місцинах Ніжина «визволителів» зустрічають хлібом-сіллю. Ось де відгукнувся сталінізм. Після закінчення війни Леонід Олексійович Суярко (майбутній доктор історичних наук) дізнався від матері про долю одного зі своїх однокласників: «Зустріла я Анатолія Бувайлика. Його батька-бухгалтера розстріляли в 1937 р. Подібна втрата батька наклала глибокий слід на зовнішність, у характері й поведінку цієї молодого людини. По Ніжину вже пішов слух про те, що він призначений начальником поліції в Носовку. Я йому поставила питання: «А навіщо поспішати Толя? Може наші скоро повернуться». А він мені у відповідь: «Я маю, Оксано Павлівно, помститися за батька». І мстився, а потім розібравшись у всьому перейшов до партизанів. Окупаційна влада починає створювати органи міського самоврядування. Робилося це масштабно й методично, мов би підкреслюючи, що з радянською владою покінчено назавжди. В цей час майбутньому підпіллю був нанесений перший серйозний удар. Колишня секретар-друкарка міськкому партії Ячницька передає німецькій комендатурі списки людей, залишених для роботи в підпіллі. Свого часу ці списки вона друкувала для Герасимека, а копію завбачливо залишила собі.

І.А.Юрченко
Фото початку 1940-х років

Але, навіть, після цієї зради знайшлася людина, що вирішила будь-якою ціною врятувати положення з міським підпіллям. Мова йде про Івана Андрійовича Юрченка, інструктора міськкому партії. За великим рахунком, залишати цю людину в маленькому місті, де майже всі знали одне одного, було абсурдом – його могли

видати поліції як колишнього партійного працівника. Чудово це розуміючи, господаря явочної квартири Анастасія Гавриш, чоловік якої, до речі, відбував на той час десятирічний термін у сталінських таборах, намагається його врятувати досить простим способом, пропонуючи сховатися в її родичів у Кобижчі. Але Юрченко рішуче від цього відмовляється і починає наполегливо підшукувати людей для майбутньої підпільної групи. Це виявилось надто складною справою. Одні комуністи загинули, інші розбіглися хто куди, а частина просто стала публічно каятися в своєму минулому. Цей спектакль німці влаштували безпосередньо на центральній площі Ніжина. На трибуні колишні більшовики рвали партквитки і вихваляли своїх «визволителів» до небес. Один із цієї компанії трясучи червоною книжечкою кричав на всю площу: «Він десять років палив мені серце і я нарешті дочекався того дня коли зможу його знищити». У відповідь він почув з натовпу роззяв: «Бачите як кається цей сукчий син, забув як мене в колгосп наганом заганяв!». Потім ті, що «розкаялися», розбили пам'ятник Леніну і скинули його уламки в р.Остер.

Юрченко все це бачить, але йде в своїх намірах до кінця. Проводить перші (й останні) підпільні збори комуністів, серед яких опинився зрадник. Юрченко був схоплений поліцією і розстріляний на початку 1942 р. Однак, ця трагедія зовсім не означала припинення антинацистської боротьби в Ніжині – вона тільки починалася.

Підпільна група Ніжинського драмтеатру під керівництвом Володимира Федоровича Мачульського

Доволі швидко німецький окупаційний режим став показувати своє дійсне обличчя. Розстріл єврейського населення – а це переважно були жінки, люди похилого віку та діти – буквально приголомшив ніжинців. Наприкінці 1941 р. в Ніжині почався справжній голод. Ті, хто працював у німецьких установах отримували в день 250 гр. хліба; так-сяк могли перебитися власники городів, але решта були приречені на голодну смерть. Посилилися репресії проти цивільного населення. На початку 1942 р. поповзли чутки про розгром німецької армії під Москвою. Все це спонукало до посилення антиокупаційних настроїв у Ніжині, а відтак – і до більш активного супротиву.

Застосовуючи відносно українців політику батога й пряника, особливу увагу окупаційна влада звернула на запровадження національних елементів у культурному житті населення, що, на їх думку, мало сприяти закріплення «домінуючої раси» на завойованих територія. Так, у Ніжині міська комендатура починає видавати газету українською мовою, запрацювали початкові школи, дозволено служби в усіх православних храмах і римо-католицькому костюлі, було відкрито драматичний театр. Останній став первістком у справі організованої антинацистської боротьби – тут і була створена перша міська підпільна організація.

Зі спогадів Поліни Григорівни Логинової: «Я потрапила в цей театр абсолютно випадково, – просто десь те треба було працювати. Вже на перших репетиціях я швидко зрозуміла, що справжніх артистів тут немає. Більшість, як і я, тут ховалися від мобілізації до Німеччини. П'єси в основному ставилися українські, наприклад, «Невільник», «Наталка Полтавка». На спектаклі ходило багато ніжинців, для багатьох із них театр став єдиною віддушиною, як церква для віруючих. Добре пам'ятаю Мачульського, в якого був прекрасний голос. Коли він виконував "В'язня" його очі світилися ненавистю. До кого – неважко здогадатися». Молодий співак був лейтенантом Червоної Армії, 1914 р. народження. Після закінчення ніжинської школи №3 він за комсомольською путівкою виїжджає на будівництво московського метро. Після «комсомольської вахти» співає в художній самодіяльності й на 38-му Всесоюзному огляді стає лауреатом. А потім був Московський музичний театр. На початку війни – важкі бої, оточення і розгром полку. Після цього, Мачульського доля повертає до рідного Ніжина, і тут знову театр. До його появи в місті вже починає діяльність невелика підпільна група у складі колишнього завуча школи піонервожатих Гордієнка А.С., кіномеханіка, до війни нагородженого орденом Трудового Червоного прапора Кузуба І.К., учительки школи №2 Унявко Т.Ф., колишнього студента Зощенко Н.В. та кількох інших. Підпільники слухали радіо, поширювали листівки. Поява Мачульського пожвавила діяльність цієї протоорганізації й незабаром він стає на її чолі. Після війни дружина А.С. Гордієнка Калінка згадувала: «Мачульський вів роботу енергійно, але дуже зухвало, необережно поведився на вулиці. Кидав грубі репліки вбік поліцейських». Пройде ще трохи часу і доля зведе його, тут-таки в Ніжині, з таким же оточенцем як і він – Бовкуном Іваном Михайловичем. Шлях до Ніжина майбутнього Героя Радянського Союзу і командира партизанського з'єднання «За Батьківщину» був тяжкий і небезпечний. Він почався на західному кордані, де його полк був розбитий. Потім була втеча з колони смертників і спроба наздогнати фронт. Чому Бовкун не міг обійти Ніжин? На це були вагомі причини, по-перше, піхотний полк, у якому він служив до 1939 р., стояв у цьому місті і в його товаришів по службі тут були багато родичів, – а раптом поталанило і він їх тут зустріне з надією на допомогу? До того ж, останні лист від своєї дружини

він одержав якраз звідси, і подальша доля її була невідома. Бовкун у своїх розрахунках не помилився. В Ніжині він знайшов не тільки родичів бойових товаришів, але, навіть, декого з них! На квартирі в Ольги Андріївни Медведєвої вони довго сперечаються про те, що робити далі, внаслідок чого відмовилися від ідеї переходу фронту, тим більше, що він уже був аж під Москвою. Бовкун із одностудіями починає шукати шлях до партизан для продовження озброєної боротьби, але вже у ворожому тилу. Проте, коли знаходять їх, командир Носівського партизанського загону, колишній перший секретар Носівського райкому партії Стратилат відмовляється їх брати до себе, вимагаючи спершу провести ряд диверсій в самому Ніжині. Це було досить образливо для бойових офіцерів, але вони погоджуються.

Мачульський із першої зустрічі з Бовкуном відразу ж відчув у ньому споріднену душу. Новоспеченого артиста явно не влаштовує те, чим займається його організація. Листівки – це дуже важливо, але хотілося створити щось істотне, що би німцям завдати істотного

Т.Ф.Унявко

З групового фото початку 1940-х років

удару. Наприклад, висадити в повітря театр, коли там буде повно солдатів і офіцерів. Разом із Кузобом він уже, навіть, розробив схему мінування будівлі, але не вистачало, власне, вибухівки. Зі свого боку Бовкун вельми скептично поставився до такого задуму, але, як говорять – «чем черт не шутит...», особливо на війні. За наказом Бовкуна офіцери-оточенці передають Мачульському велику кількість вибухівки, яку вони знайшли на околицях міста. Сам Бовкун починає підготовку переходу до партизанів зі зброєю та значною кількістю особового складу Ніжинської допоміжної поліції. Мачульський із Кузобом досить швидко проводять мінування будівлі театру і чекають команди Бовкуна. Але останній зволікає. В нього з'явився план висадити німців одночасно з відходом поліції до лісу. За розрахунками Бовкуна, в такому разі окупанти запідозрять у диверсії своїх колишніх слуг, чим від підпілля буде відведена підозра й вірогідність репресій. Відтак, воно зможе далі

виконувати свої завдання в окупованому місті. До здійснення задуманого залишалося декілька днів і раптом провал – зрада. Ніжином прокотилася хвиля арештів. Гестапівці схопили Кузуба, Унявко, Гордієнка й інших підпільників. Шукали й Мачульського, але він разом із Бовкуном і його товаришами встиг відійти до партизанів.

У міській в'язниці допитують арештованих підпільників, їх катують, але ті мовчать, не видаючи своїх товаришів по боротьбі, врятовувавши в такий спосіб життя багатьом. Розстріляли цих мужніх людей у липні 1942 р. Дружині Гордієнка кати повернули його одяг, у якому вона виявила останній лист чоловіка. Його й зараз, через 65 років не можна спокійно читати:

«Сонечко! Можливо це останній лист, що я тобі пишу! Я не знаю, що збираються зробити зі мною, але не потрібно втрачати надію навіть на краю могили. Не падай духом. Ми ще зустрінемося, в крайньому випадку на тому світі. Я знаю як тобі тяжко, але я знаю й інше: ти все зумієш перенести, я цим пишаюся. Лише б тільки не голодували. Звертайся за допомогою до кого завгодно і за чим завгодно, не соромся. Дітки, милі дітки – як ви

мені дорогі і бажані. Коли ви підроснете й у вас не буде тата, просіть маму, хай вона вам його не міняє, а краще збереже в пам'яті. Так, Іннуса прошу (тоді, якщо доведеться помирати, помру спокійно): ніколи мене не міняй, ні за яких обставин, заради мене, заради дітей, заради вічної любові. Так, я люблю тебе і люблю. Цілую мої ненаглядні».

Мачульський недовго пробув у партизанському загоні – пішов за лінію фронту й до перемоги бився в діючій армії. Після перемоги він про свою участь у підпіллі говорив неохоче, і не зважаючи на всі умовляння на початку 1990-х років тодішнього директора Ніжинського краєзнавчого музею Шоходька так і не залишив свої спогади про 1942 р. Можливо брав на себе відповідальність за загибель своїх товаришів по боротьбі, а може були якісь причини. Але про них трохи нижче.

Не забув про перших ніжинських підпільників і Іван Михайлович Бовкун. На сторінках своєї книги «Солдати другого фронту» він віддає їм належне, розкриваючи причини провалу групи Мачульського: «... зрада Рябухи неначе зіграла основну роль – так виглядає справа на перший погляд, але це лише остання ланка... Головні причини лежать глибше. Ми варилися у власному соку. Якщо і зверталися за допомогою, то не завжди було до кого... А потім і інше: і я, і Женя Коновалов, Мачульський, Краснянський – хіба ми думали раніше про підпілля, про явки, про конспірацію. Нам би підтримку з боку досвідчених товаришів, хто пройшов школу підпілля – все вийшло навпаки. З обкомом партії зв'язок установити не вдалося...». Дорого обійдуться Бовкуну ці післявоєнні роздуми, але це вже зовсім інша історія.

З великою любов'ю і подякою відтворив образи Таїсії Унявко й Іллі Кузуба у своїй повісті «3 ночі» їх соратник по підпіллі Микола Зоценко. Завдяки їх мовчанню на допитах він залишився живий. Він завжди їх пам'ятав і у цьому розумінні виявився гідний пам'яті полеглих товаришів. Не варто забувати про їх громадянський подвиг й нам, яка б не складалася політична кон'юнктура.

Забуті патріоти

До 1991 р. прізвища й імена членів Ніжинської організації українських націоналістів вважали за краще не згадувати. Хто ж вони були насправді і що ними рухало в їх трагічній долі?

Від перших днів німецько-радянської війни Організація Українських Націоналістів намагається добитися здійснення свого головного завдання – відродження Української державності. Крім нацистських регулярних і карательних військ на Схід рушили також похідні групи ОУН, створюючи органи самоврядування, формуючи поліцію, налагоджуючи випуск газет і листівок. Уже наприкінці серпня 1941 р. німці забили на сполох із приводу надто бурхливої діяльності ОУН, зосібна, бандерівської гілки: «Цілі загони націоналістів Бандери* вторгаються по всій території Східної України і розгортають там агітацію за «Велику Україну».

* Звісно, не очільника цієї гілки ОУН особисто. Сам Степан Бандера з липня 1941 р. аж до вересня 1944 р. провів у якості в'язня табору «Заксенхаузен», звідки його звільнили англо-американські війська. Відтак, після арешту за «несанкціоноване» Третім рейхом проголошення Української незалежності 30 червня 1941 р. у Львові лідер радикальної частини ОУН був радше ідейним натхненником і символом, але аж ніяк не керівником реального збройного опору. Але незважаючи на це, радянська пропаганда так удовбала в свідомість населення образ Бандери-ворога, що й досі на частину людей уже тільки його ім'я доводить до істерії. Проте, здається й нацистська пропаганда у своїх інтересах у той же спосіб спекулювала ім'ям керівника оунівців-радикалів.

Восени того ж 1941 р. до Києва прибуває «Буковинський курінь», активісти якого розповсюджують свою таємну діяльність на столицю й навколишні регіони, у тому числі й на Ніжинщину.

Уже в 1945 р. в стінах Чернігівського обласного управління НКВС народився цікавий документ під грифом «Цілком таємно», що мав назву «Про діяльність українського націоналістичного підпілля на Чернігівщині в період тимчасової окупації». Він прояснює події осені 1941 р. в Ніжині.

«... Приїжджала група активних націоналістів. Приїзди цих емісарів були відмічені в Козелецькому, Ніжинському, Ічнянському, Остерському районах. Ніжинський відвідав Лавровський. Була організовано спортивне товариство «Січ» і культурне товариство «Просвіта». В Ніжині націоналісти на чолі з Поляченком і Чичковським служили на керівних посадах у міському самоврядуванні та проводили агітацію під гаслом: «Україна для українців».

Про Чичковського і Поляченка відомо дуже мало. Обидвоє випускники Ніжинського педінституту, – а саме факультету української мови і літератури. Приблизно двадцять років потому колишні однокурсники характеризували їх як «веселих і розумних людей,

які ні в якому разі не продавалися німцям».

Що їх привело в лави борців за незалежність України? Причини, ймовірно, були різні, але головна серед них – жахливі реальності сталінізму. До того ж, батька і дядька Поляченка розстріляли в 1937 р.

Наприкінці 1941 р. положення ОУН в Україні значно ускладнилися. З одного боку німецький терор, з іншого – більшовицьке підпілля, з його прагненням усіляко підвести націоналістів під удар гестапо. Так, наприклад, було в Козелецькому районі.

У березні-квітні 1942 р. бандерівці створюють у Чернігові свій обласний провід. У ньому активну участь беруть члени Київського проводу ОУН(б) Остапенко та Савченко. У квітні-травні 1942 р. член ОУН із фальшивим паспортом на ім'я Романа Геращенко, від ніжинської організації ОУН створив організацію в м. Ічні. Геращенко провів там збори на котрих підкреслив: «Нам необхідно вести боротьбу проти Радянської влади, але практична

В.С.Поляченко з сім'єю
Фото початку 1940-х років

діяльність організації повинна залишатися таємницею для німців, оскільки доведеться воювати і проти них. Адже вони ніколи не погодяться створити самостійну Україну з українським урядом». Наприкінці виступу він знову підкреслив: «Наше основне завдання – боротися за незалежну Україну, проти кого – все одно!».

Нацисти жорстоко переслідували українське підпілля. У травні 1942 р. СД розгромило обласний провід ОУН, потім пішла ланцюгова реакція всією Чернігівщиною. Приблизно у цей ж час була знищена й ніжинська організація. Геращенко був розстріляний; хто ховався під цим прізвиськом – допоки невідомо. Багато ніжинців бачили як жандарми вели вулицями Ніжина зв'язаного Поляченка зі слідами катувань на обличчі. Разом із ним склав свою голову і керівник місцевої «Просвіти» вчитель Пархитко.

Зовсім нещодавно був виявлений у архіві ще один документ, який стосується діяльності ОУН у Ніжині. Це доповідна розвідвідділу 197-ї польової комендатури, в котрій, серед іншого зазначалося: «Два дні тому в Ніжині був затриманий чоловік із пакетом

української національної літератури. Мова йде про пропаганду з боку Бандери. Необхідно відзначити, що в зоні польової комендатури ... серед населення мова йде про пряму приналежність до української нації... День народження національного поета Шевченка святкувала значна частина населення. Вартим уваги є те, що в польову комендатуру все частіше звертаються молоді українці з проханням прийняти їх в так званий «Український добровольчий легіон» для боротьби з більшовизмом...». Це була видима частина діяльності ніжинської ОУН, але було й інше. Багато оунівців служили в Українській допоміжній поліції, маючи доступ до зброї і вибухівки. Один із них – рідний племінник керівника організації Поляченко Віктор Семенович, незадовго до свого арешту заявив сестрі: «Ми влаштуємо факел до неба». Можливо, мова йшла про вже згадану невдалу спробу влаштувати вибух у будівлі ніжинського драмтеатру. Про ймовірні контакти Мачульського з оунівцями чутки ходили давно. Про це якось тихо натякав і згадуваний директор Ніжинського краєзнавчого музею Шоходько, але всі вважали за краще мовчати. І в першу чергу – сам Мачульський. Але час усе розставляє на свої місця. Білі плями в історія потроху, але невідворотно заповнюються, брехня змінюється правдою. Щось було можна лише на певний час приховати, але змінити допоки нікому не вдавалося.

Батюківці

Провали перших двох підпільних груп у Ніжині, здавалося, поставили крапку в подальшому розгортанні руху опору нацистам у місті, але в цей критичний момент на авансцену боротьби виходить Яків Петрович Батюк зі своїми товаришами. Тяжкий і страшний час випав на їх долю, але вони свій шлях пройшли до кінця. Втім у цьому факті багато спорідненого з долею інших подібних організацій антинацистського підпілля, але феноменальність даного випадку полягає в тому, що цією структурою керував сліпий юрист двадцяти п'яти років від народження. Звідки він з'явився, що визначало його вчинки, чому йому безмежно вірили товариші по боротьбі, які прийняли смерть зі своїм керівником восени 1943 р. Відповідь на ці питання знайдемо в історії життя Якова Петровича. Пам'ятаючи, що ми всі «родом із дитинства», заглянемо спершу туди – в його дитинство.

Сім'я Батюков жила в с. Рожани Житомирської обл., де й народився майбутній герой у 1918 р. Його батько Петро Іванович і мати Параскева Миколаївна були простими селянами, які годували, за сучасними мірками багатодітну, а за тогочасними – типову як для українців, сім'ю своєю тяжкою працею. У Якова були два старші брати – Василь і Павло, а також дві сестри – Ольга і Євгенія. Під час I Світової війни глава сімейства потрапив під мобілізацію, потім – у полон і кілька місяців добирався в рідне село з далекої Болгарії. В Україні палахкотіла громадянська війна. Довкруги смерть, голод, холод, епідемія... У 1920 р. дворічний Яків захворів на віспу. Життя йому вдалося врятувавши, але хвороба дала ускладнення на зір, малий Яша осліп, як з'ясувалося – назавжди. Це був страшний удар для сім'ї, але життя брало своє.

У 1921 р. Батюки, як усі, отримали землю і освоїли вирощування прибуткової на той час культури – хмелю. Велика сім'я зажила вельми пристойно і з'явилася надія, що це надовго. Але життя дуже швидко розвіяло ці ілюзії. Яків тим часом підروстав. Страшна недуга розвинула у нього прекрасну пам'ять і слух. Він чудово орієнтувався в компанії своїх однолітків і, навіть, без поводиря вільно ходив до лісу. І цілком закономірно, адже природа не терпить порожнечі. Батьки уважно стежили за своїм сином, з острахом думаючи про його майбутнє. Невідомо, як би події розвивалися далі, але біля сліпої дитини

з'явився його родич Самійло Євтихійович. Це була літня і грамотна людина, яка, фактично, і визначила подальшу долю Якова. Через нього незрячий хлопець пізнавав незримий йому світ. Наприкінці 1926 р. Самійло Євтихійович, спостерігаючи незвичайне прагнення свого вихованця до знань, написав лист Калініну з проханням направити Якова навчатися.

Маловідома світлина
Я.П.Батюка без окулярів
Фото 1940 р.

Всесоюзний староста відгукнувся і майбутній юрист почав навчання в Київській школі сліпих, яку закінчив на відмінно. Цей крок був зроблений як ніколи вчасно. Наступив 1929 р., який докорінно змінив життя родини Батюков. Їх сім'я була визнана місцевою владою куркульською. Спершу перед старшим Павлом закрилися двері всіх учбових закладів, а потім у заслання відправили батька й матір. Самого Павла заарештували важко хворим і відправили до в'язниці в Житомирі. У своїх спогадах він напише: «хвороба перешкодила мені чинити їм опір. Накинулися як шакали». У в'язниці його звинуватять в «антирадянській пропаганді». У відповідь Павло проведе дев'ятиденне голодування, що врешті-решт для нього закінчиться етапом до Сибіру. На диво, репресії не торкнулися старших – Василя й Ольги, що жили на той час уже окремими сім'ями. Їм і довелося узяти на себе клопіт щодо нагляду за Яковом і наймолодшою Женею. До того ж вони робили все, щоб визволити з біди батька і матір.

Зібрали гроші. Василь відправився до Сибіру, де за допомогою підкупу визволив своїх батьків зі спецпоселень і повернув їх на батьківщину. Натомість, Павлу довелося вкотре самому вирішувати свою долю. Він просто втік із заслання за фальшивим паспортом, який купив у якогось злочинця. Нарешті, вся сім'я збирається у старшої доньки під Києвом. Згодом життєві шляхи приводять Батюків у Ніжин. Незважаючи на такі родинні негаразди, Яків успішно продовжує навчання. Він прагне здобути інженерну освіту, але сліпота всі ці зусилля зводить нанівець. Тоді в 1935 р. він вступає на останній курс робітфаку Київського університету, а потім – на юридичний факультет. Маючи прекрасну пам'ять, Яків поглиблює свої знання самостійною роботою. За невелику плату спеціально найнята жінка перечитує вголос потрібні йому книги. Так непомітно наступив 1940 р., коли Яків Батюк закінчив навчання в університеті. Молодий адвокат переводиться з Києва на роботу до Ніжина.

Є.П.Батюк

Художнє фото кінця 1930-х років

Василь у цей час служить в армії, Павло закінчує в Ніжині місцевий педінститут, а Женья – тут-таки в Ніжині середню школу. Втім, внутрішня напруга в сім'ї не спадає і це чітко фіксує Павло в своїх післявоєнних записках: «... Кожного разу я йшов на заняття в інститут зі страхом. Думав підійде до мене особист і скаже: «Все Батюк! Відгуляв своє, пішли зі мною». І це були не марні страхи, адже загроза розправи завжди висіла над цією сім'єю. Батюки планували, навіть, роз'їхатися по неосязному Союзу, але почалася війна.

Кожного разу я йшов на заняття в інститут зі страхом. Думав підійде до мене особист і скаже: «Все Батюк! Відгуляв своє, пішли зі мною». І це були не марні страхи, адже загроза розправи завжди висіла над цією сім'єю. Батюки планували, навіть, роз'їхатися по неосязному Союзу, але почалася війна.

Вони не виявляли особливої любові до радянської влади, і це цілком зрозуміло. Але дивитися з боку на трагедію, що розгорталася, також не збиралися.

Показовим, дещо дивним і гідним найвищої поваги був учинок Якова, який на початку мобілізації прийшов у міський військкомат і став проситися бити ворога. «Його заява про готовність відправитися на фронт здивувала навіть мене, але довести йому зворотне було неможливе», – згадував Павло наприкінці 1980-х років. Воєнком, вислухавши сліпого юриста, спочатку, навіть, розгубився, а потім виставив його, вибухнувши міцною лайкою. Але Яків уперто шукає власне місце у боротьбі з ворогом, і в нього поступово вимальовувалася думка щодо підпілля, тим більше, що німецькі війська стали щоближче підходити до міста. Реакція батьків на плани їх сина була неоднозначною. Батько засумнівався у здатності Якова очолити підпілля, але той переконливо доводив, що сліпота не перешкода, а, навпаки, надійне прикриття. А батькові взагалі заявив прямо, так би мовити, розставивши всі крапки: «... наша сім'я дуже сильно постраждала до війни, але з цим розбиратимемося після перемоги, а зараз потрібно воювати, все інше – потім», Павло і Женя погоджуються залишитися з ним під окупантами і надавати посильну допомогу. На тому вони і порішили.

В останню мить перед відходом радянських військ із Ніжина Батюк, знову-таки за власною ініціативою, встиг побувати в міськкомі партії, де вів розмову про майбутнє підпілля з другим секретарем Герою. Останній, попри сумніви й підозри, все ж наважується дати йому адреси деяких підпільних явок у Ніжині й Києві. На цьому вони назавжди розлучаються. Хаос відступу не тільки знищив структуру майбутнього підпілля в нашому місті, але, одночасно, морально зламав багатьох із тих, хто повинен був займатися реальною розбудовою підпільної роботи в німецькому тилу. В результаті Яків на певний час залишається у вакуумі. Слабкі надії покладалися на Київ – там не всі загинули, не всі розбіглися. Такі розрахунки згодом частково виправдаються. Поки ж Якову Батюку треба було вирішити два завдання: підібрати надійних людей для майбутнього підпілля та спрямувати їх діяльність в потрібному практичному напрямі з максималь-

Будинок Батюків на вул. Преображенській, де в роки окупації знаходилася головна явочна квартира Ніжинської підпільної молодіжної організації під керівництвом Я.П.Батюка

ною віддачею. Чудово він розумів і інше – сторонньої допомоги в його діяльності годі чекати, все робити доведеться самому, на свій страх і ризик, з величезною відповідальністю за життя і смерть тих, кого він поведе за собою.

Наприкінці жовтня 1941 р. Яків влаштовується на роботу в артіль, що виготовляє мотузки й кінську зброю для німецької армії. Незабаром на артіль надходить велике замовлення і Батюк вирішує провести першу акцію підпілля, що на той час тільки зароджувалося, – протравити кислотою всю партію зброї, аби вона після першого ж дощу стане непридатною для використання. Задля цього він до справи залучає свого батька (він дістає кислоту) і безпосередніх виконавців – робітників Шварца і Лаврінца.

Усе складалося вдало, але услід за цим в артілі відбуваються події, що зробили неможливим тут перебування Батюка. Шварца розстріляли як єврея. Яків робить все можливе, щоб його врятувати, але марно. Потім почалися відкриті зіткнення з німецькою адміністрацією щодо захисту інтересів робітників артілі. В певний момент ситуація настільки ускладнилася, що Яків зрозумів – треба негайно звідси йти, інакше все могло для нього закінчитися надто погано. Відтепер він починає займатися тільки справами підпілля. У цьому Якову надає неоціниму допомогу його сестра Женя, яка завжди поряд, виконує його доручення, найголовніше – з підбору в організацію потрібних людей. Щоправда, остаточне рішення з «кадрових» питань Яків приймає виключно особисто.

Ось як описує свою першу зустріч із Батюком Віктор Тищенко: «З Яковом мене познайомила його сестра Женя, яка знала мою дружину вчительку. При першій нашій зустрічі він розповів мені про свої перші невдачі, потім зробив висновок: «Треба нам все нам робити самим». Хвилювання Якова передалося і мені. Ми говорили перебиваючи одне-одного, висували проекти на межі фантастики. Це був день молодості й недосвідченості. Додому я прийшов у піднесеному настрої, відчуваючи величезну радість і успіх». Так починалося це легендарне підпілля, яке навесні 1942 р. налічувало вже 15 учасників. Молоді патріоти відразу зайнялися розповсюдженням листівок. Ловили по старенькому приймачеві Москву і, як згадує знову Тищенко: «... не встигали записувати зведення Радінформбюро. Допомогала феноменальна пам'ять Якова. Він точно відтворював почуте. Листівки вимагали великої кількості паперу, який на той час був великим дефіцитом. Спочатку вони писалися від руки, при цьому ми прагнули змінити свій почерк. Потім Женя стала їх друкувати на машинці, але листівок завжди було мало, і Яків дуже уважно стежив за їх розповсюдженням. У нас у кожного була для цього своя дільниця. Яків строго вимагав, щоб ми їх розклеювали а не розкидали... Особливо відважно цим займався Микола Шуст. У нього був велосипед на якому він гасав із листівками по всьому місту, розклеював їх у центрі міста, навіть, на будівлях управи і поліції». Проте, це був лише одним із напрямів діяльності ніжинських підпільників, які – знову-таки за наказом Батюка – проникли практично в усі структури міського управління, а також у військовий шпиталь. Створюється мережа явочних квартир, які надалі будуть використані партизанами для виконання бойових завдань. Але з останніми зв'язку поки не було. Незважаючи на це, Батюк віддає наказ учасникам ніжинського підпілля почати активні дії з саботажу планів окупантів.

На той час Яків Петрович Батюк стає визнаним лідером організації. Тищенко згадував: «... Яків став керівником підпілля. Сліпоти ми його не помічали, її немов не було. Ніхто з нас не дивувався, що сліпий керує такою складною справою. Його авто-

ритет був дуже великий. Великою була також його тактовність. Він не виставляв свого «Я», радився з товаришами. Перший час він посилено говорив про те, що на чолі організації треба поставити члена партії. Пошуки в цьому відношенні не мали успіху.

У чому ж все-таки був феномен Якова Батюка? Автор даного дослідження неодноразово ставив це питання всім батюківцям, що залишилися живими, і завжди чув від них приблизно однокову відповідь: «Дуже розумний і залізної волі людина». Рання сліпота виховала цю волю. Керування підпіллям стало логічним продовженням його довоєнного життя, коли йому завжди треба було ухвалювати відповідальні рішення з постійним напруженням, в постійній екстремальній ситуації, викликаній тією-таки сліпотою.

Навесні 1942 р. починається примусова мобілізація молоді до Німеччини. Яків віддає наказ підпільникам – лікареві Афоніну і фельдшерів Нечай-Гумену – інсценувати епідемію тифу в місті, що і було зроблено шляхом установаження помилкових діагнозів. Заздалегідь серед молоді міста розповсюджувалися медикаменти, що викликали схожі на це захворювання симптоми. Розрахунок був простий – німецьких лікарів цікавило тільки здоров'я солдатів і офіцерів, а до решти вони вважали за краще не втручатися. Певній частині молоді вдалося сховатися від вивозу до Німеччини на курсах німецької мови, якими керував уже знайомий нам Тищенко.

У ніжинському залізничному депо діє Гумай, Конопатов, Опанасюк. Листівки продовжує розклеювати Тищенко разом із Шустом. До них підключаються Безглуздий, Могильний, Ораховатська. Накопичують зброю Жумай, Могильний і Колюня Кузьменко, наймолодший із батюківців.

У вересні 1942 р. Батюк удруге їде до Києва. На відміну від першого візиту в окуповану столицю України, цього разу йому поталанило. За допомогою Лісовця – колишнього ніжинського партробітника – Якову вдається вийти на керівництво підпілля з красномовною назвою «Смерть німецьким окупантам», що мало на той час у своїй структурі підпільну групу на ніжинській залізничній станції. Його уважно вислухали на підпільних зборах цієї організації, діяльність ніжинських колег схвалили, але ніяких прямих вказівок Яків не отримує. Стає ясно, що його сліпота київських підпільників насторожує. Звісно, це образливо для Якова, але для сентиментів не було часу і він починає з ними співробітничати. Батюк устанавлює зв'язок із Міщенком і Хомутовим,

Г.С.Кочубей
Фото початку 1940-х років

Д.І.Лісовець із дружиною
Фото 1930-х років

керівниками ніжинських груп київського підпілля. На явки до них ходить сам особисто, і про свої нові зв'язки нікому не розповідає.

Початок 1943 р. позначився розгромом у Києві організації «Смерть німецьким окупантам». Хвиля арештів докотилася й до Ніжина. У лабетах гестапо гинуть Хомутов, брати Міщенки, Береснев, Білецька. Під час арешту в Києві кінчає життя самогубством Лісовець, а в Ніжині розстріляна його дружина Крачковська. Група Шишені та Кочубей йдуть у партизанський загін «За Батьківщину». Менше за інших постраждали підпільники Кузьменка на ніжинській залізничній станції, але після цього вони

О.Я.Кузьменко
Фото 1930-х років

вже не можуть діяти. На щастя провал київського підпілля не зачепив батюківців, але вони знову залишилися наодинці. Потрібно було шукати зв'язок. Цього разу Батюк шукає контактів із партизанами в носівських лісах. Ризикувати своїми людьми він не може, тому в небезпечну подорож відправляється особисто разом із Колею Кузьменком – він зовсім юний і гарно підходив на поводири при сліпому. Цього разу Яків досяг мети: було встановлено прямий зв'язок із командиром загону Іваном Михайловичем Бовкуном. Для батюківців починається новий і найважливіший період їх діяльності. Постійний зв'язок із штабом партизанського загону «За Батьківщину» підтримувався через зв'язкового Романа Стрельцова. Про нього відомо, що він народився десь на Волзі. В 1941 р. потрапив у оточення під Білою Церквою, пробував до лінії фронту, але дійшов тільки до Ніжина і зупинився в будинку колгоспниці Оксани Павлівни Суярко.

Згодом, за її допомогою потрапляє у загін до Бовкуна.

Від Бовкуна ніжинські підпільники отримують перше завдання: дізнатися про німецький гарнізон у Ніжині, його чисельність, національний склад військ, озброєння, номери частин, відзначки; надавати інформацію про залізницю (кількість колій і їх стан), про склади, про окопи, протитанкові рови; також про моральний дух військ гарнізону, поліції, жандармерії тощо. Також необхідно було направляти до загону якомога більше людей, зброї і боеприпасів.

За завданням Батюка Галя Борисова влаштувалася офіціанткою до офіцерської їдальні і в одного п'яного офіцера забрала з планшетки карту міста, на якій були позначені військові об'єкти Ніжина. Карту уточнили і передали партизанам. Навесні 1943 р. до Ніжина прибувають деморалізовані італійські частини. Солдати за шматок хліба ладні були віддавати все, у т.ч. і зброю. Батюківці, скориставшись цим, переправляють у ліс 40 гвинтівок і багато набойів. Туди ж прямують і крупні партії медикаментів із міської лікарні (добутих зусиллями лікаря Афоніна і завідувача медскладом Богдана). В ніч на 1 травня 1943 р. Галя Борисова отруїла 18 офіцерів німецької авіації – льотчиків-асів, більшість з яких померла в госпіталі. І це якраз напередодні Орловсько-Курської операції! Вся ця операція була детально розроблена особисто Батю-

ком, – гестапівські слідчі, як на те й розраховували, прийшли до висновку, що коньяк був отруєний ще у Франції, звідки він був доставлений.

Галина Солодовник із товаришами на 153-му км залізниці Ніжин-Бахмач знищує двох німецьких офіцерів і з підірваної гранатою машини вилучають цінні документи, які відразу ж переправляють партизанам. До німців у полон потрапляє поранений в бою партизан Лях, якого доправляють під охороною в лікарню. Дізнавшись про це, Батюк дає наказ негайно звільнити його. Зі значними ускладненнями, але все ж Колодій і Лопатецький справляються з цим завданням.

На початку липня 1943 р. в Ніжині на аеродромі базувалося 240 літаків. За наказом Батюка Віктор Стрельников, що працював землеміром, установив точну кількість літаків, наніс на карту координати аеродрому, точки протиповітряної оборони, а потім ці дані були передані партизанам. Через деякий час радянська авіація бомбардувала аеродром у Ніжині, внаслідок чого було знищено 27 літаків. Під час Орловсько-Курської операції, за завданням штабу партизанського з'єднання «За Батьківщину», підпільники надавали точні дані про рух військових ешелонів через ніжинську станцію. Загалом, динаміка й наслідки діяльності батюківців свідчила, що їх організація влітку 1943 р. перебувала на підйомі. Ніщо не провіщало наближення біди, ніхто й не підозрював, що підпілля на чолі з Батюком доживає останні дні.

Ніжинська команда СД, ймовірно, мала досить чітке уявлення про те, що в місті діє підпілля і, вірогідно, мало певні напрацювання щодо його характеру, складу тощо. Про те, що низка досить відчутних і дошкульних невдач місцевої влади, факти саботажу й відверті озброєні диверсії не були випадковими, свідчили чисельні логічно вибудовані в єдиний «почерк» докази. Яз завжди, справа була за «дріб'язком» – виявити й знешкодити цю організацію. СД був розроблений план проникнення агента до ніжинського підпілля. З цією метою до Ніжина був направлений Олександр Емануїлов, перевірений німцями в справі ще в Дарницькому концтаборі. Емануїлова включили в робочу команду німецького госпіталю, що складалася з колишніх військовополонених. Його завданням було спочатку вийти на партизан, а потім – на міське підпілля. Досвідчений агент відразу встановлює тісний зв'язок із санітаркою Солодовник, що готувала, за наказом Якова, виведення робочої команди в ліс до партизан. Так Емануїлов потрапляє в партизанське з'єднання, а потім повертається до Ніжина, знайомиться з багатьма підпільниками; решта було вже, як кажуть, справою техніки. Вцілілі батюківці після загибелі їх товаришів упродовж усіх післявоєнних десятиліть так до не змогли виразно відповісти на одне прокляте питання для них – чому Емануїлов зміг так легко проникнути в структуру підпілля? Не могли відповісти чи не хотіли? Немає відповіді на це питання ні в книзі Шатрова «Подвиг во тьме», ні в усіх післявоєнних дослідженнях і публікаціях про діяльність батюківців. Скрізь проходить червоною ниткою одна версія – Емануїлову вдалося випадково вийти на слід підпілля і його розгром став трагічною випадковістю. Але як відомо, випадковість – це лише найдрібніша складова певної великої закономірності. Насправді все було не так просто. Той-таки Тищенко у спогадах якось надто обережно підходить до цієї проблеми: «Ми були дуже недосвідчені, деколи безтурботні... Крім того в маленькому Ніжині багато одне-одного добре знали, часто зустрічалися разом. Щоправда, завдання Батюком давалися кожному окремо і ніхто про це знати не міг. Яків ходив містом із багатьма

членами підпільної організації у тому числі і зі мною... Питається, про яку сувору конспірацію в цих умовах могла йти мова?». Ось думка з цього приводу Миколи Шуста: «Після розгрому німців під Курськом ми всі розслабилися. Швидко звільнення всім нам п'янило голову. Все це зіграло з нами поганий жарт». Втрата пильності й привела до сумних подій осені 1943 р.

Улітку 1989 р. в Норильську заявила про себе як члена підпілля під керівництвом Батюка Тамара Степанівна Новохатська, засуджена в 1943 р. на двадцять років ув'язнення за співпрацю з окупаційними владою. Одночасно, вона також зажадала реабілітації. В Чернігівській обласній прокуратурі авторів цих рядків, а також Миколі Наумовичу Шусту дозволили ознайомитися з її слідчою справою, з якої випливало: Новохатська працювала в німецькому госпіталі, була знайома з Галиною Солодовник, знала про її підпільну діяльність і була одночасно коханкою Емануїлова; вона була заарештована разом із батьківцями, але швидко стала співробітничати з Емануїловим і на очній ставці з Галиною Солодовник підтвердила її участь у підпіллі. Останню на допитах сильно били і ставили в приклад Новохатську, – дивися, мовляв, вона зробила все як ми веліли і зараз живе з Сашком [Емануїловим]. Галина Солодовник у камері назвала її зрадником.

Микола Наумович Шуст після ознайомлення зі «справою Новохатської» несподівано заявив авторів цих рядків: «Галина Солодовник увела Емануїлова в наше підпілля. Він їй дуже подобався і вони були дуже близькі». Звідси – ще один сумний для батьківців висновок: підготовка і перехід робочої команди до партизан здійснювався під контролем СД. Одночасно за таким же сценарієм була провалена явочна квартира партизанського з'єднання «За Батьківщину» в будинку Оксани Павлівни Суярко. Цього разу роль «військовополоненого» зіграв інший агент СД, колишній учитель з Ічні, якийсь Яценко. Пізніше він вимагав від німців господарку явочної квартири закопати живою. Вранці 19 червня 1943 р. почався розгром підпільної організації Якова Батюка. Сам він міг уникнути арешту, вчасно попереджений Тищенком, але все-таки посилав сестру Женю до їх додому, аби забрати звідти документи підпілля. Але там на Преображенській її вже чекали... Свою останню ніч на волі Яків проводить в будинку підпільника Міни, який в останню мить також пропонує йому сховатися в лісі. Батюк рішуче відмовляється, вирішивши розділити шлях на голгофу зі своїми товаришами. Ось як описує його арешт свідок: «Німці увірвалися в наш будинок, схопили Якова. Здійнявся страшний крик і плач. І в цей момент ми почули останні слова Батюка: «Не чіпайте цю сім'ю, вони ні в чому не винні. Я помру, але і ви здохнете як собаки». Якову розбили окуляри, скрутили руки і заштовхнули в автомобіль. Арешту уникнули лише ті батьківці, яких особисто не знав Емануїлов, а також ті, хто встиг піти з міста.

Гестапівці застосовували проти арештованих підпільників страшні тортури, вимагаючи від них інформацію про партизанів. Але вони на допитах мовчали. Приклад тому показував сам Батюк. Владислав Суярко, кандидат філософських наук, згадує: «Я з мамою був арештований 21 липня 1943 р. Маму сильно били на допитах, разом із Женею Батюк. Я сидів у одній камері з Батюком. Він учив мене як триматися на допитах, щоб не згубити матір. Ми всі разом переживали ці допити, катування і всі схилялися перед його мужністю. І зараз ми всі схиляємо, як і тоді, свої голови перед його благородством і мужністю».

Свою «частку» до зради батюківців доклав і лікар Єгоров. Мобілізований партизанами до загону, він пішов до Ніжина разом із Емануїловим. На першому ж допиті він розповів гестапівцям все, що знав про партизанів і про ніжинських підпільників. Михайло Шлома, заарештований разом із батюківцями, попередив їх у в'язниці ще про одного зрадника запискою: «Степ. Зрадник». Кого він мав на увазі так і не з'ясувалося.

Незадовго до розстрілу Якова перевели в одиночну камеру і стали морити голодом і спрагою, – така собі дрібна помста гестапівців, що не зуміли добитися від нього основного. Дізнавшись про це, ув'язнені батюківці передавали йому шматочок хліба і воду в банці з-під гуталіну. Немолодий німецький солдат із охорони в'язниці відвертався, коли прибиральниця камери передавала йому цей пайок бойових побратимів. У ніч на 7 вересня 1943 р. батюківців разом зі своїм керівником були розстріляні командою ГФП-708 польової жандармерії. Через тиждень Радянська Армія звільнила місто від нацистів і відразу ж була створена спеціальна комісія задля перепоховання полеглих героїв. До складу комісії входив і Микола Шуст, якому поталанило вирватися з в'язниці в останню мить. Коли розкрили могилу розстріляних, перед очима постала страшна картина – тіла були страшенно понівечені. Женю Батюк пізнали тільки по довгих косах. Наступного дня їх перепоховали на Центральному міському кладовищі. У ті страшні хвилини прощання з полеглими героями ні в кого й на гадці не було, що відтепер починається більш, ніж двадцятирічний період замовчування подвигу молодих відчайдушів.

Непорозуміння почалися відразу ж після 1943 р. Незважаючи, що діяльність ніжинського підпілля була відображена у всіх партійних звітах, НКВС провело власне розслідування, мету якого відразу ж відчували вцілілі від німецького розстрілу батюківці – всіляко скомпрометувати діяльність їх підпільної групи. Приводом для цього слугувало «куркульське» походження Батюків, явно дисонуюче з ідеологічними штампами антиокупаційної боротьби. Крім того, з'ясувалося, що в підпільній організації єдиним комуністом був лікар Афонін. Отже, говорити про «керівну роль партії в підпільному русі» було явним перебільшенням, більше того – керівник організації, навіть, не був комсомольцем (через те ж такі «куркульське» минуле).

У партійному керівництві області, зваживши на такі особливості ніжинського підпілля і його керівника, привели в дію єзуїтський план – нівелювання, замовчування й забуття. Замість Зірки Героя Радянського Союзу (представлений посмертно 23 серпня 1945 р.) Яків Батюк і семеро його товаришів по боротьбі нагороджуються медаллю «Партизан Великої Вітчизняної війни». Особисто цю нагороду отримав тільки Микола Шуст, решта були вручені рідним загиблих. Інших уцілілих членів підпілля неначе взагалі не існувало. На цьому на історії ніжинського підпілля було офіційно поставлена крапка. Проте, знайшлася людина, яка за гарячими слідами намагалася з'ясувати повну правду про діяльність ніжинського підпілля - це нині вже покійний Леонід Олексійович Суярко, доктор історичних наук. На той час він був спеціальним кореспондентом української радіостанції ім. Т.Г. Шевченка. Це його мати і молодший брат Владислав були у в'язниці разом із батюківцями. В 1991 р. він напише авторові даного дослідження: «... гірко плакала мама, згадуючи про батюківців; які це були прекрасні люди і просила мене написати про них. Я дав два матеріали на радіо про ніжинське підпілля і про партизанське з'єднання «За Батьківщину». У ЦК комсомолу попросили мене написати нарис про ніжинське підпілля. Писати про людей, які були

під окупацією в той час (та і пізніше), було дуже складно. Двічі я знову побував у Ніжині. Розмова вийшла тільки з Шустом. Інші – тільки про свої заслуги, а все решта – загальне. В ніч із 22 на 23 грудня 1943 р. ми зібралися всі разом: Роман Стрельцов (за рік загине в Словаччині), батько Якова Батюка, моя мати і я. При світлі каганця ми сиділи майже до ранку. Розмова була дуже змістовною і значну частину почутого я потім використав у нарисі про Батюка (журнал «Дніпро», 1944 рік). Але багато чого, на превеликий жаль, тоді не було можливості використати у пресі. Все ставилося під сумнів. Та я знав, що батьки Якова були розкуркулені... Скільки було суперечливого, що й розібратися в ньому було дуже важко. Кожна зустріч і «нова правда», точніше – своя. Адже ніхто не міг знати все в тих умовах... Уявіть собі, що Яків залишився живий, – через які випробування йому довелося би пройти. Чи був би він Героєм? Чи повірили б його правді – справжній правді – ті ж самі наші партійні й інші органи? Десь наприкінці 1940-х років мама приїхала до мене в Київ уся в сльозах. Під час обміну партизанських документів у ніжинському міськкомі якийсь Кононець старанно ставив їй тільки одне питання: «Чому батюківців розстріляли а Вас ні?» Так, вони [мати Л.О. Суярка і брат його Владислав – *авт.*] дійсно стояли із зав'язаними очима біля стінки будівлі технікуму механізації. Але німцям уже було не до них. Тоді я не зміг захистити честь моєї матері. Але коли Андрієвський звернувся до мене з проханням написати велику роботу про ніжинське підпілля, я відмовився від цього. Я не зміг забути образу, заподіяну матері. Після цього до мене вже не зверталися». Відчув повною мірою силу брудного наклепу й Микола Шуст, і також зі стін міського комітету партії – міські партійні бонзи стали розповсюджувати чутки про його зраду. Мовляв, не випадково ж його гестапівці відпустили в 1943 р.

Настав 1961 р. і в Ніжині з'явився московський письменник Євгеній Шатров. Його сюди направив колишній перший секретар Чернігівського підпільного обкому партії Федоров із завданням зібрати матеріал про молодіжне підпілля і написати книгу про його діяльність. Письменник сумлінно обійшов усіх колишніх батюківців, зібравши потрібний матеріал, і лише після цього з'явився в міському комітеті партії, де невимовно здивувалися, дізнавшись про мету візиту московського гостя до Ніжина.

Реакцією місцевих партійних функціонерів на візит посланця Федорова було зіbrane з цього приводу засідання партійного бюро, на яке були запрошені колишні ніжинські підпільники. Потрапив туди і Микола Шуст, на якого полилася злива запитань, сенс яких зводився до одного: чому він залишився живий, коли решту розстріляли? Натякали, зрозуміло, на зраду. Образливо це було чути не тільки колишньому батюківцеві, але й солдатіві, що прийшов із фронту кавалером ордена Слави III ступеня. Не міг він тоді в 1961 р. розповісти правду про своє звільнення в 1943 р.

Коли Микола Шуст, указаний Емануїловим, був арештований, його дружина кинулася за допомогою до Рози Цеб. Вона була німкою і до війни працювала з дружиною Шуста в одній школі. Після окупації Ніжина Роза Цеб стала фольксдойч, а її брат – офіцером гестапо. З ним і зустрілася убита горем дружина арештованого підпільника, благаючи допомогти чоловікові і апелюючи до довоєнної дружби з його сім'єю. Гестапівець мовчки вислухав, а потім дізнавшись, що жінці нічим заплатити, мовчки пішов геть. Здавалося, зжевірла остання надія, але заради сестри німець вирішив до-

помогти. Хоча, цілком могли й знайтися пара-трійка золотих монет царської чеканки, радянські золоті червінці, перстень або каблучка з благородного металу, – мало там ще що... Шатров, можливо, знав правду про звільнення Миколи Шуста. У його книзі присутня тема золота, як спосіб підкупу охорони в'язниці для організації втечі підпільників. Роздуми із цього приводу московський письменник уклав у уста Якова Батюка. Одним словом, на наступній очній ставці Емануїлов не «впізнав» Миколи Шуста, а вже за годину останній чимдуж мчав додому, де, зібравши своїх рідних, миттєво зник із міста. Хтось може засумнівається в цьому факті. Але є подібний випадок. Дружина згадуваного дещо раніше в цьому дослідженні українського письменника Шломи зуміла за ті-таки монети викупити з-під арешту свого чоловіка. Пропаде він безвісті у Словаччині в середині 1944 р. Таємницю свого звільнення Микола Шуст беріг аж до 1987 р., маючи на те підстави.

У 1963 р. Євгеній Шатров випускає книгу «Подвиг во тьме», в якій майже повністю описується подвиг Якова Батюка і його товаришів. Щоправда, і тут не обійшлося без ідеологічних нашарувань. Батюк, наприклад, став раптом кандидатом у члени партії. Книга відразу ж дала певні позитивні результати – за два роки Якову Петровичу Батюку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (вдруге, і також посмертно).

У 1972 р. московський письменник так оцінить свою книгу в листі до Миколи Шуста: «Хоча ти пишеш про не дуже гарне до всіх вас і до тебе, зокрема, [ставлення – *авт.*], стан справ порівняно з попередніми роками все-таки змінився. Про це свідчить і вихід твоєї п'єси*, постановка спектаклю і публікація твоїх спогадів у альманахах і газетах... Що ж до заздрісників і інтриганів, то вони є і ще довго будуть. Але я пишатимуся тим, що моя книга примусила призупинитися тих, хто на вас лив багно, і хоча й зі скреготом зубів, але визнати заслуги тих, хто залишився живими з батюківців. Цілком можливо, що перше видання моєї книги підштовхнуло присвоєння Батюку звання Героя Радянського Союзу. Про тебе у мене залишилися якнайкращі спогади, як про славу людину і вірного мого помічника зі збору матеріалу. Сам знаєш, що ця справа була не легкою». Сказане все вірно.

Йшли роки. В 1984 р. стали знімати фільм «За ночью день идет», де на головну роль Якова Батюка був запрошений народний артист Української РСР В. Конкін, широко відомий за Павкою Корчагінін із «Как закалялась сталь» та Шараповим із «Места встречи изменить нельзя». Більшість натурних зйомок було зроблено в Ніжині. Перший сценарій цієї багатосерійної стрічки містив стільки «режисерського бачення», що проти спотворення реальної історії ніжинського підпілля рішуче виступили колишні батюківці. Після довгого листування з різними інстанціями вдалося цей опус скоротити до двох серій, але, навіть, у такому варіанті збереглася ціла низка вигадок, як, наприклад, про взаємини Якова з німецьким комендантом м. Ніжина. Але, попри

* М.Н. Шуст у 1971 р. у співавторстві з Є. Шатровим написав за матеріалами книги останнього п'єсу «Подвиг у п'їтмі».

все, фільм підняв історію ніжинського підпілля – точніше сам факт його існування, а також факт подвигу молодих борців з окупантами – за загальнодержавний рівень, на рівень обізнаності з цим фактом рядового глядача. До того ж яскравий акторський ансамбль – В. Конкін, Л. Яковлева, Є. Борзова й інші – своєю блискучою грою певною мірою компенсували погрішності сюжету.

28 травня 1985 р. в штаб-квартирі ООН в рамках кінофестивалю соціалістичних країн, що проводиться спільно з Клубом російської книги при секретаріаті ООН, під девізом «40 років великої Перемоги» був організований День Української РСР, в ході якого демонструвався згаданий художній фільм. Стрічка отримала позитивну оцінку, викликавши великий інтерес. Ряд університетів і коледжів США звернулися до Постійного представництва УРСР при ООН з проханням дозволити демонстрацію цього фільму у внутрішніх аудиторіях. Подвиг Якова Батюка і його товаришів справив на американців дуже велике враження. ООН називала керівника ніжинського підпілля «єдиним сліпим солдатом світу».

У цьому огляді названо лише найбільш яскраві й значущі епізоди боротьби на теренах Ніжина проти останнього (для певної частини населення – передостаннього) як на сьогодні окупаційного режиму. Всі вони – як не реалізоване партійне підпілля 1941 р., як група підпільників-театралів 1942 р., як національно орієнтовані оунівці того ж часу і як, нарешті, найбільш помітна з-поміж них організація на чолі з Яковом Петровичем Батюком – це є складові єдиного антинацистського руху опору. Скажимо більше – разом із радянськими партизанами, вояками УПА, Червоної Армії, армій і воєнізованими угрупованнями інших європейських держав, загарбаних нацистськими військами, вони є сегментом великого антинацистського фронту, що діяв упродовж II Світової війни і в якому рухові опору (як національному, так і інтернаціональному, тобто – прорадянському) належить далеко не остання роль.

Швидко йде час. Але попри будь-які політичні події Україна не забуде своїх героїв, тих, що склав свої голови за її свободу і право на самостійне визначення власної долі, долі власного народу й власної держави; тих, що склали життя за власну перемогу над нацизмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Науковий відділ Ніжинського краєзнавчого музею, ф. «Окупаційний режим на Ніжинщині 1943-1943 роки», спр. 1, 2, 3.
2. Там само, ф. «Початок антифашистського опору в Ніжині», спр. 1.
3. Там само, ф. «ОУН на Ніжинщині», спр. 1.
4. Там само, ф. «Я.П. Батюк», спр. 1, 2.
5. Там само, ф. «Спогади про Я.П. Батюка», спр. 1.
6. Шатров Е. Подвиг во тьме. – М, 1963.
7. Черняк С. Промінь серед ночі. – К., 1973.
8. Федоров А. Подпольный обком действует. – К., 1986.
9. Шуст М. Пітьмі не підвладні. – К., 1983.
10. Шуст М. У Ніжині над Остром. – К., 1995.

Один із жахливих і чисельних злочинів нацистів: у вересні 1990 р. під час прокладення комунакацій на подвір'ї будинку на вул. Подвойського, 16 було виявлення захоронення 200 осіб. За офіційною версією, це були заложники з с.Червоні Партизани, що утримувалися в Ніжинській в'язниці і були розстріляні 9 липня 1943 р. тут-таки поруч із в'язницею внаслідок дій партизанської групи під керівництвом М.Д.Симоненка (із загону М.І.Стратилата «За Батьківщину!») – під час рейду до села вони вбили німецького унтер-офіцера й вівчарку, були оточені в одній із хат в центрі села, але з боєм вирвалися до лісу. Видав їх (як виявилось потім) колишній однокласник М.Д.Симоненка. Силами співробітників Ніжинського краєзнавчого музею та студентів НДПІ ім. М.В.Гоголя останки були ексгумовані й 15 вересня 1990 р. урочисто перепоховано на кладовищі с.Червоні Партизани

Станіслав КРАПИВ'ЯНСЬКИЙ
(Ніжин)

Бойовий шлях 217-ї піхотної дивізії вермахту

Головна мета даного дослідження полягає у вивченні бойового шляху 217-ї піхотної дивізії вермахту, доля якої вирішувалася в оборонних боях на підступах до Ніжина – останнього великого вузла оборони ворога на київському напрямку, який прикривав підступи до Дніпра. Сьогодні маємо лише кілька публікацій, у яких є фрагментарні згадки про це німецьке військове з'єднання.

Емблема 217-ї піхотної дивізії вермахту

217-а піхотна дивізія вермахту була сформована 17 серпня 1939 р. як тренувальна частина, а вже з 26 серпня 1939 р. значиться як бойова частина у Східній Пруссії, що була приписана до I Військового округу. Належала до «Третьої хвилі». Військове з'єднання в літературі ще називали Східно-Пруською дивізією, оскільки її рядовий і командний склад поповнювався, як правило, якраз із вихідців цієї німецької землі. Дивізія складалася з 311-го, 346-го, 389-го піхотних полків, 217-го артилерійського полку, 217-го саперного батальйону, 217-го батальйону зв'язку, 217-го важкого (моторизованого) дивізіону, моторизованого загону винищувачів танків, розвідзагону, тилових служб, медичної, ветеринарної та поштової служб, взводу військової поліції тощо [2].

Першим командиром дивізії був генерал Ріхард Бальтцер (Richard Baltzer) (у радянських джерелах його прізвище помилково вказується як «Вальцер»), який доклав багато зусиль для бойового вишколу частин дивізії. Майбутній генерал почав військову кар'єру в 1904 р. у кайзерівському військово-морському флоті. Наступного року був переведений до армії рядовим I полку польової артилерії. В 1906 р. йому присвоїли звання лейтенанта. Перед I Світовою війною в 1913-1914 роках Р.Бальтцер навчався у військовій академії, яку закінчив у званні старшого лейтенанта. Напередодні війни його перевели до 86-го полку польової артилерії. 3 серпня 1914 р. – полковий ад'ютант. У червні 1915 р. отримав звання капітана, а місяць потому став командиром батареї. В листопаді 1916 р. був переведений до штабу, а з березня 1917 р. Р.Бальтцер перебував у штаті 45-ї резервної дивізії. 3 червня 1917 р. – переведений до штабу начальника залізничних військ, де служив до грудня 1919 р. Потім став майором поліції. В 1922 р. – командир поліцейської інспекції в Берліні, в 1933 р. отримав чин полковника, згодом – генерал-майора поліції. Займав посаду командира охоронної поліції Берліну. 3 червня 1934 р. – командир поліцейської інспекції землі Бранденбург. У 1936 р. повертається до армії і призначається командиром 25-го піхотного полку. Отримує звання генерал-майора піхоти. 3 26 серпня 1939 р. очолює об'єкт уваги даної розвідки – 217-му піхотну дивізію. Надалі, з 1 жовтня 1939 р. Р.Бальтцер – генерал-лейтенант, бере участь у війні проти СРСР, в березні 1942 р. був переведений до резерву. 3 15 серпня до початку грудня 1942 р. був призначений командиром 156-ї дивізії. Потім півроку знову в резерві. 25 травня 1944 р. стає командиром 182-ї резервної дивізії, з бе-

резня 1945 р. – 182-ї піхотної дивізії. 10 травня 1945 р. загинув у бою в Празі [19].

217-та польова дивізія бойове хрещення отримала в польській кампанії у вересні 1939 р. у складі II корпусу 3-ї армії, що входила до групи армій «Північ». Перед 3-ою і 4-ою арміями було поставлено завдання сумісними ударами з Померанії і Східної Пруссії встановити зв'язок між Східною Пруссією і Німеччиною. 217-та піхотна дивізія повинна була злагодженими діями разом із іншими з'єднаннями розгромити супротивника, який оборонявся в районі північніше Вісли.

Після закінчення німецько-польської війни, дану дивізію було переведено до центральної частини окупованої Польщі (сектору «Центр»), де перебувала до травня 1940 р. у складі XXXV корпусу як гарнізонний (окупаційний) загін.

У червні 1940 р. 217-та польова дивізія у складі групи армій «В», I армійського корпусу 4-ї армії перебувала в Північній Франції, а у вересні цього ж року повернулася до Східної Пруссії, де дислокувалося до початку німецько-радянської війни.

217-та піхотна дивізія вермахту воювала на східному фронті з першого дня війни. Входила до складу XXVI армійського корпусу 18-ї армії групи армій «Північ». Знаходилася на її лівому фланзі. Перед дивізією ставилося завдання наступати на Ригу і далі – в Естонію західніше Чудського озера. В прикордонній смузі вона вела боротьбу проти 10-ї стрілецької дивізії 10-го армійського корпусу Червоної Армії [6]. На цій ділянці фронту, маючи чисельну перевагу і, не дивлячись на стійкий опір радянських солдат, 217-та дивізія швидко прорвала лінію фронту.

30 червня 1941 р. дивізія разом із іншими частинами I та XXVI армійських корпусів увійшла до Риги, де встановила контроль над мостами через Даугаву (Західну Двину). Проте, рішучою контратакою 10-го стрілецького корпусу генерала І.І.Фадєєва окремі загони дивізії були вибиті з позицій, що забезпечило планомірний відхід радянської 8-ої армії через місто. Наступного дня німці знов оволоділи Ригою [7].

Після захоплення столиці Латвії 18-та армія групи армій «Північ» під командуванням генерал-полковника Георга фон Кюхлера, до якої входила 217-та польова піхотна дивізія, продовжила наступ і 7-9 липня 1941 р. широким фронтом перейшла південний кордон Естонії [14]. Передові частини 217-ї дивізії після захоплення міста Пярну 8 липня 1941 р. просунулися через Аудру на Віртсу і Ліхулу через Марьямаа – на Таллінн, а через Сінді – у напрямку Тюрі, створюючи загрозу для Таллінна з приморського напрямку, де радянських військ узагалі не було.

9 липня 1941 р. німецькі полки пройшли половину шляху від Пярну до Талліна і 10 липня, переслідуючи відступаючі радянські частини, входять до Віртса [11]. Внаслідок контрудару військами 8-ї радянської армії був зірваний план противника з ходу захопити Таллінн. Уперше з початку війни просування німецьких дивізій було затримано: «ворог був відкинутий на 30 км, поніс великі втрати в особовому складі» [4]. З 20 серпня 1941 р. 217-та дивізія разом із 61-ою та 254-ою піхотними дивізіями штурмувала Таллінн і головну базу Червонопрапорного Балтійського флоту, завдаючи допоміжний удар в районі Увескі, Оясо та Полукола [12]. Захоплені в радянський полон унтер-офіцери 311-го піхотного полку 217-ої дивізії Франц Кляйн і Рудольф Янсен показали, що на початку війни в кожній роті 311-му полку налічувалося по 170 солдат, 9 бронемашин і 24 мотоцикли. Натомість, тоді в ротах полку залишилося лише по 15-20 солдатів і по 2-3 бронемашини [1]. 28 липня 217-та дивізія, подолавши

запеклий опір оборонців, вступила до Таллінна. Тут військовими звиягми дивізії стало полонення 11,5 тис. червоноармійців, захоплення значних трофеїв: 90 бронемашин, близько 300 гармат і мінометів, іншого озброєння, спорядження і різного військового майна [14].

Із серпня 1941 р. 217-та дивізія воювала у складі 18-ї армії на островах Моозунзундського архіпелагу (північний захід Ризької затоки), що мали важливе значення для

Генерал Лаш на Східному фронті.
Фото 1943 р.

оборони західних морських рубежів СРСР, прикриваючи дальні підступи до Ленінграду. Після залишення столиці Латвії радянський гарнізон на території архіпелагу залишився в глибокому тилу. Німецьке командування виділило для захоплення архіпелагу 61-шу і 217-ту піхотні дивізії з частинами підсилення, артилерією й авіацією. 6 вересня 1941 р. спроба висадити десант німецькими дивізіями була відбита. Командування 217-ої дивізії повідомило про захоплення о.Вормсі 9 вересня, в перший же день операції, проте, бойові дії на цьому острові тривали ще 2 дні.

Командування 389-го полку 217-ої піхотної дивізії вермахту доповіло про взяття у полон на о.Вормсі 200 радянських військовослужбовців, захоплення 25 станкових кулеметів і 3 протитанкових гармат. За оцінками радянської сторони, втрати супротивника склали більше 350 чоловік, але потім (очевидно, після підрахунку власних втрат) ця цифра була збільшена майже удвічі і визначалася як «більше 600 чоловік» [5].

14 вересня 1941 р. частина дивізії висадились на о.Муху. Бої тривали чотири дні і закінчились перемогою німецьких військ. Майже за місяць, 12 жовтня батальйони 217-ї дивізії, за підтримки берегової артилерії, артилерії кораблів і авіації, одночасно в декількох пунктах почали висадку на о.Хіума. Після шестиденних боїв острів був захоплений.

У складі дивізії в період наступу на островах Ворсі, Муху і Сарема воював батальйон естонських добровольців, створений на основі загону «Ерна». Але 10 жовтня 1941 р. він був розформований [15].

Загалом, у час із 14 вересня по 21 жовтня 1941 р. від радянських військ були звільнені всі естонські острови, в полон взято близько 15 тис. солдат, захоплено 300 гармат і мінометів [16].

З жовтня 1941 р. по квітень 1942 р. дивізія вела бойові дії на радянському плацдармі в районі Оранієнбауму (сучасне м.Ломоносов поблизу Санкт-Петербургу) на узбережжі Фінської затоки («Оранієнбаумський п'ятачок»), намагаючись витіснити частини Червоної Армії в море. У травні 1942 р. німецьке командування зміцнює своє угруповання в районі населених пунктів Погост'є і Кондуя і північніше Любців (під Ленінградом) проти частин наступаючої радянської 54-ї армії Ленінградського фронту (Любанська операція радянських військ 1942 р.), перекинувши в цей район 217-ту піхотну дивізію.

Цей час позначився на долі дивізії зміною її керівництва. 14 лютого 1942 р. командиром 217-ї дивізії був призначений генерал-лейтенант Фрідріх Байер (Friedrich Bayer). Проте, менш, ніж за півроку з'явився новий командувач – 27 вересня 1942 р. командиром дивізії був призначений генерал-майор Отто Лаш, до якого, з огляду на подальші події, маємо більш пильний інтерес.

Генерал піхоти Отто Бернард фон Лаш (Otto Bernard von Lasch) народився 25 червня 1893 р. в м. Плесс (Верхня Сілезія), в сім'ї старшого лісничого великого лісового масиву Фюрстен Плесс. Після закінчення гімназії, в березні 1913 р. вступив на військову службу фаненюнкером до 2-го егерського батальйону. Закінчив військове училище в 1914 р. (м.Хорсвальд). У серпні 1914 р. був проведений у чин лейтенанта. Учасник I Світової війни. Військовий льотчик. У листопаді 1914 р. командира роти О.Лаша було поранено. Після одужання повернувся на фронт. За військову звитягу нагороджений Залізним хрестом 1-го і 2-го класу. Це був солдат, як-то кажуть, «до мозку кісток»; мисливець, вершник, людина за вдачею відкрита і проста, з непоганим почуттям гумору, він був популярний серед солдатів і офіцерів [17]. Наприкінці 1919 р. О.Лаш звільнився з військової служби і перейшов до поліції, де служив командиром поліцейської роти в званні капітана, згодом перейшов на викладацьку роботу в політичну школу в Зенсбурзі (Східна Пруссія). В чині майора був ад'ютантом генерал-інспектора поліції в Бреслау (Сілезія).

У 1935 р. знову був прийнятий до лав сухопутних військ – у штаб 45-го піхотного полку. Закінчивши курс навчання, 1 жовтня 1936 р. О.Лаш був призначений командиром 3-го батальйону 3-го піхотного полку 21-ї піхотної дивізії в чині підполковника. Разом зі своїм підрозділом брав участь у Польській, потім – у Французькій кампаніях. З 26 жовтня 1939 р. командир 43-го піхотного полку 1-ї піхотної дивізії; з 1 грудня 1939 р. – полковник. На Східному фронті знаходився з червня 1941 р. Воював у складі групи армій «Північ». Дивізія під його командуванням наступала в напрямку на Шуляй-Ригу-Нарву-Двінськ і далі – на Ленінград. 17 липня 1941 р. за взяття мостів у Ризі був нагороджений Лицарським хрестом. 1 серпня 1942 р. отримав звання генерал-майора і з вересня 1942 р. став командиром 217-ї піхотної дивізії. 1 квітня 1943 р. О.Лашу було присвоєно звання генерал-лейтенант.

Після поразки під Ніжином генерал-майор Лаш формував у Франції з листопада 1943 р. по березень 1944 р. 349-ту піхотну дивізію. У квітні 1944 р. ця дивізія була перекинута на німецько-радянський фронт під Львів, де брала участь у боях на під Бродами, потрапила в оточення, проте, 21 липня 1944 р. вирвалася із нього. У липні-серпні цього ж року наново сформованій 349-й піхотній дивізії під командуванням О.Лаша вдалося вирватися з казана під Львовом – за що отримав Дубове листя до попередньої нагороди – Лицарського хреста. Після цього був призначений командиром 64-го армійського корпусу, що дислокувався у Франції. Там О.Лаш захворів на гепатит, і ледве піднявшись з лікарняного ліжка, отримав звання генерала піхоти та призначення в Кенігсберг. До кінця серпня 1944 р. він тимчасово командував 48-им танковим корпусом, який діяв у Карпатах. 31 серпня був викликаний у ставку Гітлера для доповіді. В якості матеріального підтвердження подяки від фюрера за відмінні дії 349-ї піхотної дивізії і за хоробрість 10 вересня 1944 р. О.Лаш отримав свій Лицарський хрест із дубовими листям. З вересня 1944 р. – він командир 64-го армійського корпусу.

су, який на Західному фронті вів бої проти англо-американських військ, намагаючись зупинити їх наступ в районі Луари, а пізніше у Вогезах (північний схід Франції).

Як зазначалося, тут, на півночі Франції, О.Лаш тяжко захворів на жовтяницю. Видувавши, 1 листопада 1944 р. був призначений комендантом укріпленого району «Кенігсберг» і командувачем військами I військового округу; одночасно отримує звання генерала піхоти; з 28 січня 1945 р. – комендант цього східнопруського міста. О.Лаш готував Кенігсберг до тривалої оборони. Наприкінці березня 1945 р. під його командуванням знаходилося біля 130 тис. вояків. 6 квітня 1945 р. радянські війська розпочали штурм і 9 квітня, розуміючи безглуздість подальшої оборони, генерал О.Лаш капітулював, усупереч наказу командування вермахту стояти на смерть. Гітлер негайно віддав наказ судити генерала і той був заочно засуджений до смертної кари без розгляду справи у військово-польовому суді (дружина і старша дочка О.Лаша потрапили до в'язниці в Данії, молодша донька – в Потсдамі, свояк – заарештований гестапо у Берліні); аби стерти будь-яку пам'ять про О.Лаша його дітям, навіть, змінили прізвища. В СРСР генерал утримувався в одиночних камерах в'язниць Москви, Ленінграда, Красноярська, Войкова; потім – у спецтаборах Карабаху, Караганди і Воркути, в м.Асбест на Уралі і м.Сталінград на Волзі. 22 липня 1948 р. трибуналом військ МВС Ленінградської області засуджений до 25 років ув'язнення в таборах за військові злочини, здійснені вояками 217-ї піхотної дивізії. У жовтні 1955 року, пройшовши через одинадцять років радянського полону, як неамністований злочинець О.Лаш був переданий ФРН, де був, урешті-решт, звільнений. Помер колишній генерал і комендант Кенігсбергу 29 квітня 1971 р. у Бонні [13]. Автор мемуарів «Так упав Кенігсберг».

Тепер, після такої доволі розлогої передісторії 217-ї дивізії і короткої біографії двох її найбільш відомих керманичів, звертаємося безпосередньо до «ніжинського» етапу в її існуванні.

Під Ленінградом 217-та польова піхотна дивізія воювала до лютого 1943 р. З березня 1943 р. вона була передислокована під м.Волхов (сучасна Ленінградська обл.), а у серпні того ж року – переведена до резерву 16-ї армії вермахту на північ Росії, на відпочинок і переформування.

У вересні 1943 р. 217-ту дивізію було перекинуто під Київ (в район Ніжина). Прибувши на нове місце дислокації, вона ввійшла до LIX армійського корпусу 4-ї танкової армії. 5 вересня дивізія зайняла оборону на межі між селами Черняхівка-Крути. В такий спосіб німецьке командування намагалося стабілізувати лінію фронту, дати можливість своїм основним силам евакуюватися за Дніпро і краще підготуватися до оборони «Східного валу». В разі покращення ситуації на фронті, 217-та дивізія у взаємодії з сусідніми частинами мала перейти в контрнаступ і розбити радянські частини, які глибоко вклинилися у позиції вермахту на підступах до Ніжина. Для підсилення оборони міста, дивізія отримала незначну кількість танків.

12 вересня 1943 р. в с.Піски були взяті в полон із числа вояків 217-ї дивізії обер'єфрейтор Шінке і рядовий Бензін. Допит проводив командир 24-ї гвардійської механізованої бригади полковник В.К.Максимов, яка входила до складу 7-го механізованого корпусу. Полонені повідомили, що в Ніжині знаходилося два піхотні батальйони, підрозділ охорони складів, місцева поліція і комендатура, зенітні гармати, незначна кі-

лькість танків, але багато літаків. Інші полонені повідомили, що під місто перекинута з резерву 217-та піхотна дивізія вермахту під командуванням генерала О.Лаша.

На світанку 14 вересня 1943 р. 25-та механізована бригада гвардії підполковника Ф.В.Артамонова зазначеного механізованого корпусу 60-ї армії Центрального фронту зав'язала бій біля с. Бурківка. Радянські солдати увірвалися у ворожі траншеї і в рукопашній сутичці вибили німців із позицій. Після півгодинного бою радянські частини оволоділи селом і продовжили наступ на Черняхівку. Переслідуючи ворога о 7.00 з ходу радянська мотопіхота увірвалася в село. Бій за цей населений пункт тривав кілька годин. О 15.00 він був повністю звільнений від ворога і механізовані частини Червоної Армії зайняли оборону на його околицях.

Танкісти генерала Д.М.Барінова наступали на станцію Крути і с. Переяславку. По станції був завдано такого стрімкого удару, що гітлерівці не встигли вивантажитися з ешелону і зайняти оборону. Після нетривалого бою була звільнена Переяславка. Частини 217-ї піхотної дивізії поспішно відступали. Біля с. Бакланове німці кинули у бій 8 танків. Але швидко відступили до с. Березанка. Під с. Євлашівкою ворог перейшов у контрнатуп силами полку і шести танків. Вимальовувався задум ворога відрізати від основних сил частини радянського 7-го механізованого корпусу, що вклинилися в німецьку оборону. Внаслідок цього вдалося дещо потіснити 132-у стрілецьку дивізію цього корпусу, повернувши контроль над кількома невеликими населеними пунктами, але цей успіх для 217-ї піхотної дивізії був короткочасним. Уже за кілька годин завершилося оточення і ліквідація частини німецьких військ. 8 танків із хрестами на броні за підтримки піхоти на двадцяти автомашинах здійснили спробу прорватися до Черняхівки, але втративши половину танків і до сотні вбитими, німці змушені були відступити.

Увечері 14 вересня 24-а і 57-а бригади 7 механізованого корпусу генерала І.П.Корчагіна форсують р.Остер і наступають в обхід Ніжина з південного сходу. Успішні дії всіх радянських механізованих і танкової бригад призвели до прориву німецької оборони. Потім вона буде розчленована на окремі частини.

Німецькі підрозділи, прагнучи за будь-яку ціну утримати лінію оборони, відчайдушно захищали кожен населений пункт. Використовуючи танкові заслони, здійснювали систематичні контрудари. Але кожен раз не витримували натиску радянських військ і відступали до Ніжина. «Впертість ворога, – згадував маршал К.К.Рокоссовський, – перевершила наші сподівання... Гітлерівці не тільки не залишали позицій, але і розпочинали шалені контратаки... Вони билися відчайдушно, не рахуючись з втратами» [8]. Проте, вже ніщо не могло зупинити радянські війська, які прагнули якомога швидше визволити Київ, відтак, невинно наближаючись до Ніжина.

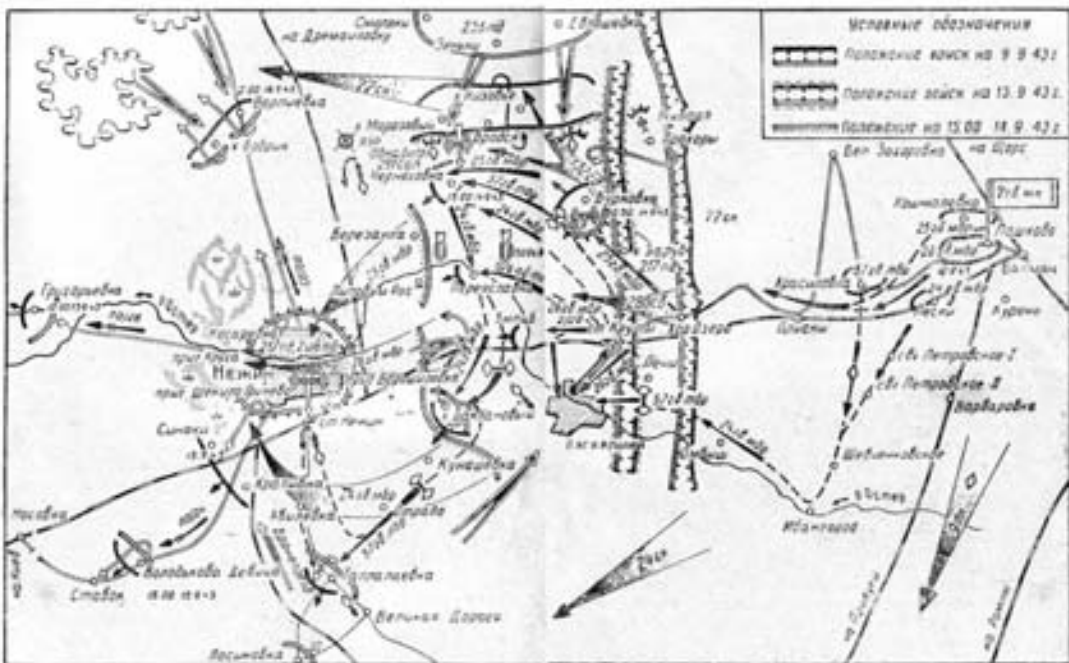
Готуючи місто до оборони, генерал О.Лаш особливу увагу приділив захисту його околиць. Окремі будинки та підвали перетворювалися німцями в міцні опорні пункти. Важливі об'єкти – мости й будинки колишніх державних установ – заміновано та підготовлено до знищення.

О 6 годині ранку 14 вересня 1943 р. німецьке командування з ніжинського аеродрому підняло у повітря значні сили авіації. Безперервно, через кожні 10-15 хвилин, німецькі літаки обстрілювали та бомбили бойові порядки частин 7-го механізованого корпусу. «Противник прагнув затримати ударами з повітря наступ наших військ і допомогти своєму ніжинському угрупованню утримати останній опорний пункт на підступах до Дніпра і Києва», – згадував маршал авіації С.І.Руденко [9].

25-та бригада згаданого радянського механізованого корпусу розгорнулася бойовим порядком і намагалася оволодіти Ніжином зі сходу. Проте, атака успіху не мала: передові підрозділи бригади зустріли запеклий опір німців, які встигли підтягнути з тилу резерви, організувати систему вогню, замінювати підходи до міста. Весь світовий день бригада здійснювала перегруповування сил, вела розвідку і поодинокі бої. 14 вересня у другій половині дня опір фашистів почав згасати. Відчуваючи, що спроби зупинити просування радянських військ не дають бажаного результату, підрозділи 217-ї піхотної дивізії відійшли безпосередньо до міста. Ввечері 14 вересня передові загони радянських військ були вже за 5-6 км від Ніжина. Аналізуючи ситуацію, що склалася, командуючий 7-им гвардійським механізованим корпусом генерал-лейтенант І.П.Корчагін вирішив оволодіти містом уночі.

Атака розпочалася о 20.00. Німецьке командування терміново почало відводити основні сили з міста, в напрямку сіл Веркіївка, Володькова Дівиця і Григоріївка. Німецькі підрозділи безперешкодно залишили Ніжин, оскільки радянські війська не перекривали виходи з міста. Розуміючи це командир 25-ї бригади Ф.В.Артамонов віддав наказ негайно атакувати й захопити Ніжин. Бригада наступала на місто з північного сходу. Опівночі передовий загін бригади з боку с. Липовий Ріг увірвався в місто, ведучи вогонь по вогневих точках противника. Основні сили бригади ввійшли в місто а першій годині ночі.

26-та бригада наступала на Ніжин зі сходу. Бої йшли за Мигалівку, східну околицю міста. 24-та (під командуванням В.К.Максимова) і 57-ма (під командуванням І.П.Сілова) бригади вели наступ в обхід Ніжина з південного сходу. Внаслідок такого

маневру, 24-та бригада перерізала залізницю на Київ, а 57-а – підійшла до станції Ніжин зі сторони с. Талалаївка. Тут, у районі ніжинського вокзалу ворог учинив найбільш значний опір. О 8 годині 15 вересня 1943 р. 7-ий механізований корпус разом із 280-ою Конотопською і 132-ою Бахмацькою стрілецькими дивізіями повністю визволили Ніжин від нацистів. Названі радянські механізовані й танкова бригади продовжили просування до Талалаївки і Володькової Дівиці [3].

Завдання командування 4 танкової армії вермахту зупинити наступ противника 217-та піхотна дивізія виконати не змогла. Про її розгром, згадував генерал О.Лаш, під час допиту в штабі 3-го Білоруського фронту після капітуляції Кенігсберга 9 квітня 1945 р. Розбиті частини 217-ї піхотної дивізії відступили до Десни.

Після «ніжинського розгрому» з жовтня 1943 р. командиром 217-ї дивізії стає генерал-лейтенант Вальтер Поппе (Walter Poppe). 2 листопада рештки дивізії в якості дивізійної групи 217-ї піхотної дивізії були включені до складу корпусної групи «Ц». Дивізійній групі, яка ще формувалася, були передані рештки розбитих 311-ї, 346-ї та 389-ї піхотних дивізій, також «покалічених» під час наступу на Київ радянських частин. «Багатомісячні бої, що розгорнулися на всьому тисячокілометровому фронті від Смоленська до Чорного моря були пов'язані з важкими втратами для німецьких військ. Приблизно зі 110 дивізій, що билися у складі трьох груп армій, третина було настільки послаблена, що вони позначалися на картах просто дивізійними групами. Це означало, що чисельність кожної з дивізій зменшилася до декількох неповних батальйонів» [10].

Відступаючи з боями, дивізійна група із зазначених колишніх уже на той час дивізій вермахту несла величезні втрати. Вона не змогла утримати противника під селом Мануїльським (нині Любимівка Вишгородського району Київської обл.) в боях 4-5 листопада 1943 р., – ці німецькі частини відступили до Бородянки. Тут до складу дивізійної групи були включені й інші підрозділи розбитих під Києвом німецьких частин. Розуміючи, що дивізії Червоної Армії зупинити наявними силами не вдасться, командування вермахту пропонує відійти означеному військовому утворенню до Іванкова. Але вже за два дні після оволодіння Києвом 8-9 листопада 1943 р. радянські війська прорвали в кількох місцях лінію фронту поза містом і відкинули цю німецьку групу військ із-під Бородянки на захід від Тетерева [18]. У грудні 1943 р. залишки 217-ї дивізії, серед інших, були розгромлені в групі армій «Південь».

Таким чином, розглянувши історію 217-ї (Східно-Пруської) піхотної (в певних джерелах також – гренадерської) дивізії вермахту, абсолютно очевидно, що Ніжин зіграв у її існуванні надто важливе, навіть, фатальне значення. Можемо сміливо констатувати: 5-15 вересня 1943 р. під Ніжином фактично припинила існувати як самостійне військове утворення вермахту, яке розпочало свій славний бойовий шлях у Польщі, пройшла сотні кілометрів дорогами Франції, Прибалтики, відзначилася при захопленні Риги й Таллінна і безславно скінчила його під невеликим українським містом.

На відміну від першого командувача 217-ї дивізії Ріхарда Бальтцера, який здобував із дивізією лише перемоги, її останній керманіч Отто Лаш саме під Ніжином за-

знав першої значної поразки у своїй військовій кар'єрі (чи не першої взагалі?). Після «ніжинського розгрому» генерал Лаш терпів лише поразки – оточення під українськими Бородами і Львовом, невдача під французькими Вогезами, безславна оборона Кенігсбергу. Щоправда, треба віддати йому належне: він виявив себе як справжній офіцер, а не вояка-кар'єрист, – ризикуючи життями підлеглих там, де це було виправдано й не бажаючи проливати кров тисяч людей у завчасно безглуздій ситуації – як при обороні східнопруського міста.

Загалом, розповідь про бойовий шлях непересічної німецької дивізії та роль у її існуванні Ніжина зайвий раз підкреслює важливе стратегічне значення цього міста – від міжусобних сутичок давньоруських князів до останньої світової війни. З іншого боку «ніжинський» період у існуванні зазначеного бойового утворення вермахту, його потужний і запеклий опір під час київського наступу Червоної Армії влітку-восени 1943 р. підкреслює масштаб військової звитяги радянських частин, що 15 вересня 1943 р. – практично день-у-день – звільнили Ніжин від дворічної нацистської присутності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. 1941-1945 // www.chamtec.com/21july41.htm
2. 217. Infanterie-Division // www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/217ID.htm
3. Барінов Д.М. Гвардейский Нежинский Кузбасский. – Кемерово, 1985. – С.119.
4. Битва за Ленінград (1941-1944). Оборона Естонії // lenbat.narod.ru/est.htm.
5. Бой за острів Вормси // www.2.com/forums/archive/index.php/t-384.html
6. Веремєєв Ю. Красная армия и вторая мировая война // army.armor.kiev.ua/hist/oborona-b.shtml
7. Прибалтийская оборонительная операция 1941 года // www.soldat.narod.ru/OPER/ARTICLES/003-pribalt.htm
8. Рокоссовский К.К. Солдатский долг // militera.lib.ru/memo/russian/rokossovsky/
9. Руденко С.И. Крылья Победы // militera.lib.ru/memo/russian/rudenko/
10. Типпельскирх К. История Второй мировой войны // militera.lib.ru/h/tippelskirch/
11. Трагедия Балтийского флота // www.randewy.ru/pam/struk6.html
12. Трибуц В.Ф. Балтийцы сражаются // militera.lib.ru/memo/russian/tributz_vf/01.html
13. Форум сайта REIBERT.info // reibert.info/forum/archive/index.php/t-5206.htm
14. Ханнес В. Эстония во второй мировой войне // www.okupatsioon.ee/rus/1940/walter.html
15. Хийо Т. Еще раз об истории «Эрны» 16.08.07 Газета Молодежь Эстонии // www.moles.ee/07/Aug/16/8-1.php
16. Эстония во второй мировой войне // www.okupatsioon.ee/rus/1940/walter.html
17. Яшкина Д. Генерал Ляш и Кенигсберг // www.nkgazeta.ru/printitem.php?newsid=87
18. Divisionsgruppe 217 // www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Divisionsgruppe/DivGruppe217.htm
19. Generalleutnant Richard Baltzer // www.geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/HEER/Generalleutnant/BALTZER_RICHARD.htm

Від упорядників

Гадаємо, цілком логічною буде ілюстрація матеріалу щодо «ніжинської» дивізії вермахту, викладеної в розвідці С.М.Крив'яньського, кількома документами, так би мовити, дзеркального відображення – походженням із протилежного воюючого табору. Пропоновані документи освітлюють ті самі події, пов'язані з боями за Ніжин на початку вересня 1943 р., але очима радянської сторони.

Уміщену далі підбірку документів під назвою «1943. На Нежинском направлении. Докуме-

нти и материалы» щодо визволення Ніжина від німецьких військ було зроблено в середині 1980-х років дослідником-аматором із Брянської обл. (РФ) Н.Гесцом, яка на сьогодні зберігається у фондах Ніжинського краєзнавчого музею.

Документи подаються без змін у авторських копіях, з приведенням пунктуації до норм сучасної російської мови; без розшифрування скорочень і без коментарів. Виняток становлять назви населених пунктів Ніжинського району, в котрих були допущені чисельні неточності у їх написанні.

№1 – 12 вересня 1943 р. – м.Москва – Оперативне зведення про події на німецько-радянському фронті за 11 вересня 1943 р.

От Советского информбюро
Оперативная сводка за 11 сентября 1943 года.

На Нежинском направлении на отдельных участках продвинулись вперед от 6 до 10 километров, заняли свыше 20 населенных пунктов, в том числе крупнейшие населенные пункты: Стрельники, Великая Загоровка, Карабутово, Юрьевка, Пекари и железнодорожную станцию Плиски.

Правда, 12 вересня 1943 р. (№227).
Машинопис. Копія.

№2 – 12 вересня 1943 р. – м.Москва – Директива Ставки Верховного Головнокомандувача СРСР до командувача Воронежського фронту Червоної Армії

Директива Ставки ВГК №30189 представителю Ставки*,
командующому войсками Воронежского фронта
об ускорении продвижения правого крыла фронта.

Копия: командующему войсками Центрального фронта
12 сентября 1943 г.
18.00

Войска левого крыла Центрального фронта успешно наступают в направлении Нежин и сегодня ими заняты Прохоры, Хорошее Озеро, Ивангород. В тоже время 38А Воронежского фронта значительно отстает, чем связывает действия левого фланга Центрального фронта, заставляя его поворачиваться на юг и растягивать свой фронт вместо того, чтобы развивать успешное наступление на запад.

Ставка Верховного Главнокомандования требует решительного продвижения вперед правого крыла Воронежского фронта, особенно 38А Чибисова.

О принятых мерах донести.

Ставка Верховного Главнокомандования И.Сталин

Центральный архів Міністерства оборони Російської Федерації,
ф.148а, оп.3763, спр.143, арк.216.
Машинопис. Копія.

* Г.К.Жукову.

№3 – 16 вересня 1943 р. – [м.Ніжин] – Звіт про бойові дії 7-го Гвардійського механізованого корпусу за 13-16 вересня 1943 р.

Отчет о боевых действиях 7-го гвардейского мехкорпуса.
Бои за важнейший опорный пункт противника
на подступах к Киеву – гор.Нежин (13.9-16.9.43 года)

Для захвата г.Нежин я решил наступать двумя эшелонами с сев-вост. и юго-востока.

42 Гв.МБр во взаимодействии с 468 Гв.МП 288 Гв.ЗАП наступает с исходящего рубежа: Украинский Пашков – в направлении Красиловка, Плиски, Хорошее Озеро, Ст.Круты, Кунашевка, г.Нежин, имея задачу к исходу 14.9.43 года овладеть г.Нежин – выйти главными силами – г.Нежин, юго-зап.окр. пригорода Фрунзовка: имея сильную ПО на рубеже Колесники, Григоровка.

57 Гв.ТБр. во взаимодействии с 14 МСБр исходящего рубежа Петровский наступает в направлении Ивангород, Омбыш, Печи, Кагарлыки, Наумовский, ст. Нежин, имея задачу овладеть г.Нежин и выйти главными силами – Томашевка, заняв оборону фронтом на юг. 24 Гв.МБр с исходного рубежа Нежин наступает за 57 Гв.ТБр. – имея задачу по овладению г.Нежин, захватить Володькова Девица, имея в виду отражение контратак противника в направлении – Фастовцы, Мартыновка.

25 Гв.МБр и 410 ОГМД были в моем резерве и наступали за 26 Гв.Севской МБр. Противник утром 14.9.43 г. бросил большое количество истребительной, штурмовой и бомбардировочной авиации непрерывно штурмовал и бомбил боевые порядки частей корпуса (Совершенно 1000 самолето-вылетов). Стремился задержать и расширить боевой порядок частей корпуса, однако, части 7 Гв.М находясь под сильным воздействием авиации п-ка преодолевая огневое сопротивление, продвигались вперед и в 17.00 14.9.43 года овладели: 25 Гв.Мехбригада – Черняховка, 26 Гв.Севская МБр х.Бакланово. Ввиду того, что переправа в Круты была подорвана п-ком 24 Гв.МБр и 57 Гв.ТБр. вынуждена была совершить обход и с боями продвигалась вперед. Следуя за 25 Гв.МБр. вышла на северную окраину Кунашевка. Противник стремился вернуть Бурковка и Черняховка, подтянул силы и неоднократно переходил в контратаку, при этом потеснил соседа справа и занял х.Морозова, х.Бродок и выс.1318.

Для прикрытия частей корпуса с севера я решил выбросить 9 Гв.О БАБ, с задачей выбить противника с выс.1318 и занять оборону фронтом на север. С наступлением темноты поставленная задача батальоном была выполнена.

Во второй половине дня 14.9.43 г. мною был отдан приказ по которому до 20.00 части корпуса производили перегруппировку сил, после того переходят в решительное наступление по захвату г.Нежин, действуя в направлении: 25 Гв.МБр. – Черняховка, Березанка, овладевает Березанка, овладевает сев.частью Кунашевка, приг.Ворошиловка центральной и южной частью г.Нежин, наступает в направлении Кунашевка, Синяки, Крапивна, выделив ПО для захвата Володькова Девица.

57 Гв.ТБр – взаимодействуя частями корпуса с юго-востока по захвату г.Нежин наступает в направлении Кунашевка, х.Наумовский, Талалаевка, овладевая этими населенными пунктами и занимает оборону на юго-зап. окр. Талалаевка.

Благодаря возросшему уровню военного искусства офицерского состава корпуса, после двух и ожесточенных боев частей корпуса, был взят г. Нежин, – важнейший опорный пункт противника на пути к Киеву. При этом противнику нанесен значительный ущерб в живой силе и технике, при малых потерях для корпуса. Город Нежин фактически не пострадал, была захвачена работавшая электростанция, хлебозавод, пивзавод, противник бежал от штурма наших танкистов.

Ущерб, нанесенный противнику в боях за Нежин.

1. Уничтожено:

Солдат и офицеров	до 1000 чел.
Складов с боеприпасами	8
Орудий ПТО	18
Танков	9
Станковых пулеметов	14

2. Захвачено:

Пленных	19 чел.
Склад с солью	600 тн
Склад кожи	200 шт.
Склад шерсти	200 кг
Склад с зерном	300 тн
Рогатого скота	90 гол.
Складов разных	2
Автомашин грузовых	18
Автомашин легковых	7
Ручных пулеметов	22
Самоходных пушек	3
Минометов	13
Мотоциклов	12
Повозок с грузами	15
Мотоциклов	9
Самоходн. пушек	1
Орудий разн.калибров	5
Минометов	10
Тягачей	3
Тракторов	1
Лошадей	6

Освоб. насел. пунктов 24

Потери корпуса при захвате г.Нежин:

1. Убито	45 чел.
2. Ранено	117 чел.
Всего	102 чел.

Подбито и сгорело:

Автомашин	35
Пушек	8
Минометов	4
Мотоциклов	4
Бронемашин	2
Радиостанций	9
Танков Т-34	4
Танков Т-70	8

В ознаменовании одержанной победы, за отличие в боях при освобождении г.Нежин, приказом ВГК МСС тов.Сталина от 15.9.43 г. – 7-му Гв.Механизированному корпусу, 24 и 25 МБр

и 57 Гв.ТБр присвоено наименование «Нежинских», а 26-я Гв.Севская МБр, второй раз отличавшаяся в боях с немецкими захватчиками награждена орденом «Красное знамя»

Отчет составил командир 7 Гв.Нежинского МК ГСС генерал-лейтенант Корчагин.

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації,
ф.3437, оп.1, спр.39, арк.5-8.
Машинопис. Копія.

№4 – [16 вересня 1943 р.] – м.Москва – Наказ Верховного Головнокомандувача СРСР

Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Рокоссовскому.

Войска Центрального фронта продолжали наступление, сегодня 15 сентября после двухдневных ожесточенных боев овладели крупным ж.д. узлом и городом Нежин – важным опорным пунктом обороны немцев на пути к Киеву.

В боях за Нежин отличились войска генерал-лейтенанта Черняховского, генерал-майора Козлова П.М., гвардейцы-танкисты генерал-лейтенанта танковых войск Корчагина и летчики генерал-лейтенанта Руденко.

Особенно отличились: 280 Конотопская стрелковая дивизия генерал-майора Голосова, 132 Бахмачская стрелковая дивизия генерал-майора Шкрылева, 24 Гв.механизированная бригада полковника Артамонова, 26 Гв.Севская механизированная бригада генерал-майора Барина, 57 Гв.Танковая бригада полковника Силова, 229 штурмовая авиационная полковника Кружского, 286 истребительно-авиационная дивизия полковника Иванова.

В ознаменовании одержанной победы отличившиеся в боях за освобождение города Нежин, 7-му Гв.механиз.корпусу, 26 Гв.МБР, 25-й Гв.МБР, 57 Гв.ТБр, 229 ШАД, 286 ИАД присвоить наименование «Нежинских» и впредь эти соединения именовать:

7 Гв.Нежинский МК
24 Гв.Нежинская МБр
25 Гв.Нежинская МБРР
57 Гв.Нежинская ТБр.
229 Нежинская ШАД
286 Нежинская ИАД

80-ю Конотопскую стрелковую дивизию, 132-ю Бахмачскую стрелковую дивизию, 26-ю Гвардейскую Севскую МБр, второй раз отличившуюся в боях с немецкими захватчиками, представить к награждению орденами Красного Знамени.

Сегодня, 15 сентября в 20 часов столица нашей Родины Москва от имени Родины, салютует нашим доблестным войскам, освободившим г.Нежин двенадцатью артиллерийскими залпами из ста двадцати четырех орудий.

За отличные боевые действия объявляю благодарность всем руководимым Вами войсками, участвовавшим в боях за освобождение города Нежин. Вечная слава героям, павшим в борьбе за свободу и независимость нашей Родины.

Верховный Главнокомандующий Маршал Советского Союза И.Сталин.

Правда, 16 вересня 1943 р. (№230).
Машинопис. Копія.

Олексій ЛЕЙБЕРОВ
(Ніжин)

Заходи німецької окупаційної влади з установа «нового порядку» в Ніжині у 1941-1942 роках

Більше півстоліття минуло з моменту завершення II Світової війни, зокрема, війни СРСР проти нацистської Німеччини (1941-1945). Глибокий слід залишила ця війна в історії України та її народу. Саме тому ця проблема залишається актуальною і до тепер. Особливу увагу дослідників привертає період німецької окупації на українських землях. Раніше ця проблема висвітлювалася однобічно, науковці звертали основну увагу на питання становлення та функціонування окупаційного режиму, його діяльності, спрямованої на боротьбу з підпіллям та партизанами, а також питанню економічного пограбування захоплених територій. За межами дослідження залишалися повсякденне життя людей на окупованій території, колабораціонізм, спроби та різноманітні заходи німецької адміністрації щодо ліквідації решток радянської системи на підконтрольній території тощо. Останнім часом світ побачило певне коло публікацій, що розглядають різні аспекти проблеми [1-5]. Із усього наукового й науково-публіцистичного масиву необхідно відзначити і певний доробок молодих ніжинських дослідників [6-7].

Перші плани з освоєння та управління східними територіями, які планувалося захопити в ході війни, почали готуватися німецьким командуванням із середини 1930-х років. Головна роль у цьому належала Зовнішньополітичному відомству нацистської партії на чолі з Альфредом Розенбергом. У 1940 р., коли розпочалася безпосередня підготовка до війни з СРСР, він очолив спеціальний штаб, під назвою «Дослідницький інститут континентально-європейської політики». Головним завданням цього штабу була розробка конкретних планів і принципів окупаційної політики на майбутніх новоприєднаних до рейху радянських територіях. У промові 20 липня 1941 р. Розенберг заявив: «Завдання нашої політики повинні йти у тому напрямку, щоб підхопити в розумній та цілеспрямованій формі прагнення до свободи всіх цих [російських] народів і надати їм визначені державні форми, тобто органічно виокремити з території Радянського Союзу державні утворення та спрямувати їх проти Москви, звільнивши тим самим Німецьку імперію на майбутні століття від східної загрози» [8]. При цьому територію СРСР планувалося розділити на чотири комісаріати: Прибалтику (включно з Білоруссю), Україну, Кавказ і, власне, Росію. Однак, після окупації Чернігівська область УРСР, так само як і Сумська, Харківська та Ворошиловградська не увійшли до складу рейхскомісаріату «Україна», а залишилися під контролем військової влади вермахту. Не зважаючи, що Чернігівщина не потрапила до зони окупаційного адміністрування, нова влада активно почала запроваджувати тут «новий порядок». Одразу була активізована антибільшовицька й антиєврейська пропаганда. Служба інформації міністерства пропаганди пропонувала органам місцевої влади навмисно підбирати матеріали «про злочини радянського комунізму» та «нестерпні умови життя в Радянському Союзі». Їх поширювали через друковані органи та радіо. В колабораціоністській пресі з'явилися статті про переслідування в СРСР інтелігенції та духовенства.

ва, матеріали про «партійні чистки», засилля євреїв у керівних радянських органах, про діяльність НКВС. Багато писали про «антигуманні», «азіатські» методи ведення війни Червоною Армією, про її «жахливе ставлення» до німецьких військовослужбовців. Окрема увага приділялась радянським військовополоненим. Усе це повинно було сприяти формуванню доброзичливого ставлення до окупаційної влади з боку місцевого населення.

Німецька влада не обмежувалася висвітленням лише загальних питань. Військове командування вимагало від цивільної влади на місцях конкретних дій, спрямованих на підлив віри у «силу та могутність більшовиків та Червоної армії», а також викоренення «самого духу комунізму» в місцевого населення [9]. Про один із найперших заходів, що був проведений у Ніжині новою владою, згадує у своїх спогадах мешканець міста Олексій Кузнецов: «Десять приблизно в жовтні 1941 р. я зайшов на площу Франка. Там вже стояла трибуна, на ній були німецькі офіцери з якимись цивільними особами. Як пояснили мені в натовпі, цивільні особи – це комуністи, які зараз будуть відпиратися від «святих ідей» бородатих і вусатих вождів. Колишні комуністи дійсно рвали свої партбілети і до небес вихваляли гітлерівських визволителів ... «Оцей квиток, – волав один із «бувших», – десять років палив моє серце, і я, нарешті, діждався того світлого дня, коли я його знищу». Після цих слів він поліз цілуватися з гітлерівцем. Натовп баб із околиць Ніжина досить жваво коментував цю фашистську виставу: «Ти бачиш, – говорила одна баба іншій, – як кається сукин син. А, напевно, забув, як він мене наганом заганяв у колгосп». Після того, як партбілети були знищені, і промови, де колишні колективізатори усіляко паплюжили «рідного батька» Сталіна, закінчені; «визволителі», наказали колишнім активістам знищити пам'ятник Леніну, який стояв тоді на Шевченківському бульварі. Пам'ятник був знищений, уламки його полетіли в Остер і сам чув, як один з бувших комуністів матом крив «вождя пролетаріату», бо уламки його були дуже важки» [10].

Наступним кроком окупантів стало перейменування ніжинських вулиць, щоб остаточно знищити з пам'яті будь-які згадки про радянську добу. 28 листопада 1941 р. побачив світ наказ фельдкомендатури № 197 до старости м. Ніжина: «Старості доручається перекласти нам протягом трьох днів список вулиць м. Ніжина. Імена вулиць, які запроваджено під час більшовиків та які носять імена жидів і більшовиків, відповідно замінити. Для необхідності перейменування подати відповідні пропозиції до 03/ХІІ.1941р.» [11]. Через два дні ніжинський бургомістр М.М. Лук'янов (так із 15 жовтня 1941 р. офіційно називалася міського очільника) запропонував свій варіант перейменування вулиць, який був прийнятий німцями. У цьому списку він зазначив усі вулиці, які були перейменовані або з'явилися за роки радянської влади. Керуючись порадою «відновлювати старі порядки буржуазного суспільства», він запропонував дати вулицям їх старі, дореволюційні назви. Але, мабуть, бургомістр погано знав, хто відноситься до «жидів та більшовиків», адже до списку перейменованих потрапили вулиці Лесі Українки, Лермонтова, Некрасова, Тургенєва, Короленка та Пушкіна [12].

Іншою акцією окупаційної влади, «більшою за масштабом» – оскільки територіально охоплювала весь Ніжинський район, стало перейменування колгоспів. Усі колгоспи (71) спочатку були перейменовані на «громадські господарства» (відповідно до наказу «рейхміністра звільнених територій» А. Розенберга від 27 лютого 1942 р.), а на

початку квітня 1942 р. взагалі втратили свої назви. Колабораціоністська преса назвала цей наказ «подарунком Адольфа Гітлера руському та українському селянству» [13].

Цікавою є статистика назв колгоспів району. Так, до приходу німців в районі існували колективні господарства: «Шлях до соціалізму», «Вільна праця», «Серп і Молот», «Шлях перебудови», «Своя праця», «Веселий лан», кілька колгоспів із назвою «Нове життя». Особливу багато в назвах було всього «червоного»: гвардії, України, партизан, пахаря, кобзаря, ниви, Жовтня, зірки, шляху, селища, острова, колоса, хвилі тощо. Не обійшли увагою лідерів революційного руху та партійне керівництво. Були колгоспи імені Карла Маркса, Леніна, Сталіна, Петровського, Ворошилова, Крупської, Кірова, Хрушова, Фрунзе, Куйбишева, Щорса. Цікаво, що в назвах ніжинських колгоспів перевага була не на користь «батька всіх народів». Він значно поступався не тільки Леніну та Кірову, а, навіть, живим ще Петровському та Ворошилову. Крім того існували колгоспи 8-ї, 12-ї, 13-ї та 16-ї річниці Жовтня. Німці ж не проявили такої фантазії, проявивши відому точність і педантичність – всі громадські господарства (тобто колишні колгоспи) отримали замість скасованих назв порядкові номери від першого до сімдесят першого [14]. Щоправда, зі зміною назви їх структура та функції не змінилися. Так, в одній із інструкцій для нацистських управлінців зазначалося:

«1) Во всех колхозах необходимо строго соблюдать трудовую дисциплину, ранее учрежденные общими собраниями правила внутреннего распорядка и нормы выработки. Все без исключения члены сельхозартели (колхоза) должны беспрекословно выполнять приказания председателей и бригадиров, направленные на пользу работы в колхозах.

2) На работу выходит всем безоговорочно, в том числе, служащим, единоличникам и беженцам, работать добросовестно.

3) Бригадирам и счетоводам строго ежедневно учитывать работу каждого в отдельности лица и записывать выработанные трудодни.

4) Распределения всего собранного урожая 1942 года производить только по выработанным трудодням, о чем будет дано отдельное распоряжение.

5) Строго соблюдать неприкосновенность от посягательства к расхищению государственного колхозного и личного имущества частных лиц» [15].

Одразу на «громадські господарства» було накладено 102951 крб., які вони повинні були виплатити окупантам, а якщо врахувати податок на городи, то сума одразу зросла до 114571 крб. [16]. На 1 травня 1942 р. тільки за землевпорядкування колишні ніжинські колгоспи були винні новим господарям 63073 крб. (для порівняння зарплата кваліфікованого робітника складала 600 крб., а дрібного службовця 350 крб.) [17]. Німецька адміністрація марно прагнула зберегти колгоспи, змінивши лише їх назви, – вона залишала за собою право встановлювати обсяги поставок сільськогосподарської продукції, за невиконання яких, община несла колективну відповідальність. Це було набагато зручніше, ніж мати справу з окремими приватними господарями.

Викорінюючи більшовизм, гітлерівці, одночасно, пропонували населенню відновлювати старі порядки. В інструкції «Про політичне майбутнє новоприєднаних територій» зазначалося: «Враховуючи чутливість місцевих жителів (Північного Кавказу та України – *авт.*) до будь-яких проявів, що нагадують їм царське або більшовицьке обмеження їх свободи, німецьким установам не потрібно користуватися такими словами як «товариш», «комиссар» і «губернатор». Також не потрібно нагадувати радянське слово «бригадир» [18].

Підсумовуючи, варто відмітити, що окупаційна політика Німеччини на Україні значно відрізнялася від заходів на території решти завойованих країн. Вона являла собою цілий комплекс військових, політичних, економічних та ідеологічних кроків. Останні передбачали корінні зміни у свідомості місцевого населення. Планувалося повністю викоренити «дух більшовизму». Однак, варто зазначити, що ідей було багато, а єдиної концепції їх реалізації на практиці не існувало. Прикладом тому є заходи німців в окупованому Ніжині. Показові акції відхарашування комуністів «від партії та Сталіна», зміни назв вулиць та перейменування колгоспів суттєво не вплинули на показник морального духу місцевого населення. Ніжинців більше турбували проблеми безпеки та свого матеріального становища, а не особливості зміни однієї тоталітарної ідеології на іншу.

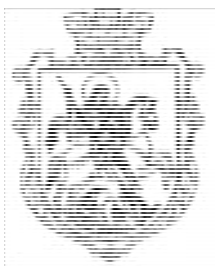
ПОСИЛАННЯ

1. Дояр Л.В. Фашистська окупація Криворіжжя (1941-1944 рр.) у спогадах цивільного населення // Гуманітарний журнал. – 2005. № 3 (27). – С. 64-70.
2. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941-1944. – М., 2004. – 483 с.
3. Падерин А.А. Под пятой оккупантов. Оккупация и Сопротивление / Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. Книга четвертая. Народ и война. – М., 1999. – 368 с.
4. Семиряга М.И. Фашистский оккупационный режим на временно захваченной советской территории // Вопросы истории. – 1995. – № 3. – С. 5.
5. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Великой Отечественной войны. – М., 2000. – 380 с.
6. Дудченко Г., Тучина Н. Ніжинська управа в 1941-1943 роках: становлення кадрового складу та організаційної структури // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 3 (6). – Ніжин, 2007. – С. 39-42.
7. Ващенко О.А. Німецько-фашистська окупація в Ніжині 1941-1943 / Часопис наукових праць викладачів історико-юридичного факультету. – Вип. 1. – Ніжин, 2006. – С. 125-132.
8. Загорюлько М.М., Юденков А.Ф. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970. – С. 84.
9. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.). – М., 1965. – С. 117.
10. Науковий відділ Ніжинського краєзнавчого музею, ф. «Спогади О.О.Кузнєцова», спр. 1, арк. 29.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-4360, оп. 1, спр. 95, арк. 10.
12. Там само, ф. Р-4360, оп. 1, спр. 95, арк. 6 зв.-8 зв.
13. Ковалев Б.Н. Вказана праця. – С. 342.
14. ВДАЧОН, ф. Р-4362, оп. 1, спр. 24, арк. 11.
15. Падерин А.А. Вказана праця. – С. 217.
16. ВДАЧОН, ф. Р-4362, оп.1, спр. 24, арк. 19.
17. Там само, ф. Р-4362, оп.1, спр. 24, арк. 50.
18. Семиряга М.И. Коллаборационизм... – С. 239.

Se va publicat în continuare următoarele trei articole referitoare la temele de mai sus:

— ПЕДКОМ. ПОЛЕНАТ СЪДЪРЖАВ — ВЪДНА АЛЮМИНИУМ.

“ЖИТТЯ ЗА НІМЦІВ” У АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ

Геннадій ДУДЧЕНКО

(Ніжин)

Віктор КОНДРАШОВ

(Ніжин)

Вихідна документація відділу освіти Ніжинської міської управи в 1941-1943 роках*

Захопивши м.Ніжин, німецьке військове командування проводить систему адміністративних заходів, яка була до дрібниць відпрацьована протягом попередніх трьох місяців війни на території України. Влада в місті зосередилася в руках новоствореної Німецької польової комендатури №197 (далі – фельдкомендатура (від нім. – feldkommandantur)) очолювана комендантом міста штандартенфюрером Віндлером. Уже на третій день окупації (15 вересня 1941 р.) за ініціативи фельдкомендатури почала формуватися Ніжинська міська управа (далі – НМУ, Управа) – орган міського самоврядування, який, проте, від самого початку був досить жорстко підпорядкований коменданту.

Структура Ніжинської міської управи була досить розгорнутою і мала на меті охопити певним контролем усі сфери життя міської громади й повноцінно замінити радянську адміністрацію. Відтак, поряд із такими утилітарними управлінськими структурами як фінансовий, харчовий, промисловий, земельний відділи при Управі створюються відділи освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я тощо [1].

До компетенції відділу освіти НМУ увійшла освітня сфера. Очолювали його Д.М.Чичківський (15-25 вересня 1941 р.) та Я.А.Степанов (з 25 вересня 1941 р.) [2]. Штат відділу, крім завідувача, включав інспектора-методиста (до середини 1942 р.), завгоспа та бухгалтера [3]. Впродовж порівняно короткого часу працівникам відділу вдалося частково відновити зруйновану війною освітню інфраструктуру міста. Запрацювала початкова школа (6 народних шкіл), відновився навчальний процес у

НІЖИНСЬКА
СТАРОВИНА
Вип. 4(7)
НІЖИН
2007

* Публікація була підготована в рамках реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя «Ніжин та Ніжинщина в період другої світової війни».

частині середніх професійних навчальних закладів (Технічна школа, Фельдшерсько-акушерська школа); з'явилися нові освітні заклади (Музична школа, Курси німецької мови, Школа будівельників, Школа садівництва); частково вдалося реанімувати бібліотечну систему; почав працювати театр.

Ось поки-що все, що зараз відомо про розвиток освіти у Ніжині в окупаційний період, – освітня практика останнього воєнного часу ще чекає на своїх дослідників. Джерельною основою майбутніх студій мають стати документи відділу Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі – ВДАЧОН), що – з-поміж інших – містить досить потужний масив фондів окупаційного періоду 1941-1943 років. Фонд відділу освіти НМУ (Р-4367) зберігся у фрагментарному вигляді. На сьогодні він складає 34 справи. Переважна більшість їх (23 справи) формує документи фінансово-господарського характеру: відомості на видачу заробітної плати робітникам відділу й учителям, авансові звіти, акти, розписки, книги обліку кредитів, листування з фінвідділом Управи тощо. Решта справ фонду містять списки вчителів і учнів певних освітніх закладів міста, деякі навчальні програми, кошториси відділу. Загалом, матеріали фонду не дозволяють всебічно охарактеризувати діяльність ВДАЧОН.

Пропонований далі документ є певним винятком. Це книга обліку («Журнал исходящих бумаг») вихідних документів відділу освіти НМУ, в якій було зафіксовані назви, зрідка – адресати, а також коротка анотація документів, які вироблялися відділом. Цей документ непогано відображає загальний стан справ щодо функціонування освітньої структури окупованого нацистами Ніжина, щоправда, практично зовсім не зачіпаючи питань навчального процесу. Книга обліку містить 509 записів, що вносилися до книги з 18 грудня 1941 р. по 31 березня 1943 р. Проте, найбільша цінність пропонованого документу полягає в тому, що він – по-перше – охоплює майже весь період окупації (на жаль, рух документів відділу освіти НМУ протягом останнього півріччя окупації в книзі обліку не відображений), а по-друге – в тому, що містить анотації документів, які не збереглися ні у зазначеному фонді, ні в інших фондах ніжинського архіву.

Зовні «Журнал исходящих бумаг» являє собою три заповнені від руки учнівські зошити, розміщені у двох архівних справах:

- зошит №1: записи №№35-219 (ВДАЧОН, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 4, арк. 39-56. [18.12.1941-02.09.1942]);
- зошит №2: записи №№220-340 ВДАЧОН, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 4, арк. 23-38. [04.09.1942-10.12.1942]);
- зошит №3: записи №№ 341-509 ВДАЧОН, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 1, арк. 1-23. [11.12.1942-31.03.1943]).

Документ подається мовою оригіналу зі збереженням пунктуаційних, орфографічних, лексичних і стилістичних особливостей; помилки й описки виправлені. Також збережено чисельні русизми для повноти сприйняття певних рис як діловодства ніжинських інституцій окупаційного часу, так і особи (осіб) діловодів.

При публікації авторські скорочення реконструйовані в квадратних дужках. У разі непрочитання окремих (або кількох) літер, слів ужито три крапку в квадратних дужках на позначення таких частин тексту. У випадку, якщо прочитання певної частини тексту викликає сумнів ужито знак питання у звичайних дужках.

Починаючи із запису №260 зі списку «Журнала исходящих бумаг» виключено номери документів із повторюваним змістом, які згруповані в такі масиви:

- клопотання до фінвідділу НМУ про нарахування зарплатні вчителям, робітникам шкіл і працівникам відділу освіти (№№ 266, 267, 277, 278, 302, 303, 323, 326, 344, 345, 372, 373, 391, 393, 416, 417, 439, 440, 452, 453, 475, 476, 503, 504); за жовтень 1942 р. нараховано 20324 крб., за листопад – 20704 крб., за грудень – 20348 крб., за січень 1943 р. – 20324 крб., лютий – 24899 крб., березень – 27 352 крб.;
- клопотання до фінвідділу НМУ про нарахування 5% зарплати на відділ охорони здоров'я (№№ 279, 324, 328, 375, 506);
- клопотання до фінвідділу НМУ про нарахування 10% податку із зарплати вчителів, робітників шкіл і працівників відділу освіти (№№ 280, 285, 295, 301, 314, 325, 327, 338, 358, 363, 374, 382, 392, 418, 422, 454, 478, 505);
- клопотання до фінвідділу НМУ про виділення коштів на капітальний і поточний ремонт приміщень, сараїв і заборів; на матеріали, зарплату робітникам; на перевезення матеріалів (№№ 275, 276, 284, 294, 300, 313, 330, 337, 349, 350, 357, 360, 419, 455); усього за жовтень 1942 – березень 1943 р. нараховано 9757 крб.;
- клопотання до фінвідділу НМУ про виділення коштів на різні господарчі потреби, ремонт інвентарю (№№ 405, 435, 436, 448, 451, 462, 464, 477, 493); усього за жовтень 1942 – березень 1943 р. нараховано 1395 крб.

Інформація в зауваженнях про персоналії, певні події та явища з ніжинської історії взята з колективної монографії «Історія Ніжена мовою дат» (Луцьк, 2004) й енциклопедичного довідника «Чернігівщина» (К., 1990).

№1 – 18 грудня 1941 р. – 31 березня 1943 р. – м.Ніжин – Книга вихідної документації відділу освіти Ніжинської міської управи

ЖУРНАЛ ИСХОДЯЩИХ БУМАГ

Старості м.Ніжина Про підтримку клопотання перед Фельдкоменд[урою] про відпуск продуктів для харчування дітей в дит[ячому] садку

18.12.41 р. Фінотделу – кошторис на 1-й квартал 1942 р.

18.12.41. Відомість зарплати за 1-у половину грудня 41 р.

19.12.41. Робітникам дитсадка №1. Вжити заходів, щоб садок був відкритий в 9 год. ранку 22 грудня 41 р.

22.12.41 р Іван Францовичу Білецькому Посвідчення. Пред'явник цього є охоронник майна бувшої ветшколи.

24.12.41 р Техшколі, Дитсадку №1, Курсам нім мов Оповіщення про святкування Різдва 24.12.41 о 12 години 25.12.41 р. як неділя

№41 3.02.42 р. Польовій комендатурі Відносно вугілля з Інститутського двору для шкіл

№42 4.02.42. Польовій комендатурі

№43 4.02.42. Місцевому господарству відпустить 2 листа заліза, розміра 70 на 40.

44. 8.02.42. Фінвідділу прохання видати 500 крб. на харчування дітей дитсадка

45. 9.02.42. Фельдкомендату. Відпустить додатково для дитсадка 375 кг картоплі і 15 кг пшеничної муки на місяць

46. 9.02.42. Фінвідділу. Відпустити 2950 крб. Кузьменко на харчування.
47. 11.02.42. Бюргермейстеру [4] м.Ніжина Про відпуск 20 кг крейди, 4 тряпки, 8 мешки, 8 щітки
48. 11.02.42. Хоз[яйственому] відділу. Зробити 2 рамки для вивіски на школи
49. 14.02.42. Театру про присилку автобіографій всіх службовців
50. 16.02.42. Базі по збереженню майна Прошу відпустити тряпок для миття підлог в школах
51. 24.02.42. Начальнику Про вікна в 4-ій школі, що побиті поліцейськими: Лушніком, Павленк[ом], Каламб[...]
52. 27.02.42. До Ніж[инської] польової комендатури Az.93 /Pus./ Po/ Відносно: технічна школа в Ніжині [5]. На думку управління м.Ніжина з трьох посад в Техн[ічній] шк[олі] [6] завідуючого господарств[ом], бухгалтера і секретаря менш потрібна посада секретаря, а тому з 1.ІІІ.42 р. посада секретаря ліквідується
53. 27.02.42. Техн[ічній] шк[олі] Згідно розпорядження Військ[ової] комендатури з 1.ІІІ.42 р. посада секретаря ліквідується
54. 28.02.42. Фельдкомендатурі Відносно скорочення секретаря тех[нічної] школи.
55. 28.02.42. Фінвідділу пр[о] перераховування 5% в трьох примірниках
56. 2.03.42. Поліції про розшук казана, що вкрадено з 4-ї школи
57. 9.03.42. Господарчому відділу
58. 9.03.42. Директору Театра [7] про роковини Т.Г.Шевченка.
59. 12.03.42. Ярешко Ів[ану] Макс[имовичу] [8] Запрошення на посаду редактора газети в Ніжині.
61. 13.03.42. Дитсадку по Успенській вул. №1 [9]. По суботам робота в дитсадку проводити до 1 часу дня
60. 13.03.42. Дитсадку. Розпорядження Здраввідділу про гігієнічні засади
61. 14.03.42. Поліції про Шугая Василя, що бешкетує в 9-й школі.
62. 14.03.42. Директору курсів Нім[ецької] мови Вишукати всі дрова, сховані сторожем
64. 16.03.42. Фінвідділу. Ввести в штат Кіно 3-го контролера
65. 16.03.42. Школі по Ліцейській Видати 2 ведра для школи на Мигалівській [10]
66. 16.03.42. Місцев[ому] Господарству Про руйнування помешкання 1-ї шк[олі] допоміжним військ
67. 16.03.42. Свідоцтво Байко [11] Миколі про закінчення 5-ї групи
68. 17.03.42. Місц[евому] Госп[одарству] Дати роялі в шк[ола] на Ліцейській [12] 2 роял[і] та школі на Мигалівці – один рояль
69. 17.03.42. Ветлікарні. Дозвіл забрати скелети та [...] з Веттехнікуми та однорічної ветшколи в тимчасове користування.
70. 18.03.42. Фінвідділу. Требовання виплатити 1500 крб. на харчування в дит[ячому] садку
71. 18.03.42. Директору Театра Сливке. Сробить інвентраизац[ійну] комісія – Сливка, Савицький, бухг[алтер]
72. 18.03.42. База. Завідуючому Яресько. Командирувати свого бухгалтера на інвентаризацію театра.
73. 19.03.42. Місцев[ому] Господарству. Про призначення Венделовського (?) учит[елем] з 20.03.42.
74. 21.03.42. Місц[евому] госп[одарству] Зрубати дерево на тер[иторії] 10 шк[олі]
75. 21.03.42. Старості м.Ніжина. Валент[ину] Булох [13] з 16.03.42 року призначити уч[итель]кою нар[одної] школи.
76. 23.03.42. Пану Приходьку. Негайно віддати ключі від 6-ої школи
78. 24.03.42. Фінвідділу. Прошу видати аванс на господарчі витрати одну тисячу шістсот крб. під мою частину
80. 24.03.42. Народн[ій] шк[олі] по Ліцейській. Надіслати 128 зошитів учнів та плани робіт учителів

- 24.03.42. 79.** Народн[ий] шк[олі] по Козачій [14]. Теж саме.
- 25.03.42. 81.** Пану Старості в м.Ніжині. про неможливість призначення Лушнікову у Ніжині
- 27.03.42. 82.** До пана Чечківському Видати 2 камертона музиканту Ковалеву
- 27.03.42. 83.** Фельдкомендатура Батьки учнів Ніж[инських] шкіл, учителі й учні звертаються з проханням звільнити їх від навчання на три дні перед Пасхою для говіння по християнському обряду. Прохаю дозволити відпустити учнів Ніжин[ських] шкіл на 2, 3, 4 квітня для говіння.
- 28.03.42. 84.** Соколову. Відпустити токарний станок Кірову під розписку
- 30.03.42. 83.84.** Техшколі та дитсадку Перед відпуском дітей на велику перерву роз'яснити значення свята Пасхи.
- 30.03.42. 85.** Відділу охорони здоров'я Повідомити, що шкіл народних п'ять з 890 учнями
- 31.03.42. 86.** До Марченка (?) Прошу зробити розпорядження по своїх магазинах. щоб пасхальний пайок на дітей, відкріплених від своїх батьків через те, що вони перебувають в дит[ячому] садку був виданий по карткам батьків. Садок з 2.4.42 до 6 включно працювати не буде.
- 1.04.42. 87.** Поліції м.Ніжина Прошу прийняти міри проти розбори забору по Козачій вул. жильцями №32 по тій же вулиці
- 1.04.42. 88.** Управлінню м.Ніжина. Список учителів на 1 квітня 42 р.
- 1.4.42. 89.** Соколову Видать в тимчасове користування письм[ений] стіл
- 3.04.42. 90.** Литвину М. Ів. Посвідчення в тому, що він завгосп шкіл Ніжин.
- 7.04.42. 91.** До дитячого садка Звільнити від плати дитину Додник
- 8.04.42. 92.** Фінвідділу. Видати 705 крб. охоронникам за березень 42 р.
- 8.04.42. 94.** Комендатурі. Питання переносу Книгозбірні з театру до Центральної книгозбірні
- 9.04.42. 95.** Санстанції. Кількість дітей по школах: по Ліцейській 276, по Козачій 196, по Мигалівці 154, по Магерках 108, по Овдіївці 131 [15], дитсадок 75, всього 910 учн[ів]
- 11.04.42. 96.** Від[діла] Праці Прошу Командирувати на посаду бухг[алтера] до Від[діла] Освіти Глушка Ф.Ф. з 11.04.42
- 16.04.42 р. № 97.** Фінансовому відділу м.Ніжина Порученіє п.Глушку Ф.Ф. на одержання зарплати на I половину квітня.
- 17.04.42. 98.** Відділу праці Повідомлення про підлеглі установи та їх адреси.
- 20.04.42 р. № 99.** До Зав дитячим садком відносно виключення дитини п.Дондик.
- 23.04.42 р. №100.** До техшколи про призначення п.Пізнього Кузьму Іван[овича] вчителем.
- 25.04.42 р. №101.** Охороннику майна Педінституту [16] п.Ізюмову про відпуск [...]
- 27.04.42 р. №102.** До старости гром[адського] госп[одарства] №66. окол[иця] Овдіївка.
- 28.04.42 р. №103.** Фінвідділу. Зарплати за 2-гу пол. квітня на суму 7384.40
- 29.04.42. 104.** Директору Курсів Нім[ецької] мови Відкомандирувати завгоспа до Відділу Освіти
- 29.04.42. 105.** Буренку Ст.Д. Прошу з'явитися до Відділу Освіти по справі школи садівництва та шовківництва
- 30.04.42. 106.** Дитсадку та школам Заняття по установам проводити до 12 год[ини] дня
- 5.05.42. 107.** Фінвідділу. Клопотання про другого техробітника за рахунок економії по зарплатні в 100 крб. з неповною загрузкою
- 9.05.42. 108.** Сільгосподарчій інспекції. Про відпуск картоплі 134 особам для посадки на індивідуальних городах, що надано їм.
- 11.05.42. 109.** Колхозу №68 («Жовтень») [17] Пердоставлялися 2-і кімнати в помешканні на Кручі [18] для Контори до початку 1942-43 навч[ального] року
- 11.05.42. 110.** Старш[ий] уч[ительни]ці Нар[одної] шк[олі] по Ліцейській Прошу техроба Панчук П.Л. откомадирувати в розпорядження Відділу Освіти з 12-го травня 42 р. Роботу по школі розподілити між 2-ма техробами – Аверьянова п.та Стеценко У.
- 13.05.42. 111.** Техшколі. Про збір за свідоцтва по 10 крб. й за довідки по 1 р[уб].

- 14.05.42. 112.** До п.Шамбри. Про безкоштовне використання Театра й костюмів 17 травня 42 р. для дітей
- 14.05.42. 113.** До шкіл м.Ніжина Розпорядження про збори грошей за свідоцтва.
- 15.05.42. 114.** Фінвідділу. Зарплата 7187.50 для Відділу й шкіл[ам] крім Овдієвки й 5% нарахов[ано] 359 крб 37 к.
- 15.05.42. 115.** Учительці нар[одної] шк[оли] Борисовець Т. Відпускається з 16-го до 17 травня 42 р. для поїздки в село Балаївку [19]
- 21.05.42. 116.** Козачій шк[олі] Відпусти 8 столів та 40 стільців унт[ер]-офіц[еру] Ресику для лазарету.
- 21.05.42. 117.** Шк[олі] по Лицейській вул. 11 Відпустити унт[ер]-офіц[еру] Ресику один письмен[ий] стіл для лазарета
- 30.05.42. 118.** Фінвідділу зарплата робітникам Відділу, шкіл та охоронникам за 2-гу пол[овину] травня 42 р. 7150
- 3.06.42. 119.** Біржі Праці. Прошу дозволити вчительці Вер[хградській] (?) М. Ант[онівні] в прийнятті посаду старш[ої] вчит[ельки] школи залізничного району
- 4.06.42. 120.** Поліції дати воза на 3 дня.
- 5.06.42. 121** Заступнику Голови Прошу відпустити мила на 61 службовця Відділу та шкіл
- 6.06.42. 122.** Курсам німецької мови. Надіслати кошторис курсів на 1942 рік – 2-ге півріччя з пояснюючою запискою до нього.
- 8.06.42. 123.** Біржі праці. Прошу дати 2-х робітників розібрати стару будівлю в бувшій 10-ій школі.
- 11.06.42. 124.** Светлейшому. Отпустите в с[в]ет договора 2500 штук рассады для школы по Лицейской
- 11.06.42. 126.** Фінвідділу прикладаючи при цьому кошторис на 2-ге півріччя 42 р., прошу не приймати до уваги той кошторис, що було надіслано Вам раніше з кошторисом на 1-е півріччя
- 12.06.42. 127.** До Фельдкомендатури. Доводим до відома, що згідно плану занять по народн[им] школам м.Ніжина 13-го червня припиняється робота в 1-х, 2-х та 3-х класах а 15, 16 й 17 червня будуть проведені іспити учням 4-х класів. Початок іспитів з 9 години ранку в помешканнях шкіл по Лицейській вул. №11 та Козачій вул. №22 по такому розкладу: 15-го іспити з української мови, 16-го – з арифметики і 17 з німецької мови.
- 12.06.42. 128.** Светлейшому. Відпустити для Мигалівської та Магерської шкіл 400 штук розсади
- 16.06.42. 129.** Фінвідділу. Видати 8362.50 зарплати Відділу й школам за 1-у половину червня 42 р.
- 16.06.42. 130.** Фінвідділу перерахувати 5% на охорону здоров'я з зарплати Відділу та шкіл за 1-е півріччя 42 р. 418.12
- 16.06.42. 131.** Світлішому. Прошу видати 500 штук розсади для школи. Учителя жалуються на Вас, что Вы затрудняете получения рассады по договору, – прошу не создавать препятствий й по первому требованию выдавать материал, так как время посадки проходит.
- 16.06.42. 132.** Світлейшому. Прошу видати 500 штук розсади для шкіл
- 19.06.42. 133.** Світлейшому. Відпустити для школи 400 штук розсади (Овдіївська школа)
- 21.06.42. 134.** Світлішому. Видати школі 500 штук розсади.
- 24.06.42. 135.** До пана голови м.Ніжина Прошу дозволити надрукувати посвідчення учням, що закінчили школу по прикладеному зразку.
- 26.06.42. 136.** Фінвідділу. Видати зарплату робіт. Від., учителям і охоронникам за 2-гу полов. червня та відпустити до 20 липня 42 р. в сумі 15594.07
- 26.06.42. 137.** Доручення на 10% нарахування на зарплату на 2-гу полов[ину] червня й відпустити в сумі 2368 крб. 11 коп.
- 26.06.42. 138.** Доручення на 5% нарахування на зарплату за 2-гу половину червня та відпустити в сумі 892 крб. 33 к.

- 27.06.42. 139.** Шкуро М.Ф. Дозволено відпустити на 28 червня – вихідний день
- 29.06.42. 140.** Харчепрому. Списки на хліб
- 29.06.42. 141.** Зав[ідуючому] Хоз[яйственого] Відділу Прошу за готівку ремонтувати 2 замки в вашій майстерні
- 30.06.42. 142,143.** Харчпрому. Списки на хліб на липень 42 р.
- 1.07.42. 144.** Костюку Платону Івановичу Справка: Відділ Освіти при Управлінні м.Ніжина свідчить, що Костюк Пл.Ів. з 13 вересня 41 р. по 1-е квітня 1942 р. був охоронником будинку бувшої Ніж[инської] 8-ї школи, а з 1-го квітня по 20 червня 1942 р. був техробітником на Ніжинських курсах Німецької мови і 20 червня 1942 р. звільнився від своїх обов'язків
- 2.07.42. 145.** Місцевому Господарству. На № 493. Земля належить школі але цінності великої не має й Відділ не заперечує передати цей участок для заслуж[ившої] гр[омадянки] [20]
- 2.07.42. 146.** Фінансовому відділу м.Ніжина. Передано фінансовий звіт на 1 липня 1942 р.
- 6.07.42. 147.** п.Верхградській відношення щоб майно бувшої 2-ї школи зберігалось і початок роботи школи не затримувався.
- 7.07.42. 148.** Голові м.Ніжина. Про причини звільнення гр. Костюка Пл.Ів.
- 8.07.42. 149.** Хлібзаводу. Отпустить дві глухих плити для ремонту шкіл.
- 9.07.42. 150.** Від[ділу] Соц[іального] Забезпечення. Чи користується допомогою гр. Тарасенко Є.
- 10.07.42. 151.** Топольському Ів.Ів. Копія наказу №7.
- 10.07.42. 152.** Фінвідділу. Видати на Хоз[яйствені] витрати 1000 крб.
- 10.07.42. 153.** Заступнику Голови п.Шамбрі Видати для вчителів мила на липень на 56 чоловік.
- 10.07.42. 154.** Техшколі. Прошу відпустити по мінімальній ціні клубники для Ніж[инського] дитсадка на 90 осіб.
- 10.07.42. 155.** До Відділу Охорони здоров'я. Прикладаючи до цього справу Тарасенко Є. Від[діл] Освіти повідомляє, що дитина Оксана Кравцова, 5 років, може бути принята до дитсадка безкоштовно [21]
- 10.07.42. 156.** До Польової Комендатури. Відомить про кількість книжок в Інстит[итуті], Міській, Учительській, Технічній школи, Фельдшерської [22] шк[олі]
- 10.07.42. 157.** Зав[ідуючому] Курсами Німецької Мови. Костюків Платона й Секлеру встановить на роботі з 11 липня 42 р., а Кокоша й Орохо[...] звільняються
- 11.07.42. 158.** До Типографії [23]. Доручається получить посвідчення про закінчення нар[одної] школи
- 13.07.42. 159.** До Ніжин[ського] дитячого садка. Розпорядження Польової Комендатури про зміну робочого дня.
- 13.07.42. 160.** До Ніжинської Тех[нічної] школи Розпорядження Польової комендатури про зміну розпорядку робочих часів на тиждень.
- 13.07.42. 161.** До завід[уючого] Курсами Нім[ецької] мови. Про аліменти з Яблонського М. по 50 крб. або 15% матері його.
- 14.07.42. 162.** Місцевому Господарству – Жилищному Відділу. Помешкання бувшої залізничної школи, що знаходиться по Шевченка вул. угол Сенного провул. [24] в теперішній час занято мешканцями. З початку майбутнього учебного року в цьому помешканні Відділ Освіти улаштовує школу, для чого вищезазначене помешкання повинно бути відремонтовано й підготовлено для роботи, а тому прошу Житловий Відділ звільнити помешкання від мешканців до 21 липня 1942 року.
- 14.07.42. 163.** Біржі праці. Про затвердження звільнення Костюка Пл.
- 14.07.42. 164.** До директора Техшколи. Відносно учнів Климента та Мохіра
- 15.07.42. 165.** Фінвідділу. Видати Я.А.Степанову [25] зарплату за першу половину липня 1942 р. на суму 885 крб. та 5% на охорону здор[ов'я] 44 крб. 25 к.
- 15/VII.42 р. 166.** Голові Опікунської Ради. Відділ освіти повідомляє Вас, що представником від

Відділу Освіти в Опікунську Раду виділені педагоги: Марія Федоровна Маргунова [26] (Адреса її: Набережно-Вороб'ївська [27], 42) та Віра Романівна Омельчук (адреса її: Ліцейська, 11).

17.07.42. 167. До голови м.Ніжина. Прохання дозволити передати цю заяву до ремонтної контори для складання кошториса ремонту 8 будинків народних шкіл м.Ніжина.

18.07.42. 168. До голови м.Ніжина Надати відпуск Я.Степанову з 20-го липня по 20-те серпня.

18.07.42. 169. До Дит[ячого] садка. Дитину гр. Баранова звільнити від плати з 1 червня 1942 р.

20.07.42. 170. Директору Техшколи. Згідно розпорядження Польової комендатури Ац 90 [28] Управління м.Ніжина просить повідомити його до 27.07.42 р. про слідуюче:

1. Число відкритих фахових шкіл (розрізняючи за фахом школи технічні і сільськогосподарські)
2. Кількість учнів у відкритих фахових школах.
3. Кількість учителів у відкритих фахових школах.

20.07.42. 171. Техробу школи по Ліцейській гр. Костюку. До 25 липня звільнити приміщення в якому ви мешкаєте. В разі це розпорядження не буде виконане буду вживати примус.

20.07.42. 172. Директору Медичної школи. Згідно розпорядження Польової Комендатури Ац 90 КЛ. Управління м.Ніжина пропонує повідомити його до 27/VII. 1942 р. про слідуюче:

1. Число відкриття фахових шкіл (медична)
2. Кількість вчителів у відкритих фахових школах
3. Співвідношення учителів та учнів у цифрах.

27.07.42. 172(а). Запрошення на 29/VII 42 р. на 10 год. Для обговорення питань про відкриття музичної школи в м.Ніжині. 1. Поливода [29]. 2. Кушакевич [30]. 3. Мімонова. 4. Круповская. 5. Мизько. 6. Баклан. 7. Булига. 8. Латишов. 9. Гриненко.

27.07.42. 173. Старості Вознесенської церкви [31] м.Ніжина дозволяється в приміщенні бувшої школи (що біля Вознес[енської] церкви) зайняти дві кімнати від цвинтаря для церковних потреб.

30.07.42. 174. Управлінню м.Ніжина На №1-2 від 29.07.42 р. Повідомляю, що службовців у Відділі Освіти на 1 серпня 42 р. по всіх народ[их] шк[олах] та професійн[их] школах (техн[ічний] та медичній) 82; з них жінок 51 та чоловіків 32. Робітників всього 96; з них жінок 47 та чоловіків 49.

30.07.42. 175. До фінансового відділу м.Ніжина Відділ народної освіти просить видати 654 крб. для виплати зарплати працівникам Відділу Освіти за 2-гу половину липня 1942 р. 654 крб. доручаємо одержати бухгалтеру Відділу Яблонському.

31.07.42. 176. До фінансового відділу м.Ніжина. Народні школи м.Ніжина просять видати 2128 крб. 32 к. для виплати зарплати за липень місяць. Доручається одержати бухгалтеру Відділу.

31.07.42. 177. До Фінансового відділу м.Ніжина. Управління м.Ніжина повідомляє, що старші вчителі нар[одних] шкіл повинні рахуватися на посаді для проведення ремонту шкіл і підготовки до нового навчального року

31.07.42. 178. Начальнику Поліції м.Ніжина Бувшому техробу нар[одної] школи Костюку, що проживає в шкільному помешканні по Ліц[ейській] вул. 20.07.42 р. було запропоновано звільнити помешкання до 25.07, але це розпорядження до цього часу не виконане. Прошу вжити примусових заходів до Костюка, щоб помешкання було звільнено негайно, бо необхідно зробити ремонт до початку навчального року.

1.08.42. 179. До Місцевого Відділу. Дозвольте узяти з бувшого заводу «Ударник» драбину для тимчасового користування на ремонті шкіл.

1.08.42. 180. До Промкооперації. Для ремонту народних шкіл м.Ніжина необхідно крейди. Прошу дозволити взяти 80 відер крейди з заводу «Мінводи» не зразу, а по частинам.

181. Охороннику Покровської церкви [32]. Відпустити 40 (сорок) парт, що знаходяться на цвинтарі церкви для техшколи.

182. Охороннику бувшої 6-ї школи. Відпустити 40 парточек, 6 класних дошок для техшколи.

3.08.42. 183. До техшколи. Розпорядження Польової комендатури радника військової управи Кеніга про відомість кількості книжок у бібліотеках м.Ніжина.

184. До інститутської бібліотеки. Про кількість книжок. Розпорядження комендатури.

3.08.42. 185. До бібліотеки бувшої 4-ї школи. Розпорядження комендатури щодо бібліотеки

3.08.42. 186. До учительської Міської бібліотеки розпорядження комендатури.

3.08.42. 187. До фельдшерсько-акушерської школи розпорядження комендатури.

5.08.42. 188. До Фельдкомендатури Прошу дозволити допустити на посаду вчителя фізики та завпеда бувшого контролера-вчителя Сергія Устиновича (?) Зайціва. Адреса Зайціва – Ніжин – Магерки, цвінтар церкви [33]

6.08.42. 189. До Відділу Місцевого Господарства. Подати вимогу на торф з Чернігівських торфорозробіток не можемо, тому що торф низької якості – мокрий та дрібний, сушити його не має можливості, бо немає площадки, робочих та транспорту для перевозки. В залежності від вищезгаданого школи опалювати торфом неможливо.

6.08.42. 190. До всіх установ Відділу Освіти. Прошу надіслати список всіх службовців й робітників за такою відомістю:

№	Призв[ище] ім'я по- батьков[и]	Рік народж[ення]	Спеціальність	Освіта	Стаж роботи	З кого складає родина	Місце народж[ення]	Національність	Адреса	Примітки
---	-----------------------------------	------------------	---------------	--------	-------------	-----------------------	--------------------	----------------	--------	----------

191. До Заступника Голови м.Ніжина. Прошу відпустити на серпень місяць мила для 85 осіб Відділу Освіти.

8.08.42. 192. До Голови Громадянського Господарства №66. Відділ Освіти прохає Вас дати одну підводу для використання її по підвозу матеріалів для ремонту шкіл і допомогти в ремонті.

193. До Старости Громадянського господарства № Відділ Народної Освіти прохає Вас допомогти ремонтувати школу на Магерках як робочою силою так і матеріалами.

194. До поліції м.Ніжина. Громадянин Костюк по розпорядженню поліції вибирається з квартири по Ліцейській вул. № 11, але ця подія відбувається дуже повільно – вже три дні. Прошу прискорити виселення Костюка з шкільного приміщення.

10.08.42. 195. До Фінвідділу м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Освіти м.Ніж[ина] просить видати три тисячі кр[б]. для ремонту народних шкіл.

196. До Фінвідділу. Відділ Освіти просить перерахувати з поточного рахунку №7 народних шкіл 306 крб. для зарахування на поточний рахунок 45 Шляхбуд[івного] Відділу за складання кошторису по ремонту шкіл.

10.08.42. 197. До завідуюч[ого] читальні в зв'язку з розпорядженням фельдкоменд[антури] [34] Упорядкуйте вилучену літературу доручено Вам бібліотеки, для чого підберіть відповідних робітників, заплативши їм з госп[одарчих] витрат.

197(а). До бібліотек Інституту, Міської, Учительської м.Ніжина [35]. Повторне розпорядження про відомості для комендатури. Виконати приказ до 12 серпня.

198. До біржі праці про призначення в тех[нічну] школу Зайцева учит[елем] фізики.

11.08.42. 199. До райсоюзу. Прошу для ремонту шкіл м.Ніжина відпустити 50 кг алебастру

13.08.42. 201. До зав[ідуючої] дитсадком п.Кузьменко (?) 12-го серпня 42 р. о 7 год. 50 хв. в дорученому Вам садку я замітив такий епізод: частина дітей без великого догляду гралась у пі-

сочку, а частина на заборах ловила метеликів; мати одного з дітей не змогла ні докого звернутися по справі дитсадка. Прошу негайно надіслати до відділу Освіти розподіл по дитсадку поміж всіма службовцями й що Вами зроблено з винним за непорядки, які я застав 12-го серпня 42 р. у дитсадку.

13.08.42. 202. До фінансового відділу м.Ніжина. Видати з поточного рахунку №7 800 крб. для виплати зарплати з I полов[ини] серпня 1942 р.

13.08.42. 203. До фінвідділу Відділ Освіти просить видати для народних шкіл заплату за I полов[ину] серпня 1942 р. 1987 крб.

13.08.42. 204. До відділу промислов[ості] Відділ Народн[ої] Освіти просить видати драбину для ремонту шкіл із заводу №3. Або дати на тимчасове користування.

14.08.42. 205. До Відділу Пропаганди. З 1-го вересня розпочинається навчання в школах м.Ніжина. Для учнів потрібно бумага 5000 листів. Відділ Освіти прохає відпустити за готівку 5000 листів бумага для вищезгаданої мети.

14.08.42. 206. До Біржі праці. Прошу командирувати Медведєва Миколу Сисоєвича 1882 р. народження на посаду організатора муз[ичної] школи в м.Ніжині.

207. До польової Комендатури №197 м.Ніжина. При цьому надсилається відомість про кількість книжок по бібліотеках м.Ніжина.

18.08.42. 208. Зав[х]озу. Відпустити з 10 школи для школи садівництва 3 шкафа та 40 парт

18.08.42. 209. До Харчопрома Медведєв Микола Сисоєвич знаходиться на посаді завідуючого музичної школи і йому належить видати додаткову картку.

29.08.42. 210. До директора Ніж[инської] школи Садівництва о озврате краски и мебели взятих без разрешения (8 кг краски, лавка, и столов)

29.08.42. 211. До господарчого відділу. Прошу прийняти будинок по Ліцейській вул. № 14, скласти дерективний акт і кошторис на ремонт його. Цей будинок пристосовується для музичної школи.

31.08.42. 212, 213, 214. До фінвідділу м.Ніжина. Просить 640 крб. на зарплату.

31.08.42. 215. До Відділу Пропаганди Прошу відпустити 120 аркушів паперу для об'яв та використано її в нових школах м.Ніжина.

1.09.42. 216,217,218. До Фінансового відділу. Про виплату зарплати за II половину серпня 1942 р.

1.09.42. 219. До директора техшколи. Комендатура повідомляє, що заперечень проти введення книжок, визначених в списку як учбового матеріалу до предмету укр[аїнська] літ[ература] крім «Роберт Брюса і фольклор»

4.09.42. 220. До відділу освіти Харкова. Прохання командирувати Ніколаєнко.

4.09.42. 221. До міської поліції. Про притягнення до відповідальності старосту Покровської церкви за руйнування шкільного майна.

5.09.42. 222. До школи садівництва. Вдруге нагадується про повернення 8 кг краски, столов, лавки. В випадку не виконання – притягнути до відповідальності.

223. До Старости м.Ніжина Прошу допомогти Відділу Освіти придбати тряпок для мийки підлоги в школах м.Ніжина.

224. 10/IX.42 р. До директора Тех[нічної] школи. Пред'являється копія розпорядження комендатури відносно учбового плану на 1942-1943 р. (Надіслано копію.

11.09.42. 225. До фін[ансового] відділу. Відділ Нар[одної] Освіти просить видати 5 квітанц[ій] для музичної школи при одержанні плати за навчання в муз школі. Доручення одержати Медведєву.

226. Відділ Освіти м.Ніжина доручає старш[ій] вчительці народної школи Марії Анатолівні Верградській зробити замовлення в м.Києві на підручники та канцприладдя для шкіл м.Ніжина «Гроші будуть переведені через банк».

12.09.42. 227. До фінвідділу м.Ніжина Відділ Нар[одної] Освіти прохає перерахувати з поточного рахунку №7 на поточний рахунок № 45 Відділу Місц[евого] Господ[арства] (1600) за

торф в кількості 20 тон для народ[них] шкіл.

14.09.42. 228. Голові м.Ніжина Відпустити 0,5 тон [...] для виготовлення струменту для Курсів роб[очої] сили

14.09.42. 229. До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Народної Освіти просив видати з поточного рахунку №7 (800) крб. для виплати зарплати працівникам Відділа Освіти за I половину вересня 1942 р.

14.09.42. 230. Довідка. Дана бухгалтеру Ніж[инського] Міськкіно Старенченку Євг[ену] Вас[ильовичу] В тому, що вона дійсно лічиться в черговому відпуску з 15 вересня до 1 жовтня 42 р.

14.09.42. 231. До окружної Сельхозкомендатури Прохання відпустити солі на

14.09.42. 232. До окружної Сельхозкомендатури Відділ Освіти прохає відпустити солі для робітників народних шкіл, щоб вони змогли посолити овочі на зиму 89 осіб.

14.09.42. 233. До Фін[ансового] Відділу м.Ніжина Відділ Нар[одної] Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку №7(б) 10161 крб. 3 коп. для виплати зарплати працівникам народних шкіл за I половину вересня 1942 р.

15.09.42. 234. До Фін[ансового] Відділу м.Ніжина Відділ Нар[одної] Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку №24 муз школі 698 крб. 65 коп. для виплати зарплати за II половину серпня і I половину вересня

15.09.42. 235. До Біржі Праці м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить Вас направити Волкова Василя Миколайовича на роботу Буд. Школи охоронником та істопником, замість Захарова Сергія Івановича, котрого ми відіслали до Вас з нашим повідомленням від 14/IX.42 р. про те, що він з роботою не справляється.

15.09.42. 236. Повідомлення. Пред'явник цього Директор Ніж[инської] Агро-Тех[нічної] Школи Григ[орій] Вас[ильович] Штепура з 16 вересня по 1-ше жовтня знаходиться у відпустці.

16.09.42. 237. До Фін[ансового] Відділу м.Ніжина Відділ Нар[одної] Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку № 23 ремісничої школи (школи буд[івельних] Майстрів) 850 крб. для виплати зарплати працівникам школи за I пол[овину] вересня 1942 р.

17.09.42. 238. До Біржі праці м.Ніжина Прошу направити на посаду завідуючого школою будівельників інженера Олексія Станіславича Янківського.

До Поліції м.Ніжина. Директор школи садівництва пан Буренко без дозволу вивіз з помешкання бувшої 10-ї школи 4 стола, 3 лавки, 8 кг масляної краски. Двохкратне нагадування про повернення цих речей Відділу Освіти, паном Буренком не виконано. Прошу місцеву поліцію вжити всіх заходів про негайне повернення вищезгаданих речей Відділу Освіти.

17.09.42. 239. До Місц[евого] Господарства Прошу виконати замов при прикладеному при цьому списку.

18.09.42. 240,241. До Завідуючого Народної Школи по Козачій. Видати в тимчасове користування 20 стільців (венских), що були на маслозаводі. По списку одержати від Поляченка (завідуючого столовою № 4.

20.09.42. 242. До Біржі Праці Прошу надіслати Дем'яненко Лідію на посаду діловода Музшколи.

21.09.42. 243. До Директора Муз[ичної] школи Пред'явниця цього Дем'яненко Лідія Федорівна призначена з 21 вересня 42 р. секретарем Муз[ичної] школи.

21.09.42. 244. До польової Комендатури 197. Просимо комендатуру 197 дозволити нам напечатати українську абетку для вживання в школі, бо за відсутності її навчання грамоті неможливе.

22.09.42. 245. Старості Господарства № 64. Відділ Нар[одної] Освіти по розпорядженню Голови м.Ніжина прохає Вас виділити 6-7 підвод для привозу торфу з села Мильники, а дров з Шукшина для народн[ої] школ[и] на Миголівці [36]

22.09.42. 246. Старості Господарства №66. Теж для привозки школам на Овдіївці та на Козачій

22.09.42. 247. До Харчпромкомбінату. Прикладаючи при цьому заяву завідуючої Ніж[инського] дитсадка з свого боку прохаю дати розпорядження завід[уючого] Крамницею

№10, щоб він в своєму посуду й на своїй підводі доставляв [...], бо дитсадок не має ні відповідного посуду й підвод.

22.09.42. 247. Про замінення по ліцейській школі старшого вчителя на директора й звільнення від груповодства з підвищенням зарплати до 600 крб.

23.09.42. 248. До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Народної Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку №7 5000 крб. для розплати за матеріали і за роботу по ремонту народних шкіл.

24.09.42. 249 До Голови м.Ніжина. Прошу дозволити виготовити штамп для Ніжинської Музичної школи по вище зазначеному зразку.

28.09.42. 250. До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Народної Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку №23 школі Буд[івельних] майстрів 500 крб. на організа[ційні] витрати.

29.09.42. 251-256. До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Народної Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку №7 кошти для виплати зарплати, відрахування 10 % податку, 5 % на Відділ охорони здоров'я.

1.10.42. 257. До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Народної Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку №7 2000 крб. для розплати з робітниками за ремонт народних шкіл та матеріали.

1.10.42. 258. Відпустити три парти для школи Будівельних майстрів.

1.10.42. 259-260. До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Народної Освіти просить видати для народних шкіл з поточного рахунку №7 для розплати з робітниками за ремонт народних шкіл та матеріали 2000 крб.

261. [...]

262. До начальника поліції про побиття шибок.

1.10.42. 263. Сведенья колич[ества] учеников, количество школ, для затребования тетрадей для школ.

– Народных школ – 6 38 кл. 1068 уч[еников]

– Технич[еская] – 1 460

– Фельд[шерско-]Акуш[ерская] – 1 350

– Ремесленная - 1 136

– Музыкальная - 1 130

264. Повідомлення комендатурі про ремісничі школи.

12.10.42. 265. [...]

16.10.42. 268. До Місц[евого] Господ[арства] Прошу видати для Ніж[инського] дитсадка футляри для утермаркских пічок, що залишились від бувшого магазину Соколова. Крім того прошу видати видати відхідник бувшої 9 школи для переноса його в Рем[еслену] школу.

16.10.42. 269. До директора Фельдшерсько-Акушерської школи. Згідно розпорядження польової комендант[ури] 197 Відділ Нар[одної] Освіти прохає надіслати не пізніше як 18.10.42 р. такі відомості, а саме:

1. Кількість відділів при школі

2. Кількість у школі разом

3. Кількість вчителів

4. Кількість учнів на кожному відділі

5. Кількість класів

6. Кількість учнів по класам

19.10.42. 270. До голови м.Ніжина Відомість про школи м.Ніжина на 20/X 42 р.

271. 20/X 42 р. До голови м.Ніжина. Майно та література бувших бухгалтерських курсів випадково попали до Місцевого Відділу Управління. Прошу дати розпорядження повернути вище-

зазначене майно та літературу Відділу Освіти.

272. 20/X.42. До Місцевого Відділу. Прикладаючи при цьому резолюцію голови м.Ніжина, прошу передати майно колишніх бухгалтерських курсів до Відділу Освіти.

273. До Відділу Місцевого Господарства. Прошу відпустити Відділу Освіти 2 кожуха із под печей, що були в бувшому магазині Соколова, для будування печей в дитячому садку.

274. До завідуючого теплиці управління м.Ніжина пану Іоне. Для прикраси кабінету Відділу Освіти прошу відпустити 8 кімнатних квітів на вікна і 5 різнокольорових хризантем.

281. 29/X 42 р. Копія наказу №15 від 29/X 42 р. про звільнення учит[ельки] Клавд[ії] Ів[анівни] Кузне[...][37] з Музичної школи.

282. 30/X.42 р. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить відпустити дерева для практичних занять учнів Буд[івельної] школи.

283. 30/X.42 р. Директору школи Будівельних майстрів. Литвиненка Павла Михайл[овича] прийняти до школи на відділ жестяників.

286. 31.10.42. Луценко Яківу Наумовичу – пічнику. Довідка. Передявник цього, надісланий Ніжинською Біржою Праці на роботу в школи м.Ніжина, з 7-го жовтня по 31 жовтня 1942 р. чесно й добре якісно ремонтував печі, будував нові й перевіряв справність пічок й димоходів.

287. 2.11.42. Місцевій поліції. Прошу негайно відібрати у гр[омадян]ки Лукомської Марії Несторівни, що мешкає на Київській вул., біля Вокзала, другий будинок за бувшою аптекою стінні часи та шафу, які їй були видані для схорона бувшою залізничною школою. Відібрані речі доставити до Відділу Освіти.

288. 2.11.42. До Фелькомендатури № 197. За розпорядженням Фельдкомендатури № 197 АЦ 113 К./Па. З п'ятого листопада 1942 р. починаються регулярні заняття у відкриваємій в м.Ніжині школі будівельних робітників за прикладенням при цьому учбовим планом по трем відділам. В майбутньому по мірі устаткування в цій школі будуть відкриватись й інші профілі професійного навчання. При цьому прикладаються учбові плани та списки вчителів і інструкторів, яких намічається призначити до школи.

289. 4.09.42. До старших учителів народних шкіл м.Ніжина. До 10.11. 42 р. закінчити 1-шу чверть 1942-43 навч[ального] року. До 8.11. 42 р. всі вчителі повинні подати старш[им] вчителям звіти про свою роботу. В звітах вчителі повинні показати успішність учнів на підставі систематичного опитування учнів на уроках, своїх спостережень над їх роботою, перевірки різних письмових робіт та спеціальних контрольних робіт. Оцінки встигаємості учнів зробити не лише на підставі кількості помилок, але урахувуючи і характер цих помилок, охайність роботи з зовнішнього боку, ступінь самостійності виконання та інші моменти. Учням повинно бути видано табелі успішності та поведінки, які переглядаються та підписуються батьками й з їх підписами повертаються до школи, де і зберігаються протягом року.

Успішність та поведінка учнів до 11.11. 42 року, цеб-то початку 2-ї чверті навч[ального] року повинні бути обговорені на педрадах шкіл і протоколи цих обговорень доставлені Відділу Освіти.

290. 5.11.42 р. До Господарчого Банку. Директору Кінотеатру в м.Ніжині Лушнику Віктору Федоровичу підписувати чеки й виконувати всі грошові операції.

292. 6.11.42 р. До директора Цегельного заводу [38] Про відпуск горна в тимчасове користування школи будівельних робітників

293. 6.11.42 р. До фінансового Відділа. Відділ Наросвіти просить видати з поточного рахунка №7¹ триста крб. на різні господарчі витрати, а саме для придбання тряпок, щоток і метел.

296. 6.11.42 р. До Відділу Харчування. Про відпустити за готівку для ремонту панелів в будинку дит[ячого] садку борошна 10 кілограмів.

297. 7.11.42 р. До Завідуючої Ніжинським Дитячим садком. З приводу ремонту будинка дорученого Вам дит[ячого] садка дозволяється припинити роботу на два дні, коли в цьому є потреба.

298. 7.11.42. До завідуючого школами м.Ніжина. За розпорядженням Голови м.Ніжина всі ква-

рири при школах повинні опалюватися за нормами відділу місцевого господарства й ніякому разі не освітлюватися за рахунок шкіл, не опалюватися паливом, що завезено й буде завозитись для опалювання шкіл. На завідуючих школами покладається обов'язок якомога економніше витратити паливо та освітлення.

299. 9.11.42. Завід[уючому] Ніж[инським] дит-садком. По докладу завхоза Відділу Освіти Литвина М.Ів. техроби дорученої Вам Установи не виконують Ваших розпоряджень відносно ремонту, а тому висловлюю Вам догану й пропоную переглянути штат техробітників дит[ячого] садка й замінити несправних новими людьми.

14.11.42. 304. Директорам Нар[одної] шк[оли] по Ліцейській вул. та Нім[ецьких] курсів. В зв'язку з холодом й меншою пристосованістю до них приміщ[ення] школи по Ліцейській вул. організувати з 16.11.42 р. навчання в цій школі так: в головному будинку переводити навчання з 10 класами народна школи в дві зміни, починаючи з 7 год. 30 хв. за [...] часом. Навч[ання] на Нім[ецьких] курсах проводити у флігелі, а почасті й у головному будинку, коли він буде вільний.

305. 15.XI.42 р. До Завідуючого Курсів Нім[ецької] мови Про дозвіл повернути гроші за 2 міс[яці] 60 кр[б]., утримати 30 кр[б]. [з] Гребеніжко [39] Ганн[и] Деніс[овни]

306. 16.XI Про повернення грошей 60 кр[б]. утримати 30 кр[б]. [з] Ющенко Тетяни Степанівни.

307. 17.11.42. Директору Ніж[инського] Драм[атичного] театру п.Савіцькому. Управління м.Ніжина пропонує з цього числа всю пошту для польової комендатури направляти включно через Управління, а також відвідування Польової ком. як по справам Вашої установи, так і по приватним справам надалі буде проходити по дозволу Голови м.Ніжина або його заступника. Про що потрібно сповістити усіх підлеглих Вам осіб.

308. Директору Муз[ичної] школи Медведеву.

309. Директ[ору] школи буд[івельних] майстр[ів] Янковському

310. 19/XI 42 р. До фінансового Відділа м.Ніжина Відділ Нар[одної] Освіти просить видати народним школам з поточного рахунку №7¹ чотириста 400 крб. на придбання на ремонт інвентаря, а саме для придбання і ремонту замків та ремонті годинників. (чотириста) Доручається одержати Яблонському.

311.20/XI До Завідуючого Транспортм п.Марченко. Прошу дати дві бочки самовоза для очистки отхожих міст в школах на Мигалівці, Ліцейська, Козача.

312. 21/XI До Фінансового Відд[іла] м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить перерахувати з поточного рахунку №7¹ Народних шкіл на поточний рахунок №45 Відд[іла] Місцевого Господ[арства] 3.908 крб. за 16,2 тон торфу відпущених народним школам згідно рахунку №341 від 18/XI 42 р.

315. 25/XI До Міського Господарства м.Ніжина Відд[іл] Нар[одної] Осв[іти] просить відпустити в рахунок розпорядки 2 м³ дров для школи будівельн[их] майстрів.

316. 26/XI До шляхо-буд[івного] відділу В зв'язку з тим, що для школи необх[ідний] інструктор кровельного діла просим відкомандирувати Мохира, тому що він необхідний, як спеціаліст.

317¹ 26/XI До Ніжинського Сановоду. Відпустити (бочки) підводи для асенізації в школах.

317^{II} 26/XI-42 р. До Фінансового Відділа м.Ніжина Відділ Народної Освіти просить перерахувати з поточного рахунку №7¹ народних шкіл на поточний рахунок №1 Управління Відділу Місцевого Господарства шістсот тридцять (630) крб. за 7 с/м дров відпущених народним школам згідно рахунку №356 від 26/XI-42 р.

318. 26/XI Доручення Литвину М.І. одержати паливо.

319. 26/XI До Старших вчителів Народних шкіл. Розпорядження інспектора, що до відомостей про стан школи і відчит за аванси.

320. 26/XI До Фінансового Відділа м.Ніжина Відділ Наросвіти просить видати народним школам з поточного рахунку №7¹ двісті (200) крб. на учбові видатки Двісті крб. доручається одержати Яблонському.

322. 27/XI 42 р. До Фінансового Відділу м.Ніжина Відд[іл] Нар[одної] Осв[іти] просить пере-рахувати з поточного рахунку №7¹ народних шкіл Транспортній конторі Відд[іла] Місц[евого] Господ[арства] на поточний рахунок №1 2500 крб. за перевозку торфу народним школам згід-но рахунка 416, 417, 419, 420, від 23 жовтня 1942 р.

329. 30.11.42 р. До Відділу Місцевого Господарства. Відділ Народної освіти просить відпусти-ти для опалення Ніжинської бібліотеки та читальні 1 с/м дров.

331. 2/XII До Ніжинської Фельдкомендатури прохання дати розпорядження бандарному заво-ду про те, аби він заготовив 10 (десять) столярних станков для шкіл підготовки робочої сили через управління м.Ніжина).

332. 2/XII До Ніжинської Біржі Праці відомості за народні і спеціальні школи – кількість учи-телів, учнів.

333. 2/XII До Директора бондарного заводу прохання відпустити для навчальних робіт 5 (п'ять) станків.

334. 2/XII. До Директора бондарного заводу про випуск школі будівельних майстрів матеріалу – відходів для навчальних робіт.

335. 2/XII До Чернігівської обласної насінневої бази про відділення з Ніжинської насінневої бази відходів ячменю для робітників м.Ніжина на 108 робітників.

336. 5/XII До Ніжинської біржі Праці про те, аби Марченко Ганна Кир[иловна] була оформле-на на Біржі Праці як техроб школи на Овдіївській.

339. 10/XII Ніжинському Харчпрому п.Пархитко про привозку дітсадку на місце.

340. 10/XII п.Петровському, зав[ідуючому] складом №834 про переведення уч[ительни]ці му-зичної школи п.Ланько О[лександ]ри Никод[имовни] на роботу у закриті приміщення з метою зберегти голос.

341. 11.12.42 р. До Ніжинського Відділу Місцевого Господарства. Ніжинський Відділ Народ-ної Освіти сповіщає, що 10/XII 42 р. було зроблено обстеження шкіл Народної Освіти разом з представниками Відділу Місцевого Господарства п.Барановським і обстеженням виявлено:

1. Школа по Ліцейській вулиці має:

а) топок – 8; б) торфу на 10/XII – 2 тони; в) дров – нема.

2. Школа на Мигалівці:

а) топок – 2; б) торфу – 1 тона; в) дров – нема.

2. Школа на Магерках:

а) топок – 2; б) торфу – 2,5; в) дров – нема.

4. Школа на Козачій вулиці:

а) топок – 4; б) торфу – нема; в) дров – 1 ск/м.

5. Школа на Овдіївці:

а) топок – 2; б) торфу – нема; в) дров – 2 ск/м.

6. Залізнична школа:

а) топок – 2; б) торфу – нема; в) дров – 0,25 ск/м.

Разом топок по 6 школам 20. Торфу – 4,25 т. Дров – 3,25 ск/м.

342. 11.12.42. До Ніжинського Відділу місцевого господарства про заказ 4 ключів для висячих замків.

343. 11.12.42. 343. До Ніжинського транспорт[...] [40] /про подводи/ для перевозки матеріалу на [...] верстати для школи будівельних майстрів.

346. 14.12.42 р. До Відділу Місцевого Господарства. Відділ Народної Освіти м.Ніжина прохає відпустити для обслуговування музичної школи частин токарного станка для користування в ремонті музичних інструментів, бо в ньому є велика потреба.

347. 14.12.42. До Промвідділу. Відділ Народної Освіти просить відпустити для школи Будіве-льних майстрів матеріал бляхи-утиля з заводу №3 для практичних робіт учнів школи [...].

- 348. 14.XII 42 р.** До Транспортного відділу. Відносно перевезу лісного матеріалу з Бондарного заводу, заліза з заводу №3 [41].
- 351. 15/XII 42 р.** До Відділу Охорони Здоров'я. Відділ Народної Освіти просить дозволити на придбання аптечки для школи Будівельних матеріалів м.Ніжина
- 352. 15.XII 42 р.** Зав[ідуючому] Склад[ом] п.Гриню. Прохання прибути Гриня на склад о 8.30 хв. для огляду дерев.
- 353. 16/XII.42. 353.** Відділ народної освіти просить видати з поточного рахунку №5 600 (шістсот) крб. на учбові видатки, а саме для придбання методичних програм, наочних таблиць та методичної літератури. Кошти доручається одержати Яблонському Миколі Павловичу.
- 353. 16/XII 42 р.** До старшого вчит[еля] залізничної шк[оли] Від[ділу] Нар[одної] Осв[іти] повідомляє, що вам належить одержати дров зі складу №80 згідно акту Місцевого Господарства 2 гр. 42 р. Дрова такі: осика №5 – 0,5 с/м ос. №25 – 3 с/м ос. №33 – 1 с/м сосна №45 – 0,5 с/м сосна №47 – 0,2 с/м.
- 354. 16/XII 42 р.** Залізн. школа. До ст[аршої] вчит[ельки] Верхрадській осика №17 – 4 с/м, осика №4 – 1,5 с/м, осика №6 – 1,5 с/м.
- 355. 17/XII 42 р.** До Фінансового Відділа м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить видати 446 крб. 30 коп. необхідних на придбання та ремонт інвентаря, а саме для виплати за виготовлення відер, для ремонту столів, стільців та скамейок 446 крб. 30 коп. доручається одержати Яблонському М.П.
- 356.** До Ніжинської земуправи. Списки службовців народних шкіл на одержання городніх ділянок на 1943 р.
- 358. 21/XII 42 р.** До директора Тех[нічної] школи. Згідно розпорядження Польової Комендатури від 5/XII 42 р. про розподіл шкільних канікул, зимові канікули по школах встановлені з 31/XII. 42 р. до 13/I. 43 р. Всі школи м.Ніжина, які підлегли Народній освіті м.Ніжина відпускаються на канікули з 31/XII. 42 р. до 13/I. 42 р.
- 359. 21/XII 42 р.** До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить перерахувати з суми капітального ремонту транспортній конторі Відділу Місцевого Господарства на поточний рахунок №1 одна тисяча п'ятсот тридцять (1530) крб. за асенізаційні роботи по народних школах згідно рахунка 474 від 21/XII – 1942 р.
- 361. 21/XII 42 р.** До міської поліції відносно пограбування школи №6 по заявці Соколова Ф.І.
- 362. 21/XII 42 р.** До Фінансового Відділу м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить видати з сум господарчих витрат чотириста п'ядесят крб. для виплати робочим за пиляння та рубання дров.
- 364. 21/XII 42 р.** Старшому вчителю Нар[одної] Школи при Залізниці. Народна Освіта сповіщає, що зимова перерва в зимових школах розпочинається з 31/XII. 42 р. до 13/I 43 р.
- 365. 21/XII 42 р.** До Транспортного Відділу. Відділ Народної Освіти просить виділити 2 (дві) підводи для вивозу дерева з лісу до школи Будівельних майстрів.
- 366. 21/XII 42 р.** До Промвідділу. Відділ Нар[одної] Освіти просить відпустити скляних банок для школи Будівельних майстрів 12 шт.
- 367. 21/XII 42 р.** До охоронника школи №6. Відносно бібліотеки. Міська бібліотека забере частину книжок.
- 368. 24/XII 42 р.** До директора театру Відносно занавіси для Техн[ічної] школи на 31/XII 42 р.
- 369. 25/XII 42 р.** До Фінансового Відділу. Відділ Народної Освіти просить додаткове асигнування на поточний рахунок №7. Відділ Нар[одної] Осв[іти] на зарплату в сумі 260 крб. і 5 % нарахувань на зарплату в сумі 13 крб., всього 273 крб., які необхідно, щоб вистачило виплатити зарплату працівникам Відділу Освіти за другу половину грудня 1942 р. Перевитрата фонду зарплати по відділу освіти зроблена тому, що необхідно було сплатити бувшому Завідуючому Відділом п.Степанову Я. Анд[рійовичу] 400 крб. за 12 днів відпустки.
- 370. 25/XII 42 р.** До Ніжинськ[ого] Харчпрома карточного Відділу. Відносно техробки школи, яка повинна одержати хлібну пайку.

- 371. 26/XII 42 р.** Командировка Пирковськов[о] [42] в Малую Кошелівку за одержанням лісоматеріалу.
- 371. 30/XII 42 р.** До Фінансового відділу м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Освіти просить видати з поточного рахунку №7¹ народним школам 1430 крб. для виплати за пиляння та рубання дров, за охорону дерев.
- 378. 30/XII 42 р.** До Ніжинської Біржі праці відношення про відпуск на зимові канікули шкіл.
- 379,380. 30/XII 42 р.** До директорів Муз. школи будівел[ьних] майстрів м.Ніжина, про зимові канікули з 31/XII до 13/I.1943 р.
- 381. 30/XII 42 р.** До Фінансового відділу м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Освіти просить видати з поточного рахунку №7¹ народних шкіл 86 крб. 99 коп. для виплати зарплати по больничному листу працівнику народної школи за II половину грудня 1942 р.
- 383. 30/XII 42 р.** Список працівників Відділу Освіти для передплати за газету за січень 1943 р. 1. Тченівський (?), Ячницка, Яблонський.
- 384. 30/XII 42 р.** До Зав[ідуючого] Ніж[инської] Ветлікарні Відносно книжок для міської книгозбірні
- 385. 9/I 43 р.** До Відділу Міськ[ого] Господ[арства] Відділ Нар[одної] Осв[іти] Просить відпустити для опалення Міської бібліотеки 1 м² др[ов]
- 386. 11/I. 43 р.** До Відділу Місц[евого] Господ. Відділ Нар[одної] Осв[іти] Прохав надіслати техніка в дитсадок (Успенська 1) для огляду і невідкладного ремонту грубки і підлоги.
- 387. 11/I. 43 р.** Командировка. Відділ Нар[одної] Осв[іти] При Управлінні м.Ніжина командирує Завгоспа школи будівельних майстрів Пирковського Ф.Я. в село Малу Кошелівку за одержанням лісоматеріалу.
- 388. 11/I. 43 р.** До Голови м.Ніжина. Будинки Ніж[инських] Шкіл потребують ремонту. Відділ Нар[одної] Осв[іти] Просить передати дефектні акти до ремонтної контори для складання кошторису.
- 389. 12/I. 43 р.** До Завідуючого будівельної контори. Від[діл] Нар[одної] Осв[іти] прохає вислати техніка для складання дефектних актів і кошториса по ремонту народних шкіл м.Ніжина. Всі витрати за цю роботу Народна Освіта виплатить згідно вашого рахунку.
- 390. 14/I. 43 р.** До Фінансового Відділа м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить видати народним школам з поточного рахунку №7 для виплати по больничному листу сто тридцять чотири (134) крб.. 43 коп. вчителі Народної школи за грудень місяць 1943 р.
- 394. 14/I. 43 р.** До пана старости Ніжинського району. Відділ Народної Освіти прохає допомогти школі Буд[івельних] Майстрів у перевезенні дров зі складу № 80. просимо дати розпорядження старості села Фалівки [43] про відпуск підвод для перевозки 8 ск[ладо]м[етрів] дров.
- 395. 15/I. 43 р.** До Відділу Харчування. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить дати для вчителів народних шкіл картки 3-ї категорії. Про це піднімалося клопотання, але вчителі нар[одних] шк[іл] не мають. Всього служб[овців] 51 з них учителів 43, техробітників 8.
- 396. 16/I. 43 р.** До Відд[іла] Хар[чування] При цьому надсилаються списки працівників Нар[одних] Шкіл на одержання карток 3-ї категорії. Надсилається вдруге.
- 397. 18/I 43 р.** До директорів та завідуючих (тех[нічна] школа, мед[ична] школа, дитсадок, бібліотека). На нараді завідуючих Відділ Нар[одної] Осв[іти], яка відбудеться 21/I. 43 р. буде стояти питання про бюджети шкіл на I півріччя 1943 р. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить надіслати копію кошториса Вашої школи на I півріччя 43 р. при чому указати, яка плата вчителів була за 1942 р., і які Ваші пропозиції на збільшення платні у першому півріччі. 1943 р. укажіть проценти збільшення платні по кожній ставці.
- 398. 19/I 43 р.** Завідуючому Відділу Міськ[ого] Госп[одарства] Відносно техніка для складання кошториса для капит[ального] рем[онту] в дитсадку.
- 399. 20/I 43 р.** Відношення до господарства №66 відносно школьного майна.
- 400. 20/I 43 р.** До голови м.Ніжина. Прохання за кленове дерево пів складометра для школи буд. майстрів.

401. 20/І 43 р. До директора тех. школи. Від[діл] Н[ародної] Осв[іти] прохає підготувати 5 кл[асних] кімнат при вашій школі для переведення занять Ніж[инської] Школи по Козачій.

402. 20/І 43 р. До старости господарства №68. Про переведення школи в будинок конто-ри господарства.

403. 21/І. 43 р. Управління м.Ніжина пропонує відпустити народні школи м.Ніжина до 27 січня 1943 р., в зв'язку зі збільшенням приміщень для військових частин. Майно вивезти з таких шкіл.

1. Школа по Ліцейській в дит[ячий] сад[очок], Червон[ий] Маяк.
2. Школа по Козачій – господ[арство №] 66.
3. Школа на Овдіївці – господ[арство №] 66.
4. Школа на Магерках – господ[арство №] 68.
5. Школа на Мигалівці – господ[арство №] 66.
6. Муз[ична] школа – театр.

404. 22/І 43 р. До Відділу Місцевого Господарства. Відділ Нар[одної] Осв[іти] Прохає дати приміщення бувшого «Червоного Маяка» для охорони майна школи м.Ніжина, що по Ліцейській.

406. 23/І. 43 р. До директора медичної і технічної школи. Прохання надіслати учнів, які працювали 22 січня, ще раз сьогодні 23 січня в тіж самі школи по вивозки меблі.

408. 23/І 43 р. До Завідуючого Місц[евим] Госп[одарством] Відділ Нар[одної] Осв[іти] тимчасово звільнив приміщення шкіл для військових частин. Тому що приміщення будуть опалюватися без догляду техробітників шкіл, необхідно передивитись димоходи в грубах і обов'язково очистити сажу у грубах і пічках, щоб запобігти ускладнень в час топлення військовими частинами. Про це Вам необхідно дати розпорядження пожежній команді м.Ніжина. Шк[оли] звільнені такі: 1. Ліцейська №4, Муз[ична] шк[ола], Мигалівська, Козача, Магерки.

409. 23/І. 43 р. До директора Муз[ичної] школи. Відділ Нар[одної] Осв[іти] Надіслав вам розпорядження відпустити учнів школи до 27/І включно, в зв'язку зі збільшенням приміщень для військових частин. У своєму розпорядженні приміщення Відділ Осв[іти] не має, а тому Вам необхідно звернутися до голови м.Ніжина п.Фріца і взяти в нього письмовий дозвіл проводити навчання школи там, де указав голова м.Ніжина.

410. 25/І. 43 р. Завгоспу Литвину. Згідно розпорядження Управління м.Ніжина видати в тимчасове користування Завідуючому транспортного Відділу п.Марченку сані-грабці, що знаходяться в 6-й школі.

411. 25/І. 43 р. До директора фельдшерсько-акушерської школи. На ваше запрошення про навантаження вчителя на рік Від. Нар[одної] Осв[іти] сповіщає: річна загрузка вчителя = 910 годин.

412. 26/І 43 р. До охоронника школи №6 (Соколова) В.Н.О. [44], згідно розпоряджень Упр[авління] м.Ніж[ина] від 26/І 43 р. за №8-117, пропонує видати для військових частин 15 шкаф[ів], 10 столів до муз[ичної] школи. Після видачі зазначеного майна складіть акт про вибуття.

413. 26/І. 43 р. До Зав[ідуючого] складу «Червоний Маяк». Видати 2 шкафа 5 столів.

414. 27/І. 43 р. До референта шкіл п.Пухтінсь[кого] [45]. Відділ Нар[одної] Осв[іти] сповіщає, що народні школи м.Ніжина в зв'язку зі збільшенням приміщень шкіл для військових частин працюють так:

1. Школа на Овдіївці працює у своєму приміщенні
2. Залізнична школа працює у своєму приміщенні.
3. Школа на Магерках працює в другому приміщенні на Кручі.
4. Школа на Козачій працює у технічній школі.
5. Школа на Мигалівці і по Ліцейській будить працювати в техшколі з 1/ІІ.43р.
6. Курси німецької мови працюють в техшколі.

415. До шляхо-буд[івельної] контори. відносно смети для дитсадка.

420. 28/І. 43 р. До старости госп[одарства №] 68 п.Донця. Відносно підводи для (школи на Магерках) перевозки кровельного заліза в госп[одарства №] 68.

- 423. 2/II. 43 р.** До Завідуючого складу бувш[ого] «Червоного майна». Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить прийняти майно школи садівництва, відвівши окреме місце.
- 424. 3/II. 43 р.** До завідуючого складу «Черв[оний] маяк». Видати три скам'ї для музичної школи зі складу «Черв[оний] Маяк».
- 425. 3/II. 43 р.** До Завідуючого складу «Черв[оний] Маяк» Видати з майна школи для військових частин 5 столів, 5 стулєв (2 простих, 3 письменних) для військових частин,
- 426. 3/II. 43 р.** До охранника б¹ школи Видати рояль і відвезти до замісника старости п.Литовченка.
- 427. 5/II. 43 р.** До радіовузлу. Відносно радіоточки в дитсадку.
- 428. 5/II. 43 р.** До Фінансового відділа. Відділ Нар[одної] Освіти просить перерахувати з поточного рахунку №7 народних шкіл, з сум призначених на проти-пожежні заходи 925 крб. пічному Відділу Миської пожежної команди на поточний рахунок № 47 за очистку сажи по народних школах м.Ніжина.
- 429. 5/II. 43 р.** До директора Ніж[инської] Тех[нічної] школи. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить дати п.Руденко В.О. 60 годин з фізики у II ремісничому класі, про що було погоджено 18/I 43 р.
- 430. 5/II. 43 р.** До Транспортного Відділу. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить дати на 6/II. 43 р. дві підводи для перевозки дров для читальні м.Ніжина, двох скл[адометрів] зі складу № 80.
- 431. 6/II. 43 р.** До Фінансового відділа. Відділ Нар[одної] Освіти просить перерахувати з поточного рахунку №7 народних шкіл, з сум господарських витрат 110 крб. Ніжинському лагерю примусової праці за 11 чоловік-днів роботи по перевозки та переноски шкільного майна по народних школах.
- 432. 9/II. 43 р.** До старости м.Ніжина Дозвіл про приміщення церкви [46] для навчання Овдіївської школи.
- 433. 10/II. 43 р.** Відносно 10 арк. паперу для затемнення (що відпущено Управлінням м.Ніжина)
- 434. 10/II. 43 р.** До Транспортного Відділу. Відділу Нар[одної] Осв[іти] просить дати одну підводу для перевозки шкільного майна в зв'язку зі звільнення приміщень шкіл для військових частин.
- 437. 12/II. 43 р.** До стар[шого] вчит[еля] залізнич[ної] шк[оли] [47] Відділ Нар[одної] Осв[іти] зобов'язує Вас забезпечити явку учнів Вашої школи на 7 г[один] 30 хв. в Управління м.Ніжина.
- 438. 12/II. 43 р.** До Старшого вчителя Козачої школи Відд[іл] Народної Освіти зобов'язує Вас забезпечити явку вчителів Вашої школи на 7 годин 30 хв. в Управління м.Ніжина.
- 441. 15/II. 43 р.** До Біржі праці. Відділ Народної Освіти просить відпустити для бібліотеки.
- 442. 15/II. 43 р.** До Директора Засолзавода [48]. Відносно майна школи при залізниці, приміщення якої звільнено для військових частин.
- 443. 15/II. 43 р.** До Біржі праці Відділ Нар[одної] Осв[іти] надсилає робітника народної школи на Магерках Польову для оформлення біржою праці.
- 445. 16/II. 43 р.** До начальника пожежної команди [49] прохання надіслати пожежника в будинок бувшої миської бібліотеки для чистки сажи та налагодження борова.
- 446.** До голови м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] прохає зняти печать з приміщення миського архіву, що знаходиться в приміщенні бувшої миської бібліотеки, бо для чистки сажи і положення борова треба пройти через ці двері, що запечатані. Приміщення зайняте військовими частинами.
- 447. 16/II. 43 р.** Відділу Місцевого Господ. Відд[іл] Нар[одної] Осв[іти] просить дати дозвіл на охорону в сарай «Червоний Маяк» парти з приміщення школи, яка займається військовими частинами.
- 449. 22/II. 43 р.** До відділу Місцевого Господ. Відділ Нар[одної] Осв[іти] по розпорядженню миського голови м.Ніжина просить надіслати техніка для складання дефектного акта і оцінки ремонту в школі на Козачій 22, де виникла пожежа.
- 450. 24/II. 43 р.** До Старшого Вчителя Народної Школи на Кручі Відділ Освіти просить відпустити позичково 4 листи заліза для ремонту школи, що на Козачій вулиці.
- 456. 27/II. 43 р.** До директора Техшколи. Відділ Народної Освіти просить забезпечити своєча-

сну і регульову явку робітників Вашої школи, які прикріплені до земельної групи при Управлінні м.Ніжина.

456. 27/ІІ. 43 р. До Старшого вчителя Нар. школи, що по Козачій 22 відносно забезпечення своєчасну роботу учителів при земгрупі

457. 27/ІІ 43 р. До управління м.Ніжина Відділ Народної Освіти при Управлінні м.Ніжина просить дати дозвіл на виплати зарплати учителям Нар[одних] шкіл, приміщення яких зайняті військовими частинами, а також робітникам курсів Нім[ецької] мови за ІІ пол[овину] лютого. Дві школи Мигалевська і Магєрська працюють безперебійно, а останні три школи і курси німецької мови не працюють. Школа по Ліцейській вул. працює з перебоями.

458. 27/ІІ 43 р. До Відділу Соціального забезпечення. Відд[іл] Нар[одної] Осв[іти] прикріплює до Відд[ілу] Соц[іального] забезпечення вчительку Нар[одної] школи при Залізниці Леонтович Олену Михайлівну.

459. 1/ІІІ. 43 р. До завідуючого Відділу Місц[евим] Госп[одарством] Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить відпустити для ремонту школи, що по Козачій 22 скла на 28 шибок, які розбиті під час бомбардування.

460. 1/ІІІ. 43 р. До Нач[альника] Пожежної команди. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить надіслати пічника в Народну школу по Козачій 22 оглянути пічну систему (зверху на горищі) після пожежі.

461. 1/ІІІ 43 р. До Завідуючого складу бувш[ого] «Черв[оного] Маяка» Відд[іл] Осв[іти] просить відпустити для Орскомендатури 2 стола і 5 стув'єв.

463. 2/ІІІ. 43 р. До Біржі праці. Відділ Нар[одної] Осв[іти] надсилає робітника Нар. школи, що на Овдіївці Макієнко Марія Григоровну для оформлення.

465. 4/ІІІ 43 р. До карткового бюро Відносно картки ІІ категорії для вчительки Овдіївської школи Макієнко Лар[иси] Григ[оровни] замість Вернидуб Надії Іванівни.

466. 4/ІІІ 43 р. До Відділу Місцевого Господ. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить відпустити для ремонту школи №4 по Козачій 22.

1. Дошок 20 шт – 0,20 м³
2. -//- 50-0,50
3. цвяхів 100 мм – 2 кг.
4. -//- 70 -// 3.

467. 4/ІІІ 43 р. До пана Латишова. Визов на 8 годин 5/ІІІ 43 р. до пана Старости.

468. 4/ІІІ 43 р. До Директора Техн[ічної] Школи Відд[іл] Нар[одної] Освіти при упр[авлінні] м. Ніж[ина] по згоді Зам[існика] голови м.Ніжина і біржою праці доводимо до Вашого Відома, що можна дати робітникам Вашої школи п.Позньому і п.Доброчасєву відпуск на 2 тижні в зв'язку з тим, що школа зайнята військовими частинами за рахунок зазначених робітників.

469. 5/ІІІ 43 р. До Завідуючого складу «Червоний Маяк» Відділ Народної Освіти просить відпустити шкаф для Орскомендатури.

470. 11/ІІІ 43 р. До Завідуючого Відділу Місц[евим] Господ[арством] Відд[іл] Нар[одної] Осв[іти] просить перевести ремонт в школі по Козачій після пожежі, а саме: підшити стелю в трьох кімнатах. і укладка конату. 2 Зробити двері однопольні з навіскою і постановкою приборів, згідно Вашої смети За зазначений ремон[т] Нар[одної] Осв[іти] зобов'язується виплатити належні кошти.

471. 11/ІІ. 43 р. До голови м.Ніжина. Згідно Вашого розпорядження від 26/І. 43 р. за №8-117 завезено до музичної школи шкільне майно для військових частин: шкафів – 13, столів – 13, стільців – 10, крім того було завезено стільців з медшколи, на зазначене майно є розписки військових частин. 9 березня 43 р. військовими частинами без Вашого дозволу вивезено з музичної школи стільців – 21, столів – 7, табуреток – 3, на що складений акт директором музичної школи. 10 березня знов вивезено з муз школи стільців – 7, столи – 2, шкаф – 1. Невідомо в яке приміщення. Прошу вашого розпорядження аби на вивезене майно видано було відповідні документи.

- 472. 11/III. 43 р.** До санітарної станції. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить негайно зробити дезинфекцію в приміщенні школи будівельних майстрів Ніжинська 5 [50], другий поверх. Бо буде заніматись Нар[одна] школа поліції.
- 473. 11/II 43 р.** До Відділу Місцевого Господарства. Відділ Народної Освіти просить відпустити для практичних робіт школи будівельних майстрів м.Ніжина дров 2 с/м.
- 474. 12/III 43 р.** До міського кооперативу. Відділ Народної Освіти при Управл[інні] м.Ніжина просить відпустити для побілки народних шкіл 30 відер.
- 479.** До 14 будівельної контори Від[діл] Нар[одної] Осв[іти] просить відпустити для практичних робіт школі будівельних майстрів дощок 3 кубометра.
- 480. 16/III 43 р.** До Завідуючого складу бувш[ого] «Червоний Маяк». Відділ Народної Освіти просить відпустити п.Єримович рояль з шкільного майна.
- 481. 17/III. 43 р.** До біржі праці. Відділ Нар[одної] Осв[іти] при Управлінні м.Ніжина сповіщає, що старша вчителька Народної школи, що на Магерках С.П.Білякова за власним бажанням залишила працю в школі.
- 482. 19/III 43 р.** Доручення Відділ Народної освіти при Управл[інні] м.Ніжина доручає старшим вчителям народних шкіл одержати паспорти з біржі праці для робітників школи і здати робочі посвідчення згідно списку.
- 483. 19/III. 43 р.** Доручення. Відділ Нар[одної] Осв[іти] при управлінні м.Ніжина доручає директору школи Будівельних майстрів Янковському Олексію Станіславичу одержати паспорти з Біржі праці для робітників школи і здати робочі посвідчення згідно списку.
- 484. 19/III 43 р.** Доручення. Відділ Народної Освіти при Управлінні м.Ніжина доручає Завідуючому дитячого садка Матільдї Апан[...] Кузьменко одержати паспорти з Біржи Праці для робітників школи і здати робочі посвідчення. згідно списку.
- 485. 19/III 43 р.** Доручення Директору Музшколи Медведеву.
- 486. 19/III 43 р.** Доручення Зав[ідуючій] читальнею м.Ніжина Ніна Георгіївна Наржевич [51].
- 487. 20/III 43 р.** Доручення Відділ Народної Освіти при управлінні м.Ніжина доручає секретарю Відділу Освіти Ячницькій Ніні Єв[генівні] одержати паспорти з Біржі праці своїх робітників і здати робочі посвідчення, згідно списку.
- 488. 20/III 43 р.** Доручення. Доручається одержати паспорта Зав[ідуючого] Курсів Нім[ецької] мови Тищенко Віктору Івановичу.
- 489.** До завідуючого Відділу Місцевого Господ[арства] Відділ Народної Освіти просить збудувати плити в школі будівельних майстрів та в Народн[ій] школі на Овд[іївці] для варити обідів учням; гроші з матеріал і роботи виплатить Відд[іл] Нар[одної] Осв[іти]
- 490. 22/III 43 р.** До Навч[...] [52] транспорту. Відділ Народної освіти просить дати одну підводу для перевозки матеріалів Будівельній школі та Овдіївській (дальне приміщення) для будівництва плиток.
- 491. 23/III 43 р.** До пічного Відділа пожежної команди Відділ Нар[одної] Освіти повідомляє, що відраховано сорок п'ять крб. Фінансовому відділу, як 10% прибуткового податка з суми 450 крб., що належить було виплатити згідно договору пічнику пожежної команди Щербаку Константину Максимовичу за пічну роботу по народних школах. Згідно договору Щербак Константин Максимович мусив одержати чотириста п'ятдесят крб. але після відрахування 10% прибуткового податку в сумі 45 крб. одержав готівкою на руки чотириста п'ять крб.
- 492. 23/III. 43 р.** До Чернігівської дирекції лісів [53]. Відділ Нар[одної] Осв[іти] при управлінні м.Ніжина просить відпустити для практичних робіт школі будівельних майстрів 3 км обрізков дощок.
- 494. 24/III. 43 р.** До старших вчителів Нар[одних] шкіл. Відділ Народної Осв[іти] сповіщає Вас, що весняна перерва в народних школах буде проводитися з 25/III. 43 р. по 1/IV. 43 р. включно.
- 495. 24/III 43 р.** До Відділу місцевого Господ. Відділ Народної Освіти просить відпустити для практичних робіт школи Будівельних Майстрів пиломатеріал 1 см³ круглого лісу 2 м³

496. 24/ІІІ. 43 р. До голови м.Ніжина. Відділ Нар[одної] Осв[іти] сповіщає, що школи м.Ніжина можуть вмістити таку кількість дітей:

1. Мигалівка – 180 учнів.
 2. Козача – 230.
 3. Ліцейська – 270.
 4. Магерська – 170.
 5. Залізнична – 150.
 6. Овдіївська – 150.
 7. Музична – 150.
 8. Школа будівельних майстрів – 100.
 9. Школа садівництва – 120.
 10. Медична школа – 820.
 11. Технічна школа – 700
- Всього = 2.540 учнів.

497. 25/ІІІ 43 р. До Старости Господарства № п.Донця, п.Бойко Відділ Народн[ої] Осв[іти] просить дати приміщення для шкільного майна школи на Магерках і підводи для перевозки його. Це питання погоджено з головою м.Ніжина.

498. 25/ІІІ. 43 р. До Завідуючого санітарної станції. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить вашого розпорядження відносно праці шкіл м.Ніжина:

1. Будівельних майстрів – Ніжинська 5
2. Музичної школи
3. Технічної школи

Чи можна проводити навчання в цих школах в зв'язку з епідемією в м.Ніжині. Відділ Нар[одної] Осв[іти] просить повідомити також відносно медичної школи та школи садівництва, які заходи будете вживати в цих школах.

499. 26/ІІ. 43 р. До шкіл м.Ніжина. Відділ Народної Осв[іти] при Упр[авлінні] м.Ніжина просить у термінованому порядку дати до Ніж[инської] Санітарної Станції списки учнів вашої школи і точно указати адресу кожного учня. Це потрібно виконати негайно у зв'язку і поширення в місті епідемії тифу [54].

1. Техшкола.
2. Школа садівників.
3. Муз школа.
4. Школа Буд. Майстрів.

500. 26/ІІІ 43 р. До Зав[ідуючої] Дитсадка п.Кузьменко Відносно Списків дітей з адресами для санстанції в зв'язку з епідемією тифу.

501. 27/ІІІ. 43 р. До директора школи Буд[івельних] Майстрів. Відділ Нар[одної] Осв[іти] при Упр[авлінні] м.Ніжина просить Вас з'явитися до бані з усіма учнями школи в понеділок на 11 г[одину] організовано для проходження дезінфекції та миття. Учні повинні взяти з собою постільну білизну.

502. 27/ІІІ. 43 р. До директорів шкіл. Відділ Нар[одної] Осв[іти] при Упр[авлінні] м.Ніжина від 27/ІІІ. 43 р. №8-356 пропонує Вам закрити школу з 27/ІІІ. 43 р. по 15/ІV. 43 р. в зв'язку з поширенням в Ніжині епідемії тифу. Директорам:

Медшколи, Техшколи, Дитсадок, Школа Буд. Майстрів, Школа садівництва.

507. 30/ІІІ. 43 р. До Завідуючого Відділу Місцевого Госп[одарства] Відділ Нар[одної] Осв[іти] при Управлінні м.Ніжина надсилає список робітників Народних шкіл, які будуть працювати у Відділі Місц[евого] Госп[одарства] з 1/ІV. 43 р.

508. 30/ІІІ 43 р. Доручення Доручається Литвину одержати ковбасу для Відділу Освіти та Народним школам.

509. 31/III. 43 р. До завідуючих шкіл з 1/IV. 43 р. робітники вашої школи будуть працювати в таких установах:

- Бібліотека,
- Міська поліція,
- Земгрупа,
- Міське господарство.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. Р-4367, оп. 1, спр. 1, арк. 1-23; спр. 4, арк. 23-56.
Машинопис. Оригінал.

ПОСИЛАННЯ ТА ЗАУВАЖЕННЯ

1. Дудченко Г., Тучина Н. Ніжинська управа в 1941-1943 роках: становлення кадрового складу та організаційної структури // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №3: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 3(6). – Ніжин, 2007. – С.34-39.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-4360, оп.1, спр.1, арк. 4.
3. Там само, ф. Р-4367, оп.1, спр. 11, арк. 1.
4. Дослівна калька з німецької назви цивільного очільника міста *bürgermeister*. Частіше вживалася українізована назва цієї посади *бургомістр* або суто українська – *міський голова*, інколи *міський староста*.
5. Порядок нумерації й оформлення документів за німецьким зразком, зокрема, на кшталт вихідної документації 197-ї фельдкомендатури.
6. Довоєнний сільгосптехнікум (сучасний Ніжинський аграрний інституту Національного аграрного університету). Заклад був заснований наприкінці XIX ст. як ремісниче, згодом – технічне, училище А.Ф.Кушакевича (відкрита його небожем П.Ф.Кушакевичем, натоді – Ніжинським міським головою на залишені своїм дядьком кошти).
7. Окупаційною владою восени 1941 р. було поновлено роботу Ніжинського драматичного театру, де дозволялося ставити п'єси з української класики. В цьому театрі професіональних виконавців не було, більшість із тодішніх працівників театральною посадою рятувалися від примусових робіт або від трудової мобілізації до Німеччини. Натомість, до літа 1942 р. тут діяла підпільна антинацистська група під керівництвом В.Ф.Мачульського (див. розвідку В.Ємельянова в цьому випуску «Ніжинської старовини»).
8. Ярешко (Кошелівець) Іван Максимович (1907-1999) – український учений у галузі українського літературознавства, критик, перекладач. У 1926-1930 роках учився в Ніжинському інституті народної освіти (сучасний НДУ імені Миколи Гоголя); в передвоєнний час працював завучем міської семирічної школи №7. На початку німецько-радянської війни 1941-1945 років був мобілізований до Червоної Армії, потрапив у полон, але втік. Повернувся до Ніжина, де працював у 1942 р. редактором газети «Ніжинські вісті», в 1943 р. емігрував. Дійсний член УВАН і НТШ; разом із професором В.Кубійовичем видавав «Енциклопедію українознавства»; редактор «Української літературної газети», журналу «Сучасність», професор Українського Вільного Університету. Автор чисельних наукових робіт (в т.ч. майже десяти монографій), книг спогадів. Помер і похований у Мюнхені (Німеччина).
9. Колишній будинок ніжинських священиків Бордоносів. У середині XIX ст. настоятелем розташованої поруч Успенської церкви (на час нацистської окупації – напівруїн після спроби зруйнувати в 1934 р.) був Ф.Бордонос – тесть українського байкаря й громадського діяча Л.І.Глібова, який жив тут упродовж 1863-1867 років поки був висланий із Чернігова за причетність до «справи М.Носа». Дитячий садочок тут діє й зараз.
10. Сучасна вул.Куйбишева. Школа була заснована на початку XX ст. як земська, зараз – середня школа №6.
11. Ймовірно, неправильне написання прізвища «Бойко».
12. Сучасна вул.Леніна. Школа розмішувалася в сучасному приміщенні корпусу №1 Ніжинського меди-

- чного коледжу; витоки школа бере від Ніжинської жіночої гімназії Г.Ф.Крестинської, що розміщувалася в цьому ж приміщенні.
13. Ймовірно, неправильне написання прізвища «Булах»
 14. Сучасна вул.Червонокозача. Свого часу отримала назву за розміщенням десь на початку вулиці (від рогу вул.Київської (нині – Шевченка) станової козачої управи; можливо – й у приміщенні пізнішої школи. Школа, розташована на цій вулиці діє й донині – середня школа №4.
 15. Мигалівка, Магерки, Овдіївка – історичні райони Ніжина, колишні аграрні передмістя; на час окупації йменувалися «околицями». Згадані школи, розташовані на території цих «околиць» не змінили свій профіль дотепер і є, відповідно, середніми школами №6, №5 та №11.
 16. Педінститут у роки окупації не діяв, хоч у місті й залишилося кілька його колишніх викладачів. У його приміщенні нацистське командування (на першому поверсі) влаштувало стайні.
 17. Згодом колишні колгоспи й радгоспи будуть перейменовані в «господарства», а замість радянських назв запровадять просту нумерацію. Щоправда, за своєю сутністю ці господарства залишалися тим-таки колгоспами й радгоспами радянського штибу (див. розвідку О.Лейберова, уміщену в цьому випуску «Ніжинської старовини»).
 18. Також історичний район Ніжина. Розташовувався на північний захід від Магерок на Правобережжі Остра.
 19. Бакаївка – село неподалік Ніжина, розташоване на південний схід у напрямку на м.Ічнію.
 20. Або «заслу[женої] гр[омадянки]»; далі закреслений текст: «Гр[омадянка] Рябуха не має на неї ніякого права».
 21. Далі закреслено текст: «а за ті 40 крб., що Тарасенко одержує допомоги від Від[діла] Соц[іального] Забезпеч[ення]».
 22. Акушерсько-фельдшерська школа була відкрита в 1907 р. відомим у місті лікарем-невропатологом П.А.Буштедтом. Спочатку розташовувалася в приміщенні Богоугодного закладу (зруйнований при відступі нацистів у 1943 р.), згодом – у приміщенні міської думи; нинішньому корпусі №2 Ніжинського медичного коледжу – прямого спадкоємця згаданого навчального закладу.
 23. Заснована на початку ХХ ст. міська друкарня й донині знаходиться на вул.Радянській (колишній Думській).
 24. Сучасна вул. Генерала Корчагіна.
 25. Керівнику відділу освіти НМУ (див. вступ до цієї публікації).
 26. Швидше за все «Моргунова» (за сучасним написанням прізвища – *Моргун*)
 27. Сучасна вул.Орджонікідзе.
 28. Вихідний номер (Az) за німецькою формою документації.
 29. Ймовірно, правильне написання прізвища – *Паливода*.
 30. Хтось із представників відомої ніжинської родини священиків, громадських діячів і меценатів (див. про них: Зозуля С. Історія родини, засвідчена в пам'ятках (у контексті вивчення Некрополя Старого Ніжина) // Відлуння віків. – 2005. – №2. – С.57-62).
 31. Вознесенська церква збудована в 1805 р. на місці колишньої дерев'яної в змішаних формах провінційного класицизму й місцевих будівельних традицій. Знаходиться на початку колишнього аграрного передмістя Ніжина (околиці) Овдіївки, кількома кілометрами західніше від сучасного адміністративного центру міста на однойменній вулиці.
 32. Покровська церква збудована в 1757-1765 роках у стилі українського бароко на місці ранішої дерев'яної церкви Різдва Богородиці (1620) відразу за колишнім Східним бастионом Нового (російського) замку в Ніжині (збудований у першій третині ХVІІІ ст. на місці Старого (польської) замку першої половини ХVІІ ст.). Слугувала до після воєнної забудови колишньої Торгової площі Ніжина своєрідним південним завершенням архітектурного ансамблю вул.Базарної (сучасна Подвойського), яка обрамляла Торгову площу зі сходу й півдня.
 33. Хрестовоздвиженська церква збудована в 1775 р. у формах українського бароко на місці ранішої дерев'яної церкви Св. Апостолів Петра і Павла на кошти тодішнього ніжинського полковника П.Розумовського, небожа гетьмана К.Розумовського. Розташована на західній околиці Магерок на Правобережжі Остра. Мала досить потужний цвинтар, розташований півколом поза алтарною частиною храму. До сьогодні вціліло півтора десятка поховань, серед яких могила учасника Кримської війни 1853-1854 років полковника С.Г.Малюги, М.М.Богомолец – тітки українського вченого-патологоанатома, академіка О.О.Богомольця; за неперевіреними даними або на церковному цвинта-

- рі, або безпосередньо на території храму було поховано й ктитора церкви полковника П.Розумовського.
34. Або «фельдкоменд[анта]».
35. Інститутська бібліотека розміщувалася (донині тут розташовується її частина, зокрема, т.зв. Фундаментальна бібліотека – найдавніші фонди) в приміщенні колишнього Купецького зібрання (клубу), що на вул.Гоголівській (сучасна Гоголя); міська бібліотека – започаткована як народна земська в 1897 р. – в приміщенні найбільшої з ніжинських синагог – синагозі Золотницького на вул.Стефана Яворського; де розташовувалася учительська бібліотека – допоки не встановлено. Мова йде, очевидно, про ревізію бібліотечних фондів на предмет наявності «забороненої» літератури: творів марксистсько-ленінського спрямування, підручників і посібників, написаних відповідно до радянської методології тощо.
36. Невірно написання назви історичного району Ніжина *Мигалівца*.
37. Можливо, «Кузне[цової]».
38. Цегельний завод розташовувався (де знаходиться й зараз) на північній околиці Ніжина, за 5 км від тогочасного (й сучасного також) адміністративного центру міста і за 1,5 км від залізничної станції Липовий Ріг (чернігівський напрямок). Як підприємство ритмічну роботу розпочав у 1927 р., але, швидше за все, на місці колишньої невеликої цегельні Фабриканта – ніжинського купця й промисловця з числа дореволюційних місцевих євреїв. Чи функціонував повнокровно цей завод «при німцях» – допоки не визначено; проте, цей запис дає можливість це допускати. В усякому разі цегельня була у функціональному стані й була готова забезпечувати «мирну відбудову окупованих територій рейху в повоєнний час». З іншого боку про функціональну готовність ніжинської цегельні впродовж 1941-1943 років говорить факт, що відразу ж після звільнення Ніжина від нацистів, завод почав працювати на повну потужність, забезпечуючи «мирну відбудову звільнених територій Радянського Союзу в повоєнний час». Щоправда, ніжинська цегельня таки «відзначилася» в окупаційний період – у кар'єрах заводу було розстріляно й заховано кілька тисяч місцевих євреїв, циган й інших (детальніше див.: Смельянов В. Ніжинський «Бабин Яр» // Євреї в Ніжині: Наук. зб. Вип.ІІІ. – Ніжин, 2001. – С.96-100; Каганов Ю. Ніжинський Бабин Яр // Ніжин вісник. – 2001. – 10 жовтня (№77). – С.3).
39. Або «Гребезніко[вої]».
40. Можливо, «транспорт[ного відділа]».
41. Бондарний завод – ймовірно, бондарський цех заснованого в 1928 р. замість кількох дрібних артілей Ніжинського засолзаводу. В повоєнний час – консервний комбінат, (діє після кількох реорганізацій і зараз). Або бондарський цех воєнзаводу (сучасний завод «Ніжинсільмаш») заснованого в 1926 р. Завод №3 – можливо сучасний Ніжинський механічний завод, заснований у 1927 р. на місці розформованої тютюнової артілі №27 (дореволюційна тютюнова фабрика Айзенберга та Фабриканта), яку перевели до м.Прилуки.
42. Правильне написання – «Пирковськог[о]».
43. Невірно написання назви с.Хвилівка, розташованого за 3 км від сучасної південної околиці міста (біля 6 км від залізничної станції) в прилуцькому напрямкові.
44. Абревіатура від «Відділ народної освіти».
45. Пухтинський В.К. (1888-1979) – український учений у галузі античної історії. В 1926-1929 роках – аспірант Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (діяла в 1922-1930 роках як структурне утворення ВУАН, але рахувалася при Ніжинському інституті народної освіти). В міжвоєнний час викладав у Ніжинському педінституті, з 1929 р. завідував інститутською бібліотекою. Під час окупації через хворобу залишився у Ніжині, працював співробітником міського архіву, перекладачем у НМУ, а також – як видно з цього запису – в структурі відділу її освіти. Після повернення в Ніжин радянської влади зазнав репресій: «за співпрацю з окупантами» в 1943–1953 роках «відбув» Мордовські табори. Після звільнення активно займався науковою діяльністю, був позаштатним співробітником (кореспондентом) московського журналу «Вестник древней истории». З 1955 р. проживав у Ніжині, де і помер. Похований на Центральному міському Троїцькому кладовищі (території колишнього Грецького кладовища). Могили знайшли зовсім нещодавно, яка перебуває в аварійному стані. Спроби знайти його доньку, що в 1943 р. емігрувала на Захід, або її нащадків результату поки не дали.
46. Вознесенської церкви. Див. зауваження №31.

47. Залізнична школа почала функціонувати в 1904 р. в одному з орендованих приміщень на вул.Вокзальна Слободка (біля залізничної станції), потім – у Товарному пров. (теж неподалік вокзалу). На межі 1920-1930-х років на розі Сінного пров. (сучасна вул.Генерала Корчагіна) та Тракторного шляху (частина біля залізничної станції сучасної вул.Шевченка) для залізничної школи було збудовано окреме двоповерхове приміщення – одне з небагатьох мурованих у Ніжині міжвоєнного періоду. Зараз – це середня школа №9.
48. Перейменована засолочна артіль «Червоний жовтень», створена в 1927 р. на базі кількох дрібних засолочних артілей. Див. зауваження №39.
49. Ніжинська пожежна команда заснована в 1865 р., розташовувалася (де й розміщується дотепер) біля будівлі Міської думи. В 1910 р. на місці дерев'яних сараїв було збудовано цегляне двоповерхове пожежне депо (власне, депо розташовувалося на першому поверсі). Міським бюджетом утримувалася спеціальна пожежна добровільна команда. Зараз – воєнізована пожежна частина МНС України.
50. Сучасна вул.Глібова. Під час нацистської окупації їй було повернуто дореволюційну назву – Земський пров. Де саме знаходилася на цій вулиці Школа будівельних майстрів поки не визначено.
51. Неправильне написання прізвища «Наркевич». Завідувач інститутською бібліотекою Н.Г.Наркевич разом із бібліотекарем З.К.Константиною фактично врятували безцінні фонди цієї бібліотеки від знищення під час відступу нацистів із Ніжина. Ці жінки в 1942 р. разом із колишнім викладачем французької мови педінституту О.Д.Замисловою домоглися від фельдкомендатури відкриття бібліотеки для користування населенням; у 1943 р. З.К.Константинова потурбувалась аби уникнути розташування в приміщенні бібліотеки госпіталю для поранених угорських вояків. Оселившись у приміщенні бібліотеки на вул.Гоголівській і в останній момент перерізавши проводи від детонаторів, Н.Г.Наркевич і З.К.Константинова завадили нацистам висадити в повітря будівлю бібліотеки.
52. Можливо, «Нач[альника]».
53. Див. окрему розвідку Г.Дудченка та Є.Коваленка в цьому випуску «Ніжинської старовини».
54. Ймовірно, мова йде про фальшиву епідемію тифу, інсценовану для фельдкомендатури лікарем О.П.Афонінім і фельдшером М.М.Нечай-Гуменом – учасниками Ніжинського молодіжного підпілля під керівництвом Я.П.Батюка – з метою запобігання масовій трудовій мобілізації міських жителів до Німеччини (детальніше див.: Шуст М. Пітьмі не підвладні. – К., 1983; *Він же*. У Ніжині над Остром. – К., 1995; а також окрему розвідку В.Ємельянов у цьому випуску «Ніжинської старовини»).

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ-Ніжин)

Пройдуся Абрикосовою, заверну на Гітлерштрассе... (архівна справа про перейменування мікротопонімів Ніжина в 1941 р.)

Не секрет, що практично кожна влада, намагаючись ствердити свою присутність у повсякденному житті, в побутовій свідомості мешканців підконтрольної території; чи не першу увагу звертала на назви – від цілої держави до назви заводу, колгоспної бригади; найдрібнішої вулиці, провулку тощо. Адже в назвах виражалася певна квінтесенція сутності владного режиму, акумулювалися генеровані й пропаговані ним цінності, настанови, пріоритети, зразки поведінки; кожна з таких назв була (і є дотепер) символом приналежності певної визначеної території до соціокультурного простору, який її [назву], власне, і породив.

З-поміж тематично різноманітних фондів окупаційної доби, наявних у відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, знаходимо цікаву справу про перейменування вулиць цього міста наприкінці листопада 1941 р. Окупаційна влада, щоб дати зрозуміти свою принципову антирадянську спрямованість, певною мірою в

такий спосіб прагнула отримати якщо не підтримку, то хоча б лояльність місцевого населення; вже у перші місяці своєї присутності нацисти заходилися позбавляти новопридбані території від символів влади-попередниці.

Як указують вміщені нижче документи, місцевому органу самоуправління (міській управі, персонально – бургомістрові) було доручено в триденний термін скласти списки вуличних назв Ніжина, визначити ті з них, що отримали назви за панування більшовиків і запропонувати їм заміну. Неофіційно рекомендувалося звірити всі назви з дорадянськими (тобто прямо натякаючи на назви імперської доби) і ті, які не влаштовували новий режим – просто замінити на дореволюційні. Що в умовах цілковитої несаможитливості місцевої влади й страху покарання за саботаж чи неправильне виконання наказу було виконано буквально дослівно.

Військове командування надто не переймалося аби зрозуміти суть тієї чи іншої назви, цінність чи загрозу нацистській ідеології реального носія імені мікротопоніму; тому пішло найбільш простим шляхом – стовідсотково реалізувало запропоновані фактично ним-таки пропозиції, механічно змінивши назви вулиць і провулків на їх попередників. Тому й цілком нелогічним, з огляду на – хоча й цілком ілюзорну – прихильність нової влади до місцевої культури, було зникнення з назв мікротопонімів міста цілком українських імен й ідіом (вулиць Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Лесі Українки, провулків Українського, Вересневого, Квітневого тощо). Якимось дивом лишилася вул. Заньковецької – подаючи пропозиції їх автор чи на свій страх і ризик, чи дійсно не знаючи, що в дореволюційний час ця вулиця називалася «Сучківська»; але старої назви не вказав. Натомість, дивною була поява на вуличній табличці імені П.А.Столипіна, змінивши там ім'я його вбивці Д.Г.Богрова (останній був євреєм, що було обов'язковою умовою для перейменування).

То ж, як бачимо, на відміну від більшовиків, що мало не відразу після свого приходу на українські землі починали змінювати вуличні назви іменами своїх ідеологів, поведирів, символічних для себе подій і явищ (досить згадати, як у Ніжині в 1921 р. одним розчерком пера з'явилися вулиці Леніна, Карла Маркса, Луначарського, Щорса, Рози Люксембург, відразу дві вулиці Свердлова, Радянська, Червоних партизан тощо); нацисти в зазначеному питанні повели себе досить обережно й помірковано. Хоча, водночас, і досить однобоко. Проте, ніяких Гітлерштасе, Гімmlералее, вул. Націонал-Соціалістичної, провулків 15-річчя НСДРП чи 8-річчя III Рейху в Ніжині ніколи не існувало, і за такої політики нацистів на окупованих українських землях й бути не могло. В усякому разі за ті два роки, що тривала в місті нацистська окупація. Щоправда, немає ніякої гарантії тому, що ще за кілька років окупації такі назви не з'явилося б. І першими, хто запропонував би увічнити в Ніжині ім'я «улюбленого фюрера» чи «бургомістра, що зробив багато для розвитку націонал-соціалізму» були б місцеві холуї нового політичного режиму.

Пропоновані чотири документи містяться в одній архівній справі і розташовані при публікації в хронологічній послідовності за їх ймовірною появою. Власне, ці чотири документи й утворюють зазначену архівну справу, – поза публікацією залишилися кілька аркушів із титулом справи, заголовками документів, а також чисті аркуші.

Тільки на першому з документів (№1) є точне датування, – решта датовані й нумеровані за логікою їх появи (цілком ймовірно, що дата мала бути також наприкінці останнього з документів (№4), але архівна справа містить лише перший його аркуш).

Перший і останній (№1 і №4) – оригінали офіційних документів, обидва надруковані на друкарській машинці.

Розпорядження 197-ї фельдкомандатури до Ніжинського бургомістра (в документі – «до старости м. Ніжина», але з 15.10.1941 р. посада керівника місцевого самоврядування офіційно йменувалася саме так) особливих пояснень не потребує. Його розмір – половина друкарського аркуша. Надрукований на звичному для міжвоєнної доби друкарському папері (так само, як і документ №4). Документ містить текст розпорядження німецькою мовою; підпис зроблений хімічним олівцем (прізвище за підписом установити не вдалося); на звороті – це ж розпорядження українською мовою. В німецькомовній частині документу термін виконання підкреслено чорнилом; україномовна – без підпису і число в терміні виконання не надруковане.

Останній із пропонованих документів (№4) є зведеним списком міських вулиць, провулків і площ із зазначенням їх сучасної (тобто на момент окупації – «zur Sowjetzeit» (тобто «за радянського часу»)), попередньої (дореволюційної) назв у німецькомовній транскрипції, а також переклад їх змісту німецькою мовою. Документ, швидше за все, друкувався в міській управі, і був підготовлений на основі кількох списків-чернеток. На жаль, в архівній справі знаходиться тільки перший його аркуш. Зіставляючи дані з наявних у цій-таки архівній справі списків-чернеток (документи №2 і №3) і перший аркуш остаточного списку (в першу чергу, кількість позицій назв), можна говорити, що останній (документ №4) складався, ймовірно, з трьох аркушів, на останньому з котрих мала бути дата й візування або міським бургомістром, або фельдкомандантом Ніжина.

Документи №2 та №3 – згадані списки-чернетки назв ніжинських вулиць, провулків і площ; судячи з почерку – написані двома різними особами. Чи були ще варіанти списків, крім наявних у архівній справі двох – невідомо. Допустити це можна, проте, – це малоімовірно. Документ №3 завірений підписом «голови комісії» (підпис нерозбірливий) – якої саме з'ясувати поки не вдалося; можливо, для укладання списку вулиць за розпорядженням фельдкомандатури Ніжинською міською управою (або бургомістром особисто) терміново була створена спеціальна комісія. Документ №2 більш повний – 112 позицій (у попередньому – 68). Списки взаємно доповнюються, однак 6 позицій дублюються (вулиці Островського, Мічуріна, Профінтерну, Синяківська, Чернігівська, провулок Сквозний). Очевидно, список із документу №2 слугував основою для його доповнення, що з'явилося у вигляді списку з документу №3, відтак, – мав з'явитися дещо раніше. Принциповою різницею між двома списками-чернетками є наявність у останньому з них (№3) стовбцю «сучасних назв» – пропозицій або вже затверджених окупаційною владою назв вулиць, – це також може свідчити про його пізнішу появу відносно документу №2.

Обидва документи (№2 і №3) – рукописні; кожен із них зовні представляє собою учнівський зошит «у лінійку» з сірою палітуркою. Документ №2 складається з палітурки і двох розворотів (чотирьох аркушів), перший аркуш і зворот останнього – незаповнені; назва документу відсутня. Документ №3 складається з палітурки й 7 розворотів (13 аркушів – права частина шостого розвороту (між арк. 8а та 8б) відсутня; починаючи зі звороту арк. 8а поля аркушів – незаповнені. На палітурці (арк. 5) тим самим чорнилом, що й текст документу посередині зазначено назву документу, ліворуч унизу – перший повоєнний шифр цієї архівної справи («ф. 1, оп. 1, д»); на першій сторінці (арк. 6) уверху – заголовок до тексту документу (таблиці зі списком вуличних

назв) німецькою мовою. Заголовки таблиці розташовані на першій (арк. 6 зв.) і останній (арк. 9) її сторінках; аркуші між ними (в т.ч. незаповнені – арк. 8б-8в) обрізані у верхів'ї так, щоб заголовки співпадали з їх розкресленням – накресленими від руки вертикальними лініями, що разом із друкарською розміткою зошита утворюють таблицю. Цікаво, що зошити були виготовлені в Ніжині вже за нацистів, – про це свідчить ніжинська адреса друкарні-виробника, написана німецькою мовою («Griebenkowska 10»). І це трохи більше, ніж місяць з моменту окупації!

Авторство обох списків достеменно не встановлене. Але про автора першого з них (документ №2) можна сказати, що він був гарно обізнаний із ніжинською топографією, зокрема з картою міста. Про це свідчить порядок розміщення назв у списку – вони починаються з місцевості навколо залізничної станції на південній околиці тогочасного Ніжина і рухаються по колу за годинниковою стрілкою (список-доповнення з документу №3 складений за алфавітом дореволюційних назв, тобто першого стовбця). Крім того, автор списку з документу №2 цілком задовільно знав німецьку мову. Щоправда, плутався в застосуванні німецьких відповідників українським літерам «ч» та «ж», використовуючи переважно в обох випадках відповідник української літери «ш» – «sch» замість «tsch» і «sh» відповідно; також показовою є помилка з перекладом назви вул. Грецької німецькою мовою (див. зауваження №8 до документу №2). Вживання буквосполучення «ii» в німецькомовній транскрипції закінчення прикметникових назв провулків замість «ij» (українського «ий») може свідчити про досвід використання автором документу латини. Крім того, він мав певні проблеми з україномовними назвами вулиць, вживаючи у відповідному стовбці досить багато русизмів. Але, все ж, непогано володів українським правописом і допускав мовні помилки та русизми переважно в «ніжинських» назвах – місцевих топонімах й омонімах. Щодо дореволюційних назв (точніше – назв на момент початку їх змінення за радянської влади*), то автор цього документу знав їх гарно. Натомість, назви, пов'язані з більшовицьким режимом написані без помилок. До того ж, чимала кількість механічних помилок і описок говорить про значний поспіх при складанні списку, що міг бути викликаний ступенем відповідальності – чи не малим терміном на виконання розпорядження фельдкомендатури і загрозою серйозного покарання за «саботаж»?

Відтак, автор цього списку був не місцевим, але вже встиг прожити певний час у Ніжині; свого часу отримав російськомовну освіту (ймовірно – класичну, а значить – дореволюційну), в радянський час був державним службовцем. З огляду на ці міркування, автором документу №2 цілком міг бути Микола Михайлович Лук'янов. Він походив із донських козаків, після закінчення Ростовської чоловічої гімназії й Донської духовної семінарії з 1917 р. навчався в Ніжинському інституті, потім – тут-таки в аспірантурі; в 1923 р. переїхав до Чернігова, де служив у губернському продовольчому комітеті; згодом на певний час повертався на малу батьківщину, до Ростова, де хотів продовжити навчання в університеті; проте, повернувся до Ніжина (коли точно – поки не встановлено); з 1 листопада 1941 р. впродовж майже півтора року – бургомістр м. Ніжина.

* Про це свідчить факт, що не було вказано дореволюційну назву вул. Столипінської – до вбивства П.А.Столипіна в 1912 р. вона мала назву «П Ліцейська». Цього, очевидно, автор списку не знав, – тобто в Ніжині оселився після 1913 р. Або, знаючи про це, механічно виконав рекомендацію запропонувати саме передрадянську назву.

Документи подаються мовою оригіналу з урахуванням мовних і стилістичних особливостей. Авторські скорочення, помилки й неповні слова в кириличному тексті відновлено в квадратних дужках. Загальноприйняті скорочені подано без змін. Німецькомовні назви вулиць, провулків і площ м. Ніжина також не змінено. Місця в тексті, що не вдалося прочитати вказано трикрапкою у квадратних дужках.

**№1 – 28 листопада 1941 р. – м.Ніжин. – Наказ фельдкомендатури №197
бургомістрові Ніжина**

Feldkommandantur 197
Militürnurmaltungsgruppe*¹
Az 80.
Betr.: Strassenverzeichnis.

Njeshin, den 28. November 1941.

An den
B ü r g e r m e i s t e r
Der Stadt N j e s h i n.

Dem Bürgermeister wird aufgetragen binnen drei Tagen ein Strassenverzeichnis der Stadt Njeshin hier vorzulegen.

Strassennamen, welche während der Sowjetzeit eingeführt wurden, sowie Namen von Juden und Bolschewiken sind entsprechend anzumerken.

Für die notwendige Uebenennung sind einem geeignete Vorschläge zu machen.

Termin 3.XII.*²1941.

Für den Feldkommandanten:
(підпис)
Kriegsverwaltungsrat.

Ац. 80
Відн.: списку вулиць.

зворотній бік документу
Ніжин, 28.11.1941 р.

До старости м. Ніжина.

Старості доручається передкласти*³ нам протягом трьох днів список вулиць м. Ніжина.

Імена вулиць, яких запроваджено під час більшовиків та які носять імена жидів і більшовиків відповідно замінити.

Для необхідного перейменування*³ подати відповідні пропозиції.

Термін 12.41 р.

За Польового Каманданта*³
Радник військової управи.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р-4360, оп. 1, спр. 95, арк. 10-10 зв.
Машинопис. Оригінал.

*¹ Перші два рядки – текст мокрого штампу 197-ї фельдкомендатури, розташованого у правому верхньому куті документу.

*² Підкреслено в оригіналі документу.

*³ Так у документі.

№2 – не пізніше 1 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Список-чернетка назв вулиць Ніжина

Список назв вулиць м. Ніжина згідно розпорядження Ніж[инської] Комендатури
(а саме розпорядження від 28/11/41 р.)

Die Abschrift der Straßen Stadt Njeshin* ¹		
Nenne der Straßen vor der Revolution	Nenne der Straßen wären Sowjetis[c]he Regierung	Jetzt
✓ ₂ * ²	1* ²	
1.* ³ Петрунькин пр.	ул. Шаумяна	Petrunkin proulok
2. Вокзальный пр.	Товарний пр.	Woksal proulok
3. Вокзальная	Вокзальна	Woksalna
4. Слободка	Слободка	Slobodka
5. Филевская	8 річ[ня] Жовтня	Filewska
6. Киевская	Шевченковская	Kiewstraße
7.	Сінний пр.	Siniproulok
8.	Трактор[ний] шлях	Traktorschljach
9. Польский пр.		Polischerproulok
10. Синяковская ул.	Сіняківська	Sinjakiwstraße
11. Ухов пр.	Заїжін проулок	Uchow proulok
12. Безручкин пр.	Ветеринальний* ⁴	Besrushkin proulok
13. Бабичевский пр.	Березня 8 ^{го}	Babishewskii proulok
14. Богдана-Хмельницкая	ул. Лашенко	Bogdana Chmelnitza Straße
15. Галатовская	Піонерська	Galatowska
16. Введенская	Червоно-Козача	Wedenska
17. Козачня	І.Богуна	Kosascha
18. Миллионная	Карла Маркса	Muliona* ⁵
19. Гоголевская	Гоголевська	Gogoliwska
20. Кушакевича	Профінтерн[а]	Kuscharewitsch
21. Проїздной		Proizdnoi
22. Евлашова	Евлашівська	Ewlaschiwka
23. Лихокутовская	Тельмана	1 ^{те} Lichochutowska
24. Топольский	Сквозний	Topolskij
25. Вознесенский	21 рок[у] Жовтня	Wosnesenski proulok
26. Сидоровича	Чапаєва	Sidorowisha
27. Кукін пр.	Береговий	Kukin proulok
28. Авдеевка	Фрунзе	Awdijowka
29. Трушовская	Кірова	Truschowska
30. Якименская	Островського	JAkimenska
31. Ветховская	Челюсина	Wetchowska
32. Павленка	9 ^{го} Січня	Pawlenka
33. Кладбищенская	Пісочна	Kladbischenska
34. Волосной пр.	Шкільний	Wolosnoi* ⁶ proulok
35. Кресто-Воздвижен[кая]	Щорса	Kresto Wosdwisenska
36. Широко-Магерьская	Широ[ко]-Магерьська	Schiriko-Mogerska
37. Бородавкина	Таращанская	Borodawkina
38. Черниговская	Чернігівська	Tschernigofstraße
39. Московская	Червон[их] Партизан	Moskowska
40. Старообрядческая	Карла Лібкнехта	Staroobrascheska
41. Жабин пр.	им. Лермонтова	Schabin pr.
42. Журавская	Журавська	Shurawska

43. Редкинская	Редкінська	Redkinska
44. Липов Рогская	Липов-Рогська	Lipowrogska
45. Березанская	Березанська	Beresanska
46. Гимназическая	Дзержинского	Gimnascheska
47. Набережно-Воробьевская	Набережно Вороб'ївська	Nabereschno Worobjowska
48. Набережно Лицейская	Набережно Ліце[й]ська	Nabereschno Lizejska
49. (Greb) Гребенковск[ая]* ⁶	Комосетовська	Grebenkowska
50. Судейская	Бібліотечная	Sudejska
51. Земская	Ніжинська	Zemska
52. Богословская	Гарматна	Bogoslowska
53. Стефана Яворская	Луначарского	Stefano Jaworska StraÙe
54. Широка	Пролетарская	Schiroka
55. Кукольный	Маяковского	Kukolni proulok
56. Гербелевская		Gerbelewska
57. Короткий	Короткий	Korotki proulok* ⁷
58. Глебовская	Некрасова	Glebowski " " "
59. Почтовая	Поштова	Poschtowa
60. Пожарная	Пожарна	Poscharna
61. Думская	II Радянська	Dumska
62. Успенская	Крупской	Uspenska
63. Купеческая	Купеческа	Kupescheska
64. Греческая		Griehische* ⁸
65. Троицкая		Trojzkaia
66. Буби	Прорізної* ⁹	Bubi
67. Лицейская	Леніна	Lizejska
68. Василевская	I Травня	Wasilijowska
69. Дрогинская	Франко	Doroginska
70. Красницкая	Красницька	Krasnizka
71. Нежатинская	Ніжатинська	Nischatinska
72. Гончарная	Гончарна	Gonscharna
73. I Покровская	Боженка	I ^{te} Pokrowska
74. Набережно Покровская	Интернационал	Nabebereschno Pokrowska
75. II Покровская	Энгельса	II ^{te} Pokrowska
76. I Фурманская	Артема	I ^{te} Furmanska
77. II " " " " "	Володарской* ¹⁰	(Wolodarska)* ¹¹ Furmanska
78. III " " " " "	Комсомольська	III ^{te} Furmanska
79. IV " " " " "	Урицького	IV ^{te} Furmanska
80. V " " " " "	Баумана	V ^{te} Furmanska
81. Преображенская	Рози Люксембург	Preobraschenska
82. Спаская	Косий	Spaska
83. Косий	Косий	Kosji* ¹²
84. Безименный	Лесі Українки	Bezimennii
85. Графская	Комунальна	Grafska
86. Столыпинская	Богрова	Stolipinska
87. Кривцово Вакулина	имени Революції	Kriwzowo Wakulkina
88. I Вороб'евская	Тургенева	I ^{te} Worobjowska
89. II " " " " "	Ломоно[co]ва	II ^{te} Worobjowska
90. III " " " " "	Шолом Алейхема	III ^{te} Worobjowska
91. Трушовка	Котовского	Truschowka
92. Якименцы	Островского	Jakimenska
93. II Лихокутовская	Парижской Комуни	II ^{te} Lochochutowska
94. III " " " " "	Пушкіна	III ^{te} Lochochutowska
95. Пархомовский	Нове Життя	Parchomowski
96.-97. I та II Кононцовский	Сакки и Ванцетти	I und II Kononzowkastraße

98. Чернова Гребля* ⁹	Чернова Гребля	Tschernowa Greblja
100. I ^я Нижне Озерна	Нижне Озерна	Nischnia Ozerna
101. II ^я Нижне Озерна	(Нижне Озерна)* ¹³ Войкова	II ^{te} Nischnia Ozerna
102. Пучковская	Короленка	Puschkiwska
103. Нечвалевка	Чехова	Neschwaliwka
104. II Кунашевский	Украинский	II Kunaschiwska
105. III Кунашевский	Лютневий	III Kunaschiwska
106. IV Кунашевский	ім. 5 Грудня	IV Kunaschiwska
107. V " " " "	Квітневий	V Kunaschiwska
108. VI " " " "	Волочаєвський	VI Kunaschiwska
109. VII " " " "	Бакінський	VII Kunaschiwska
110. VIII " " " "	Декабристов	I ^{te} Kunaschiwska
111. IX " " " "	Бабушкина	8 ^{te} Kunaschiwska
112. Старо-Кунашевская	Мічурина	Staro-Kunaschiwska

*¹ Заголовок таблиці дублюється в полі заголовку двох внутрішніх стовбців розвороту зошита, заголовки стовбців написано під заголовком таблиці, кожен у своєму полі.

*² Так у документі. Ймовірно його автор у такий спосіб хотів позначити першочерговість стовбців при оформленні на основі цієї чернетки остаточного варіанту.

*³ У документі окремого стовбцю з порядковою нумерацією немає. Автор документу проставив номери олівцем над дореволюційною назвою. Це, швидше за все, було зроблено вже після оформлення списку, оскільки деякі (переважно складені з двох слів) назви займали два рядки. В такий спосіб автор документу хотів уникнути появи «нових» вулиць у тих, хто був погано знайомий із ніжинською топонімікою.

*⁴ Так у документі. Можлива описка або особливості тогочасної лексики (місцевої чи авторської).

*⁵ Так у документі. Явна описка – механічна вставка кириличної літери. Має бути «Milliona».

*⁶ Так у документі. Автор, очевидно, механічно почав писати зміст останнього стовбцю в полі першого.

*⁷ Так у документі. Див. зауваження №5. Має бути «Proulok».

*⁸ Єдина назва, яку подано німецькою мовою. Можливо, автор документу в такий спосіб хотів показати свої знання з німецької мови, але чи з причини поганого знання цієї мови, чи через поспіх або неуважність в назві допущено помилку – має бути «Griechische».

*⁹ Так у документі. Має бути «Прорізной».

*¹⁰ Так у документі. Має бути «Володарский» або «Володарского».

*¹¹ Явне свідчення поспіху в підготовці списку. Непродумана механічна заміна радянських назв на дореволюційні спричинила подібну помилку. Автор документу відразу ж «виправився» – надписав німецькомовну транскрипцію дореволюційної назви провулку, закресливши попередній свій запис.

*¹² Так у документі. Має бути «Kosij».

*¹³ Див. зауваження №11.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р-4360, оп. 1, спр. 95, арк. 5-9а.
Рукопис. Оригінал.

№3 – не пізніше 1 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Доповнення до списку-чернетки назв вулиць Ніжина

№	Назва вулиці до революції	Назва вулиці при радвладі	Сучасна назва вулиці укр. мовою	Сучасна назва вулиці нім. мовою
1.	Вул. Базарна	Базарна	Базарна	Basarna-Straße.
2.	Переул. Боговський	Боговський	Боговський	Bogowskij-Gasse.
3.	Бибиківський переул.	Бибиківський	Бибиківський	Bibikowskij-Gasse.
4.	Вул. Бобрицька	Бобрицька	Бобрицька	Bobrizka-Str.
5.	В. Бондарська	Бондарська	Бондарська	Bondarska-Str.

6.	В. Борисова	Борисова	Борисова	Borisowa-Straße.
7.	Вул. Борзенький шлях	Борзенький шлях	Борзенький шлях	Borsenskij-Schljach.
8.	Бузюнівський переул.	Бузюнівський	Бузюнівський	Busjuniwskij-Gasse.
9.	Глинищенський переул.	Глинище	Глинище	Glinischtsche.
10.	Вул. I Горбовська	I ^{ша} Свердлова	I ^{ша} Горбовська	1.Gorbowska-Str.
11.	Вул. II Горбівська	II Свердлова	II Горбовська	2.Gorbowska-Str.
12.	Гармашовий переул.	Садовий	Садовий	Sadowij-Gasse.
13.	Гриневський переул.	Гриневський	Гриневський	Grinewskij-Gasse.
14.	Вул. Заньковецька	Заньковецька	Заньковецька	Sankowezka-Str.
15.	Землюків переул.	Землюків	Землюків	Semljukiw-Gasse.
16.	Івжичів переул.	Івжичів	Івжичів	Iwshitschiw-Gasse.
17.	В. Кунашівська Переул.	Кунашівська	Кунашівська	Kunaschiwska-Str.
18.	I.Кладбищенський (Ов- дієвка)	Чернігівського	Овдієво- Кладбищенський	Owdijewko- Kladbischtschenskij- Gasse.
19.	Кладбищенський переул.	Кладбищенський	Мигалівсько- Кладбищенський	Migaliwsko- Klad- bischtschenskij-Gasse.
20.	Кладбищенський переул. (вул.. Московська)	Кладбищенський	Кладбищенський	Kladbischtschenskij- Gasse.
21.	Кладбищенський переул. (Круча)	Вересневий	Кручо- Кладбищен- ський	Krutscho- Klad- bischtschenskij-Gasse.
22.	Хут. Круча	Круча	Круча	Krutscha.
23.	Курганський переул.	Курганський	Курганський	Kurganskij-Gasse.
24.	Кущовий переул.	Кущовий	Кущовий	Kuschtschowij-Gasse.
25.	Ковтуна переул.	Ковтуна	Ковтуна	Kowtun-Gasse.
26.	Преул. Кукин	Кукин	Кукин	Kukin-Gasse.
27.	В. Курилівська	Курилівська	Кирилівська	Kuriliwska-Str.
28.	Кошевой I переул.	I Кошевой	I Кошевий	1.Koschewij-Gasse.
29.	Вул. Линівська	Линівська	Линівська	Liniwska-Str.
30.	Кошевой II переул.	II Кошевой	II Кошевий	2.Koschewij-Gasse.
31.	Линівський переул.	Линівський	Линівський	Liniwskij-Gasse.
32.	Лисинців* переул.	Лисинців	Лисинців	Lisinziv-Gasse.
33.	Вул. Лихокутовська	Коцюбинського	I ^{ша} Лихокутовська	1.Lichckutowska-Str.
34.	В. Мартиненкові	Колгоспна	Мартиненкові	Martinenkowa-Strasse.
35.	Михайловський переул.	Михайловський	Михайловський	Michajlowskij-Gasse.
36.	Вул. Озерна	Озерна	Озерна	Oserna-Straße.
37.	Об'їзжа	Об'їзжа	Об'їзжа	Objissha-Straße.
38.	Пидалкин переул.	Малий	Малий	Malij-Gasse.
39.	Пашків переул.	Донський	Пашків	Paschkiw-Gasse.
40.	Павловський переул.	Павловський	Павловський	Pawlowskij-Gasse.
41.	Промойний переул.	Промойний	Промойний	Promojnij-Gasse.
42.	Вул. Польова	Польова	Польова	Poljowa-Str.
43.	В. II Преображенська	II Рози Люксембург	II Преображенська	2.Preobrashenska- Straße.
44.	Преображенський пере- ул.	Річний	Преображенський	Preobrashenskij-Gasse.
45.	В. Переяслівська	Переяслівська	Переяслівська	Perejasliwska-Straße.
46.	Пересічний переул.	Пересічний	Пересічний	Peresitschnij-Gasse.
47.	Вул. Площа I.H.O.	Площа I.H.O.	Площа I.H.O.	Institut-Platz
48.	Переул. Пучковський	Вул. Короленка	Пучківський	Putschkiwskij-Gasse.
49.	Рябухин переул.	Рябухин	Рябухи	Rjabuchin-Gasse.
50.	Вул. Старо-Кунашівська	Мічуріна	Старо-Кунашівська	Staro-Kunasiwska- Straße.

51.	В. II Старообрядчеська	Л.Толстого	II Старообрядчеська	II.Staroobradtscheska-Str.
52.	Стасів переул.	Стасів	Стасів	Stassiiv-Gasse.
53.	Синяківський переул.	Лісний	Синяківський	Sinjakiwskij-Gasse.
54.	Вул. Ситькова	Ситькова	Ситькова	Ssitkowa-Str.
55.	Тупий переул.	Тупий	Тупий	Tupij-Gasse.
56.	Таборний переул.	Таборний	Таборний	Tabornij-Gasse.
57.	Топольський переул.	Сквозний	Сквозний	Skwosnij-Gasse.
58.	VI Фурманський переул.	Загуменний	Руданського	Rudanskogo-Gasse.
59.	Хут. Піски	Запоріжжя	Запоріжжя	Saporishja.
60.	Хут. Гуньки	Гуньки	Гуньки	Gunki.
61.	Хут. Городок	Городок	Городок	Gorodok.
62.	Хут. Селище	Селище	Селище	Sselischtsche.
63.	Холерний переул.	Новий	Новий	Nowij-Gasse.
64.	Вул. Чернігівський шлях	Чернігівський шлях	Чернігівський шлях	Tschernigowskij-Schljach.
65.	Чубів переул.	Заможний	Чубів	Tschubiw-Gasse.
66.	Цокотівський переул.	Цокотівський	Цокотівський	Zokotiwskij-Gasse.
67.	Кушакевича	Профінтерна	Кушакевича	Kuschakewit[s]ch[a]
68.	Синяківська	Синяківська	Синяківська	Sinjakiwska

Голова комісії

(підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р-4360, оп. 1, спр. 95, арк. 1-4.
Рукопис. Оригінал.

* Так у документі. Має бути «Лісівців».

№4 – не пізніше 1 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Список назв вулиць м. Ніжина

S r a s s e n v e r z e i c h n i s der Stadt Njeshin.

Benennung zur Sowjetzeit		Neue Benennung		In deutscher Uebersetzung	
1. Artjema	str.	1-te Furmanskaja	str.	1-te Furmann	str.
2. Babushkina	gasse	8-te Kunaschewski	gasse	8-te Kunaschewski	gasse
3. Bakinski	"	7-te – " –	– " –	7-te – " –	– " –
4. Baumana	str.	5-te Furmanskaja	str.	5-te Furmann	str.
5. Beregowoi	Gasse	Kukin	Gasse	Kukin	Gasse
6. Beresanskaja	str.	Beresanskaja	str.	Beresanka	str.
7. Gass des 8-ten Bereshja (März)		Babitschewski	Gasse	Babitschew	Gasse
8. Bibliotetschnaja	str.	Ssudejskaja	str.	Gericht	str.
9. Boguna	"	Kasatschja	"	Kosaken	"
10. Bogrowa	"	Stolypinskaja	"	Stolypin	"
11. Boshenko	"	1-te Pokrowskaja	"	Pokrow	"
12. Darmatna* ¹	["]* ²	Bogoslawskaja	"	Gotteswort	"
13. Dekabristow	Gasse	1-te Kunaschewski	Gasse	1-te Kunaschewski	Gasse
14. Dsershinskaja	str.	Gimnasitscheskaja	str.	Gimnasium	str.
15. Engelsa	str.	2-te Pokrowskaja	"	2-te Pokrow	"
16. =Franka Ivana=	"	Doroginskaja	"	Dorogin	"
17. Frunse	"	Awdejewka	"	Awdejewka	"
18. Gerbelewskaja	"	Gerbelewskaja	"	Gerbelew	"

19. Gogolewska	"	Gogolewska	"	Gogol	"
20. Gontscharnaja	"	Gontscharnaja	"	Töpfer	"
21. Greblja	"	Greblja	"	* ³	"
22. Gretscheskaja	"	Gretscheskaja	"	Griechische	"
23. Str. d. 5.ten Grudnja (Dezembers)		4-Kunaschewskaja	str.	4-te Kunaschewski	"
24. International	["]	Pokrowskaja Nabereshnaja		Pokrow Ufer	
[25.]* ⁴ Jewlaschiwska	"	Jewlaschiwska	str.	Jewlaschiw	str.
26. Karla Labknechta	"	Staroobrjadtscheskaja	"	Altgläubige	"
27. Karla Marksa	"	Millionnaja (Kotzjubinskaja)	"	Millionen	"
28. Kirowa	"	Truschowskaja	"	Truschowskaja	"
29. Komosetowskaja	"	Grebenkowskaja	"	Grebenkow	"
30. Komunalnaja	"	Grafskaja	"	Grafen	"
31. Komsomolskaja	"	3-te Furmanskaja	"	3-te Furmann	"
32. Korolenko	"	Putschkowskaja	"	Putschkow	"
33. Korotki	Gasse	Korotki	Gasse	Kurze	Gasse
34. Kosoj	"	Kosoj	"	Schräge	"
35. Kosoj	"	Spasski	"	Spassk	"
36. Kotowskogo	"	Truschowka	"	Truschowka	"
37. Kupetscheskaja	str.	Kupetscheskaja	str.	Kauf	str.
38. Krasnitskaja	"	Krasnitskaja	"	Krasnitsi	"
39. Krupskoi	"	Uspenskaja	"	Uspenski	"
40. Kwitnew	Gasse	5-te Kunaschewski	Gasse	5-te Kunaschewski	Gasse

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р-4360, оп. 1, спр. 95, арк. 11.
Машинопис. Оригінал.

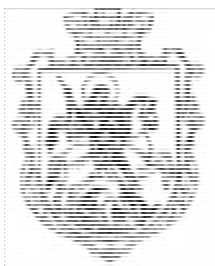
*¹ Друкарська або авторська [автора документа] помилка. Має бути «Garmatna». В 1918 р. при перейменуванні назв вулиць і провулків Ніжина владою Добровольчої Армії, вул. Богословську було названо на честь російського поета О.С.Пушкіна. За недовгий час перебування в Ніжині при владі Директорії УНР (наступників денікінців) пройшла українізація назв. Хтось, не надто переймаючись змістом назви, переклав її дослівно – «вул. Гарматна». З цією спотвореною назвою вулиця й «дожила» до окупаційного перейменування. Після звільнення Ніжина від нацистів попередня назва була повернута вулиці і залишалася такою до 1967 р., коли була перейменована – на сьогодні поки-що востаннє – на честь випускника місцевого інституту, відомого білоруського поета Ф.К.Богушевича.

*² У деяких місцях лапки, що позначають повторення слова «str.» (скорочення від «Strasse» (вулиця)) не були надруковані, – подаємо реконструйований текст у квадратних дужках.

*³ У документі відсутня вказівка німецького значення назви «Greblja» – сучасної вул. Червона Гребля, дорядянської вул. Чернова Гребля.

*⁴ Назва вулиці «Jewlaschiwska» надруковано зі зміщенням ліворуч відносно назв цього стовбця, без зазначення порядкового номеру. Проте, наступну нумерацію не порушеною. Тому реконструйований номер подається в квадратних дужках.

НІЖИН ТА НІЖИНЩИНА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

І. Ніжин у 1941-1943 роках

1. Сообщения Советского Информбюро. Т.5. Июль-декабрь 1943г. – М.: Совинформбюро, 1944. – 316 с.

С.130: Оперативне зведення від 15 вересня 1943 р. про визволення м.Ніжина.

С.133: Про трофеї, захоплені радянськими військами під час визволення Ніжина.

2. Кононенко І. З минулого /І.Кононенко // Радянський Ніжин. – 1945. – 15 верес. (№101). – С.2.

3. Матеріали XVI з'їзду Комуністичної партії /більшовиків/ України, 25-28 січня 1949. – 255 с.

С.15, 19: Ніжин у роки другої світової війни та у післявоєнний час.

4. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) / Н.И.Супруненко. – К.: Господитиздат УССР, 1956. – 472 с.

С.86, 157, 158, 176, 237: м.Ніжин.

5. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Сб. док. / Сост.: Ф.И.Ильин, М.А.Коломойский и др.; Под ред. П.Т.Третьяков. – К.: Обл. кн. – газ. изд-во, 1963. – 736 с.

С.102, 192, 202, 249, 251, 255, 352: м.Ніжин.

6. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 487 с.

С.166-117: №119. 25 травня 1942 р. Лист старости Ніжинської райуправи до старшини Вертіївської охоронної поліції про відмовлення «завербованих» їхати в Німеччину.

7. Бейкун І. В боях за Ніжин / І.Бейкун // Під прапором Леніна. – 1965. – 9 травня. (№74). – С.2.

За матеріалами колишнього військового кореспондента газети «На штурм врага» гвардійського корпусу, що визволяв Ніжин.

8. Симоненко В. Гомін минулих днів /В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1966. – 9 травня. (№72). – С.3.

Ніжин в роки окупації.

9. Симоненко В. Ніжинщина в дні війни /В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1966. – 21 черв. (№96). – С.3.

Ніжин в 1941 р.

10. Симоненко В. Літопис суворих часів (1941-1945 рр.) /В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1967. – 12 травня. (№74). – С.3, 4.

Події воєнних часів на шпальтах газет «Більшовик Ніжинщини», «Ніжинські вісті», «Радянський Ніжин», що виходили в 40-ві роки.

11. Іранич К. Пам'ять серця / К.Іранич // Під прапором Леніна. – 1968. – 7 верес. (№140). – С.4.

Із спогадів учасника визволення Ніжина, колишнього танкіста М.С.Казаряна.

12. Левенко А. Ялинки тягнуться в блакить /А.Левенко// Комсомольський гарт. – 1968. – 15 жовт.

Ніжинщина в роки війни.

13. Побелян М. Молодь Ніжинщини – фронту / М.Побелян // Під прапором Леніна. – 1968. – 21 черв. (№95). – С.2.

За сторінками газет 1943-1945 років.

14. Свобода Л. Від Бузулука до Праги. Спогади президента Чехословацької соціалістичної республіки. – 2-е вид. / Л.Свобода. – К.: Політвидав України, 1968. – 412 с.

С.198-200: Перехід підрозділів 1-го чехословацького корпусу через Ніжин восени 1943 року.

15. Симоненко В. Незабутні вересневі дні / В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1968. – 14 верес.(№144). – С.3, 4.

Ніжин, Ніжинщина періоду окупації.

16. Шульман Ю.Д. Пам'ятаємо / Ю.Д.Шульман // Під прапором Леніна. – 1968. – 6 лют. (№21). – С.3.

Спогади колишнього фронтовика про визволення Ніжина.

17. З історичного формуляру 132-ї Бахмацької Червонопрапорної стрілецької дивізії про бої за визволення міст Бахмача, Ніжина та форсування Десни. Вересень 1943 р. // Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Добірка документів. – Чернігів, 1970. – С.158-162 (машинописна копія).

18. Локтіонов І.І. Військові моряки дніпровці та дунайці в боях за Україну в 1941 р. /І.І.Локтіонов // Укр. іст. журнал. – 1970. – №5. – С.64-70.

С.68: Оборона Ніжина.

19. Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Добірка документів / Упорядники: О.П.Тессен, І.Й.Рабинович, Б.Ф.Юр'єв. – Чернігів, 1970. – 185 с. – (Чернігів, обл. держ. архів. Машинописна копія).

С.2, 6, 40, 41, 71, 118, 159, 161, 162: м.Ніжин.

20. Киселев А. Молодость и зрелость полководца: / О генерале армии дважды Герое Советского Союза И.Д.Черняховском /А.Киселев. – М.: Политиздат, 1971. – 117 с.

С.76, 80: Визволення Ніжина у вересні 1943 військами під командуванням І.Д.Черняховського.

21.Рудик М. Війна ввірвалась в наш дім... / М.Рудик // Під прапором Леніна. – 1971. – 22 черв. (№98). – С.2, 3.

1941 рік. Місто і район.

22. Рудик М. Молодь Ніжинщини на трудовому фронті / М.Рудик // Під прапором Леніна. – 1971. – 15 верес. (№147). – С.4.

1943-1945 роки.

23. Трунов П. Було це в Ніжині / П.Трунов // Під прапором Леніна. – 1971. – 23 лют. (№30). – С.3.

1943 рік. Спогади підполковника запасу.

24. В пламени сражений: (Боевой путь 13-й армии). – М.: Воениздат, 1973. – 344 с.

С.129, 135: Визволення Ніжина у вересні 1943 року.

25. Від радянського Інформбюро. Оперативне зведення за 15 вересня 1943 року (звільнення Ніжина) // Під прапором Леніна. – 1973. – 15 верес. (№146). – С.2; 1978. – 15 верес. (№148). – С.2; 1987. – 12 верес. (№146). – С.2.

26. Кондратьєв М.Г. Мир гартуємо працею / М.Г.Кондратьєв // Під прапором Леніна. – 1973. – 15 верес. (№146). – С.1, 2.

Ніжин за роки окупації та на початку 1970-х років.

27. Костенко І.П. На ніжинському напрямку / І.Костенко // Під прапором Леніна. – 1973. – І серп. – С.3, 4.

Бої за визволення міста.

28. Наказ Верховного Головнокомандуючого генералу армії Рокоссовському (звільнення Ніжина) // Під прапором Леніна. – 1973. – 15 верес. (№146). – С.1; 1978. – 15 верес. (№148). – С.1. – (Передрук з газети «Правда», №230, 16 вересня 1943 року).

29. Пуханов П. Ніжинська гвардійська / П.Пуханов // Під прапором Леніна. – 1973. – 15 верес. (№146). – С.4.

Стаття полковника запасу, колишнього помначштабу 25-ї гвардійської Ніжинської ордену Богдана Хмельницького бригади, що брала участь у звільненні міста у 1943 році.

30. Рудик М. Гартувались в полум'ї, в порохівім диму / М.Рудик // Під прапором Леніна. – 1973. – 17 лип. (№111). – С.3.

Ніжин під час окупації і після звільнення. Участь молоді у боях з окупантами і відбудові народного господарства.

31. Рудик М. Молоді ентузіасти відбудови / М.Рудик // Під прапором Леніна. – 1973. – 21 серп. (№131). – С.3.

Ніжин в 1943-1945 роках.

32. Сенік І. Пам'ять серця / І.Сенік // Під прапором Леніна. – 1973. – 15 верес. (№146). – С.4.

Стаття гвардії капітана запасу 7-го Гвардійського механізованого корпусу, який звільняв Ніжин.

33. Симоненко В. Документи полум'яних років / В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1973. – 11 верес. (№143). – С.2, 3.

Цитати з документальних джерел років окупації Ніжина і коментарі до них.

34. Шерстюк І. Дорогами перемог / І.Шерстюк // Під прапором Леніна. – 1973. – 15 верес. (№146). – С.3.

Стаття колишнього мінера-розвідника 15-го стрілецького корпусу, який звільняв Ніжин.

35. Данилюк М. На службі фронту і тилу / М.Данилюк, М.Панчук. – К.: Політвидав України, 1974. – 111 с.

С.9, 17, 18, 26, 64, 79: Залізничники Ніжина під час другої світової війни.

36. Кузьменко І. Бійці пригадали війну... / І.Кузьменко // Під прапором Леніна. – 1974. – 14 верес. (№147). – С.2, 3.

Спогади учасників боїв за звільнення Ніжина.

37. Симоненко В. Гнів і помста / В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1974. – 2 жовтня. (№158). – С.3.

Ніжин під час окупації.

38. Шоходько В. Грудьми на захист Батьківщини / В.Шоходько // Під прапором Леніна. – 1974. – 21 верес. (№151-152). – С.3.

Місто і район в 1941 р.

39. Стогнут К. За ніжність / К.Стогнут // Під прапором Леніна. – 1975. – 4 квіт. (№54). – С.3.

1941 рік. Спогади колишньої медсестри госпіталю №1118, що формувався в Ніжині.

40. Горчаков П.А. Время тревог и побед / П.А.Горчаков. – М.: Воениздат, 1977. – 272 с.: портр., ил. – (Военные мемуары).

С.140, 143, 144: Бої за визволення Ніжина.

41. Бобров В. Гвардійський Ніжинський / В.Бобров // Під прапором Леніна. – 1978. – 11 лют. (№25). – С.3; 15 берез. (№43/; 24 берез. (№48). – С.2.

Стаття підполковника у відставці, колишнього офіцера штабу 7-го Гвардійського Ніжинсько-Кузбаського Механізованого корпусу, що брав участь у звільненні Ніжина.

42. Букреєв Г. Спогади воїна / Г.Букреєв // Під прапором Леніна. – 1978. – 15 верес. (№148). – С.3.

Стаття майора запасу, який у чині старшого лейтенанта брав участь у звільненні Ніжина.

43. Єфремов В. Ескадрильї летять за обрій: Фронтowa повість / Літ. запис А.Хорунжого / В.Єфремов. – К.: Рад. письменник, 1978. – 352 с.: портр.

С.80-104: Спогади двічі Героя Радянського Союзу, колишнього льотчика 10-го гвардійського Київського авіаційного полку про оборонні бої у серпні-вересні 1941 р. за Ніжин та інші міста Чернігівської області.

44. Костенко І. Осіннім світанком / І.Костенко, В.Шоходько // Під прапором Леніна. – 1978. – 15 верес. (№148). – С.2, 3.

Звільнення Ніжина силами частин і з'єднань 60 армії.

45. На Ніжинському напрямку // Під прапором Леніна. – 1978. – 15 верес. (№148). – С.2. – (Передрук з газети «Известия», №218, 15 вересня 1943 р.).

46. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. док. и материалов / Сост.: С.М.Мельник и др. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 418 с.

Про місто Ніжин: документи № 14, 41, 48, 133, 150, 159, 160, 165, 189, 200, 203, 207-211, 250, 254, 259, 260, 273, 282.

47. Шарипов А. Черняховский / Предисл. В.Чуйкова / А.Шарипов. – М.: Мол. гвардия, 1978. – 304 с.: ил. – (Жизнь замечательных людей. Серия биографий. Вып. 14 /584/).

С.150-152: Визволення Ніжина та інших міст Чернігівської області військами 60-ї армії.

48. Рудящий М. І радість визволення, і гіркота втрат (Уривок з наукової студентської роботи «Ніжинщина в період Великої Вітчизняної війни») / М.Рудящий // Під прапором Леніна. – 1980. – 1 листоп. (№175). – С.3.

49. Рудящий М. Усе для фронту, усе для перемоги / М.Рудящий // Під прапором Леніна. – 1980. – 12 листоп. (№180). – С.3.

50. Симоненко В. Кривавий світанок / В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1981. – 20 черв. (№98). – С.2.

51. Кулаков О. Це було 39 років тому / О.Кулаков // Під прапором Леніна. – 1982. – 15 верес. (№148). – С.3.

Стаття підполковника у відставці, учасника визволення Ніжина.

52. Трояновский П. На восьми фронтах / П.Трояновский. – М.: Воениздат, 1982. – 256 с.: портр. – (Военные мемуары).

С.23-24, 145-147, 154, 157-159, 166-167: Про визволення Ніжина та інших міст області.

53. Гордієнко Д. Незабутнє / Д.Гордієнко // Під прапором Леніна. – 1983. – 14 верес. (№146). – С.1; 1987. – 12 верес. (№146). – С.2.

Спогади колишнього старшого сержанта, командира відділення розвідки 3-го десантного батальйону 26 гвардійської Севської Ніжинської моторизованої бригади,

54. Чарупа Ф. Вони визволяли наше місто / Ф.Чарупа // Під прапором Леніна. – 1983. – 2 верес. (№139). – С.3; 3 верес. (№140). – С.2; 6 верес. (№141). – С.3; 7 верес. (№142). – С.3; 9 верес. (№143). – С.3; 13 верес. (№145). – С.3; 14 верес. /146). – С.2.

Документальна розповідь про фронтові частини і з'єднання, що брали участь у звільненні Ніжина.

55. Шерстюк І. Це було в Ніжині / І.Шерстюк // Під прапором Леніна. – 1983. – 2 лип. (№104). – С.3.

Спогади учасника звільнення Ніжина.

56. Шоходько В. І як зустрічали! / В.Шоходько // Під прапором Леніна. – 1983. – 14 верес. (№146). – С.3.

За спогадами А.М.Терехіна, колишнього визволителя Ніжина.

57. Эренбург И. Летопись мужества: Публицистические статьи военных лет. – 2-е изд., доп. / И.Эренбург. – М.: Сов. писатель, 1983. – 350 с.: ил., портр.

С.274: м.Ніжин у 1943 р.

58. Кузьменко І. Здрастуй, Ніжине вересневий! / І.Кузьменко // Під прапором Леніна. – 1984. – 15 верес. (№148). – С.3.

Спогади А.А.Позднякова, одного з визволителів Ніжина.

59. Кулаков А. Салют визволителям / А.Кулаков // Під прапором Леніна. – 1985. – 14 верес. (№148). – С.3.

Спогади підполковника у відставці про бої під Ніжином.

60. Огляд колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування частин вермахту, що діяли на тимчасово захопленій гітлерівцями території України в період Великої Вітчизняної війни (публікацію підготували В.М.Нем'ятий, О.Л.Штиволока) // Архіви України. – 1985. – №1. – С.44-49.

С.47: Документ про знищення людей у Чернігові і Ніжині в листопаді і грудні 1941.

61. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941-1944 /Отв. ред. М.В.Коваль / Т.С.Першина. – К.: Наук.думка, 1985. – 170 с.

С.32, 34, 54, 62, 63, 87, 99, 104, 152: Чернігів, Ніжин.

62. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3-х томах. – 2-е изд., доп. – К., 1985.

Т. 1 (22 июня 1941-18 нояб.1942). – 519 с.

Документы № 194, 274, 304: г.Нежин.

Т. 2 (19 нояб.1942-конец 1943). – 512 с.

Документы №45, 46, 163, 169, 196, 203, 220, 259, 264: город, станция, железнодорожный узел Нежин.

63. Москаленко Г. На Ніжинському напрямку : Спогади артилериста / Г.Москаленко // Під прапором Леніна. – 1986. – 21 черв. (№100). – С.3. Серпень 1943 року.

64. Мовою фактів // Під прапором Леніна. – 1987. – 12 верес. (№146). – С.2.

Перелік зруйнованих та пограбованих об'єктів в Ніжині під час окупації.

65. Кононов Г. Прапор над інститутом / Г.Кононов // Під прапором Леніна. – 1988. – 14 верес. (№147). – С.3.

Спогади визволителя Ніжина.

66. Пуханов П. Гриміла канонада / П.Пуханов // Під прапором Леніна. – 1988. – 14 верес. (№147). – С.2.

Спогади гвардії полковника у відставці, учасника звільнення Ніжина.

67. Рудик М. Йшла війна народна / М.Рудик // Під прапором Леніна. – 1938. – 8 лип. (№108). – С.2, 3.

Комсомольці Ніжина і району під час окупації.

68. Шевченко М. У червні спозаранку / М.Шевченко // Під прапором Леніна. – 1988. – 22 черв. (№99). – С.3.

Спогади про початок війни колишнього бійця Ніжинського винищувального батальйону, тоді учня 9 класу.

69. Шувалов Б. Незабутнє / Б.Шувалов // Під прапором Леніна. – 1988. – 14 верес. (№147). – С.1.

Спогади учасника звільнення Ніжина.

70. Кузьменко І. Доземний уклін визволителям! / І.Кузьменко // Під прапором Леніна. – 1989. – 15 верес. (№148). – С.1.

Спогади очевидця про роки окупації Ніжина фашистами.

71. Симоненко В. За ґратами «нового порядку» / В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1990. – 14 верес. (№147). – С.4.

Ніжин і район в 1941-1942 рр.

72. Каганов Ю. Ніжинський Бабин Яр / Ю.Каганов // Під прапором Леніна. – 1991. – 2 жовт. (№112). – С.2.

Масові розстріли мирного населення міста, що почалися 8 жовтня 1941 року.

73. Симоненко В. Переконалися /В.Симоненко // Під прапором Леніна. – 1991. – 12 черв. (№59). – С.3.

Ніжин під час окупації.

74. Софін М. Були мирними людьми... // Деснянська правда. – 1991. – 8 трав.(№80). – С.4; Під прапором Леніна. – 1991. – 15 трав. (№51). – С.2.

Масові розстріли в ніжинській в'язниці під час окупації.

75. Марценюк С. Чорна ніч окупації / С.Марценюк, В.Симоненко // Ніжин. вісник. – 1992. – 6 трав. (№38). – С.2; 13 трав. (№40). – С.2; 16 трав. (№41). – С.2.

76. Шоходько В. Незабутнє /В.Шоходько // Ніжин. вісник. – 1992. – 12 верес. (№75). – С.1, 2.
Бої за визволення міста.

77. Кононенко В. Салютувала Москва / В.Кононенко // Ніжин. вісник. – 1993. – 14 верес. (№105). – С.2.

Спогади учасника визволення Ніжина.

78. Симоненко В. Свідчать архіви / В.Симоненко // Ніжин. вісник. – 1994. – 5 жовт. (№78). – С.2, 3.

Стан освіти та культури в Ніжині за часів окупації.

79. Шоходько В. Рішення приймав Корчагін / В.Шоходько // Ніжин. вісник. – 1994. – 21 верес. (№74). – С.2.

Бої за визволення Ніжина у вересні 1943.

80. Ніжин у Великій Вітчизняній (Матеріали підготували працівники Ніжинського краєзнавчого музею: В.М.Ємельянов, Н.П.Онищенко, О.П.Пономар, С.В.Пасічник) // Вісті. – 1995. – 17 берез. (№9). – С.4.

81. Ніжин у Великій Вітчизняній (Окремі факти) // Вісті. – 1995. – 15 верес. (№35). – С.1.

82. Симоненко В. Руйнівники культури /В.Симоненко // Вісті. – 1995. – 28 квіт. (№15). – С.4.

«Турбота» окупантів щодо освіти, культури, охорони здоров'я поневоленого населення.

83. Шоходько В. З ненавистю до фашистів / В.Шоходько // Вісті. – 1995. – 24 берез. (№10). – С.4.

1941 рік. Реакція на події перших місяців війни населення міста і району.

84. Горлач М. Не скорилися ворогові / М.Горлач // Вісті. – 1997. – 12 верес. (№37). – С.2.

Окупація і звільнення міста.

85. Костенко І. Визволення Ніжина і Ніжинщини від німецько-фашистських окупантів / І.Костенко // Історія та культура Лівобережжя України. – К.; Ніжин, 1997. – С.184-190.

86. Костенко І. Визволителі / І.Костенко // Вісті. – 1997. – 12 верес. (№37). – С.2, 4, 6.

Бої за звільнення Ніжина.

87. Симоненко В. Крест и свастика: К началу оккупации Черниговщины немецко-фашистскими войсками // Черниговский полдень. – 1997. – 4 сент. – С.2.

Ніжин періоду окупації.

88. Симоненко В. Невігластво окупантів / В.Симоненко // Вісті. – 1997. – 12 верес. (№37). – С.4, 5.

«Культурна» політика фашистських окупантів в Ніжині.

89. Греченко Г. Під гітлерівським чоботом / Г.Греченко // Ніжин. вісник. – 1998. – 8 лип. (№53/; 15 лип. (№55/; 22 лип. (№57). – С.2; 29 лип. (№59).

Ніжин і район в роки окупації.

90. Лактионов Н. Помним / Н.Лактионов // Ніжинський вісник. – 1998. – 2 верес. (№68). – С.2.

Стаття секретаря Ради ветеранів 7-го Ніжинсько-Кузбаського ордена Суворова механізованого корпусу про звільнення Ніжина в 1943.

91. Симоненко В. Раби під знаком свастики / В.Симоненко // Вісті. – 1998. – 11 верес. (№37). – С.3, 4.

Ніжин у роки окупації.

92. Симоненко В. У чорні роки окупації / В.Симоненко // Деснянська правда. – 1998. – 16 верес. (№148). – С.2.

93. Каганова І. Друковані та архівні джерела про Чернігівщину часів 1941-1943 років / І.Каганова // Сіверянський літопис. – 1999. – №5. – С.172-175.

94. Симоненко В. У дні війни / В.Симоненко // Ніжин. вісник. – 1999. – 16 черв. (№44). – С.1, 3.

Студенти і викладачі Ніжинського педагогічного інституту в роки війни.

95. Шоходько В. Незабутній вересень / В.Шоходько // Ніжин. вісник. – 1999. – 15 верес. (№69). – С.3.

Визволення Ніжина у вересні 1943 р.

96. Овсянников М. Ніхто не забутий, ніщо не забуте / М.Овсянников // Ніжин. вісник. – 2000. – 19 лип. (№55). – С.2.

Спогади ветерана Збройних Сил про окупацію Чернігівщини, зокрема Ніжина.

97. Симоненко В. Медицина під знаком свастики / В.Симоненко // Вісті. – 2000. – 5 трав. (№18). – С.3.

1941-1943 роки. Окупаційний режим у Ніжині. Медико-санітарний стан у місті.

98. Симоненко В. Не обійшлись без газети й окупанти / В.Симоненко // Ніжин. вісник. – 2000. – 2 серп. (№59). – С.3.

Під час окупації Ніжина за наказом міського голови в місті виходила газета «Ніжинські вісті», яка обслуговувала окупантів.

99. Труш С. Запалювали інших / С.Труш // Вісті. – 2000. – 10 листоп. (№45). – С.5.

Ніжин 1941-1943 років. За архівними даними.

100. Ємельянов В. Ніжинський «Бабин Яр» / В.Ємельянов // Євреї в Ніжині: Наук. зб. Вип.ІІІ. – Ніжин, 2001. – С.96-100.

Масові розстріли євреїв, циган та людей інших національностей в Ніжині в 1941 році. За спогадами очевидців.

101. Задко В. Військові дії на Придесенні у 1941-1943 роках / В.Задко // Сівер. літопис. – 2001. – №3. – С.26-51.

С.26, 27, 33, 46: м.Ніжин.

102. Каганов Ю. Ніжинський Бабин Яр / Ю.Каганов // Ніжин вісник. – 2001. – 10 жовт. (№77). – С.3.

Масові розстріли євреїв та людей інших національностей під час окупації міста на території колишнього клінкерного заводу.

103. Симоненко В. Ринок під знаком свастики / В.Симоненко // Ніжин. вісник. – 2001. – 20 черв. (№46). – С.2.

Становище з продовольством у місті і районі під час окупації.

104. Шоходько В. Ніжинські амазонки ХХ століття / В.Шоходько // Ніжин.вісник. – 2001. – 7 берез. (№18). – С.3.

Ніжинські жінки в роки боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

105. Чернігівщина у вогні: Календар 2003 / Авт.-упоряд. Л.М.Корбач. – К.: Укр. Центр. духов. культури, 2002. – 767 с.: іл. – (Чернігів. земляцтво).

С.80: Лист старости Ніжинської райуправи до старшини Вертіївської охоронної поліції про відмовлення «завербованих» їхати в Німеччину. 25 травня 1942 р.

С.160: 3 доповіді Надзвичайної Державної комісії про кількість розстріляних, закатованих та вигнаних у рабство жителів Чернігівської області. 1941-1943 роки.

С.454, 456: Корреспонденция о боях за освобождение города Нежина. 16 сентября 1943 г. Битва за город Нежин.

106. Зоценко Ю. Визволення / Ю.Зоценко // Ніжин. вісник. – 2003. – 13 верес. (№72). – С.2.

107. Петриченко В. Ніжин у Великій Вітчизняній війні періоду німецько-фашистської окупації / В.Петриченко // Ніжин. вісник. – 2003. – 19 черв. (№47). – С.3.

108. Крапив'янський С. 15 вересня – День визволення Ніжина /С.Крапив'янський // Альма матер. – 2004. – №1. – Вересень. – С.2.

1943 рік. Бої за звільнення міста.

109. Ніжин: древній і завжди юний / Авт.-упоряд. Л.Б.Петренко. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2004. – 384 с.: іл. портр.

С.217-256: Ніжин років Другої світової війни.

110. Зоценко Ю. Окупація / Ю.Зоценко // Ніжин. вісник. – 2005. – 8 верес. (№69). – С.7.

111. Кулик В. Ніжин в період окупації 1941-1943 рр. / В.Кулик // Вісті. – 2005. – 8 лип. (№27). – С.4.

112. Ващенко О.А. Німецько-фашистська окупація в Ніжині 1941-1943 рр. /О.А.Ващенко // Часопис наук. праць викладачів іст.-юридичного факультету. Вип. 1. – Ніжин, 2006. – С.125-132.

Друкуються уривки з публікації О.О.Кузнецова «Спогади про часи німецько-фашистської окупації в Ніжині».

113. Визвольний вересень. Добірка матеріалів з газет та фондів Держархіву Чернігів. області 1941-1944 років стосовно Ніжина і району. Підготувала А.Морозова // Ніжин. вісник. – 2006. – 14 верес. (№76). – С.2; 16 верес. (№77). – С.2.

114. Ємельянов В. Двічі розстріляний: історично-документальна повість /В.Ємельянов. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2006. – 368 с.

Новобасанське підпілля (Чернігівщина).

С.37, 38, 48, 75-77, 79, 96, 106, 125, 126, 131-133, 137, 138, 314, 356: м.Ніжин, ніжинська в'язниця в 1941-1942 роках.

115. Шморгун В. У боях за Бахмач і Ніжин / В.Шморгун // Деснянська правда. – 2006. – 21 верес. (№10). – С.8.

Спогади воїна колишньої 132-ї Бахмацько-Варшавської двічі Червонопрапорної ордена Суворова стрілецької дивізії.

116. Дудченко Г. Ніжинська управа в 1941-1943 роках: Становлення кадрового складу та організаційної структури / Г.Дудченко, Н.Тучина // Ніжинська старовина: Іст.-культуролог. зб. Вип. 3. – Ніжин, 2007. – С.34-38.

116а. Дудченко Г. Ніжинське головне лісництво в 1941-43 рр.: функції та організаційна структура / Дудченко Г., Коваленко Є. // Література та культура Полісся. Вип. 35. Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин, 2007. – С.187-193.

116б. Андрусенко Н. Організація навчального процесу в Ніжинській сільськогосподарській та технічній школі в період окупації (1942-43 рр.) / Андрусенко Н., Дудченко Г. // Література та культура Полісся. Вип. 35. Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин, 2007. – С.293-309.

116в. Кулик В.В. Ніжин в період окупації фашистами (1941-1943) // Література та культура Полісся. Вип. 35. Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин, 2007.

II. Рух опору

117. Суярко Л. Палкі серця / Л.Суярко // Дніпро. – 1944. – №10. – С.93-106.

Документально-художня повість про ніжинську підпільну організацію на чолі з Я.Батюком.

118. По заклику серця (Світлій пам'яті Якова Батюка) // Радянський Ніжин. – 1948. – 31 жовт. (№130). – С.2.

Із матеріалів, зібраних студентами педінституту (Костенко, Донець, Гапонюк, Мартиненко) про підпільну організацію Якова Батюка.

119. Бедзик Д. Плем'я нескоримих. Нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Вітчизняної війни. – К., 1949. – 73 с.

С.45-54: Історія одного подвигу. Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація на Чернігівщині.

120. Гапонюк С.Д. Ніжинська підпільно-комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр / С.Д.Гапонюк, Г.Т.Донець, І.П.Костенко, І.І.Мартиненко // Наук. записки/ Ніжин. держ. пед. ін-т ім. М.В.Гоголя. – К., 1952. – Т. 3. – С.79-97.

121. Донець Г. Ніжинська підпільна комсомольська організація (Я.Батюка) / Г.Донець // Радянський Ніжин. – 1957. – 31 лип. (№90). – С.2.

122. Донець Г. Ніжинські підпільники / Г.Донець, І.Костенко // Комсомольці-підпільники Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни. – Чернігів, 1958. – С.18-29.

123. Тронько П. Бессмертие юных /П.Тронько. – М.: Мол. гвардия, 1958. – 168 с.

С.126-128: Подпольная комсомольская организация г.Нежина.

124. Коваль І. Шлях у безсмертя / І.Коваль, Ю.Козовський // Вилітали орлята в грозу: Документально-художні нариси. – К., 1959. – 185 с.

С.45-53: Комсомольці-підпільники Ніжина.

125. По місцях комсомольської слави. Довідник-путівник. – К.: Молодь, 1959. – 384 с.

С.379-381: Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація під керівництвом Якова Батюка.

126. Костенко І. Ніжинщина в боротьбі з фашистськими загарбниками /І.Костенко // Рад. Ніжин. – 1962. – 21 черв. (№73). – С.4.

Підпільні групи. Партизанський рух.

127. Шатров В. Подвиг во тьме. Документальная повесть (о подпольной комсомольской организации г.Нежина под руководством Я.Батюка). – К.: Молодь, 1963. – 220 с.: портр.

128. Ніжинщина: Історико-економічний нарис. – К.: Книжково-газетне вид-во, 1964. – 105 с.

С.68-77: Про діяльність підпільної організації Я.Батюка.

129. Деснянко Л. Лист кличе / Л.Деснянко // Під прапором Леніна. – 1965. – 28 серп.(№137). – С.4.

Комсомольське підпілля Ніжина під керівництвом Я.Батюка.

130. Шатров Є. Подвиг у пільмі. Документальна повість / Пер. з рос. /Є.Шатров. – К.: Молодь, 1966. – 216 с.

131. Бедзик Д. Історія одного подвигу / Д.Бедзик // Героїчна юність: 3б. нарисів. – 2-е вид. доп. / Упоряд.: В.Вікторов та ін. – К., 1968. – С.196-200.

Підпільна організація Якова Батюка.

132. Спесивцева М. Месники / М.Спесивцева // Під прапором Леніна. – 1968. – 14 верес. (№144). – С.2.

Партизанський рух на Ніжинщині.

133. Стась А. Человек, победивший тьму / А.Стась // Люди легенд. Очерки о партизанах и подпольщиках – Героях Советского Союза. Вып.3. – М., 1968. – С.15-30.

Про керівника Ніжинського молодіжного підпілля Я.Батюка.

134. Тронько П. Подвиг твоїх батьків / П.Тронько. – К.: Молодь, 1968. – 433с.: іл.

С.261-263: Про підпільну комсомольську організацію м.Ніжина, що діяла в роки війни (1941-1943).

135. Листівка газети «Партизанская правда» з повідомленням про наступ Червоної Армії і визволення м.Ніжина. 16 вересня 1943 р. // Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1969. – С.191-192.

136. Симоненко М. В лісах над Остром / М.Симоненко. – К.: Політвидав України, 1969. – 75 с.

С.24-25: Яків Батюк, керівник ніжинської підпільної групи.

137. З нагородного листа на представлення до звання Героя Радянського Союзу керівника Ніжинської підпільної комсомольської організації Батюка Я.П. 27 квітня 1965 р. // Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Добірка документів. – Чернігів, 1970. – С.71. – (машинописна копія).

138. Стась А.О. Таємниця Ардель-Верне: Нариси / А.О.Стась. – К.: Рад. письменник, 1970. – 160 с.

С.74-90: Про підпільну комсомольську організацію м.Ніжина, очолювану Я.Батюком.

139. Тронько П. Подвиг твоих отцов / П.Тронько. – М.: Мол. гвардия, 1970. – 445 с.

С.264-266: Ніжинська підпільна організація Я.Батюка.

140. Шуст М. Кризь вогонь і муки. Оповідання / М.Шуст // Під прапором Леніна. – 1970. – 26 верес. (№153). – С.2, 4.

Про молодіжну підпільну організацію, керовану Я.Батюком.

141. Бабко Ю.В. Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація / Ю.В.Бабко // Радянська Енциклопедія історії України. Т. 3. – К., 1971. – С.236.

142. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – 2-е вид., доп. – К.: Молодь, 1971. – 677 с.

С.397-400: Ніжинська підпільна комсомольська організація.

143. Подпольная комсомольская организация города Нежина: Из отчета о деятельности подпольных организаций КП/б/У, комсомольских организаций, антифашистских групп и партизанских отрядов в Черниговской области в период временной немецкой оккупации // Огненные годы. Документы и материалы об участии комсомола в Великой Отечественной войне. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1971. – С.394-397.

144. Рудик М. Тих днів не змовкне слава / М.Рудик // Під прапором Леніна. – 1972. – 28 жовт. /171). – С.2, 3.

145. Байтман Я. Каждый день – борьба / Я.Байтман, Д.Чередниченко // Нам не забыть вас, ребята! Комсомольско-молодежное подполье в годы Великой Отечественной войны. Очерки, документальные рассказы, воспоминания. – М., 1976. – С.82-87.

146. Стась А. Вулиця Червоних Троянд. Повісті та оповідання. – К.: Дніпро. – 487 с.

С.438-453: Імена на граніті.

Розповідь про ніжинське молодіжне підпілля та його керівника Якова Батюка.

147. Суярко Л. Пісня про мужність / Л.Суярко // Людина і світ. – 1978. – №5. – С.30-40.

Ніжинське підпілля. Я.Батюк.

148. Шоходько В. Герої не вмирають / В.Шоходько // Деснянська правда. – 1978. – 24 трав. (№104). – С.4.

Ніжинське підпілля. Я.Батюк.

149. Шуст М. Нескорені / М.Шуст // Радянська освіта. – 1979. – 9 трав. (№37). – С.4.

Із спогадів учасника ніжинського підпілля, керованого Я.Батюком.

150. Андрієвський А. Стояв у лісі табір... / А.Андрієвський // Під прапором Леніна. – 1983. – 14 верес. (№146). – С.3.

Дитячі патронати в партизанських лісах на Чернігівщині. За спогадами партизана-ніжинця В.Г.Кривця.

151. Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 239 с.

С.27, 28, 29, 31, 35, 36, 51-54, 162: Діяльність партизанських і підпільних організацій на Чернігівщині (Корюківський район, Ніжин).

152. Шоходько В. Нескорені / В.Шоходько // Під прапором Леніна. – 1983. – 30 серп. (№137). – С.3.

Партизанська та підпільна боротьба на Ніжинщині.

153. Шуст М. Питьмі невіддлані: Художньо-документальна повість. – К.: Молодь, 1983. – 112с.: іл.

Розповідь-спомин про Я.П.Батюка та ніжинських підпільників.

154. Андрієвський А. Звіряча розправа / А.Андрієвський // Під прапором Леніна. – 1984. – 29 черв. (№103). – С.4.

1943 рік. Загибель ніжинського підпілля.

155. Из отчета Черниговского обкома КП/б/У о деятельности Нежинской комсомольско-молодежной организации в феврале-августе 1943 г. 31 августа 1945 г. // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3 т. Т.2. – К., 1985. – С.273-276.

156. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944. В 2 кн. – К.: Наук. думка, 1985.

Кн. 1. – 399 с. С.290: Ніжинське підпілля під керівництвом Я.Батюка.

Кн.2. – 431 с. С.210, 212, 273: м.Ніжин.

157. Уривалкін О. Яскрава сторінка / О.Уривалкін // Під прапором Леніна. – 1988. – 11 трав. (№75). – С.2.

Ніжинське підпілля на чолі з Я.Батюком.

158. Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація (Я.Батюка) // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 506.

159. Ніжинські підпільні групи // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.532-533.

160. Крапив'янський П. Партизанський патронат / П.Крапив'янський // Під прапором Леніна. – 1991. – 1 черв. (№56). – С.1, 2.

Партизанське з'єднання «За Батьківщину!». Опіка над жінками, дітьми, літніми людьми.

161. В тилу ворога. Документи і матеріали про участь партизанів Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників / Упоряд.: С.М.Мельник, М.К.Бойко. – Чернігів, 1994. – 149 с.

С.4, 5, 40, 46, 56, 57, 60, 72, 81, 83, 100: м.Ніжин.

С.40: Док.№31. Оголошення Ніжинської комендатури про розстріл 100 заложників. 15 липня 1942 р.

С.81: Док. №83: Із постанови бюро Чернігівського обкому ЛКСМУ про діяльність Ніжинської молодіжної підпільної організації з квітня до серпня 1943 року. 25 вересня 1945 р.

162. Бабич М. Слово про мужність / М.Бабич // Ніжин. вісник. – 1993. – 31 серп.(№99). – С.3.

Списки і нагородні листи Ніжинської підпільної організації, виявлені в архівному фонді місьвиконкому.

163. Крапив'янський П. Народні месники / П.Крапив'янський // Ніжин. вісник. – 1993. – 14 верес. (№105). – С.2.

Підпільні групи. Партизанський рух.

164. Симоненко В. Документи свідчать / В.Симоненко // Ніжин. вісник. – 1993. – 7 верес. (№102). – С.3.

Підпільна група Я.Батюка (за матеріалами документів з філіалу облдержархіву в м.Ніжині).

165. ОУН у Ніжині та гробарі на цвинтарі історії // Просвіта. – 1994. – №1. – С.1, 2.

Розмову ведуть зав.відділом Ніжинського краєзнавчого музею, історик Віктор Ємельянов і редактор газети «Просвіта», доцент, член Спілки письменників України Олександр Астаф'єв.

166. Емельянов В. Партизаны / В.Емельянов // Вісті. – 1995. – 15 верес. (№35). – С.5; 1 груд. (№46). – С.6.

Про партизанське з'єднання «За Батьківщину!», та долю його командира І.М.Бовкуна.

167. Крапив'янський П. Нескорені / П.Крапив'янський // Ніжин. вісник. – 1995. – 28 жовт. (№82). – С.2.; 1 листоп. (№83). – С.2.

Підпільники та партизани міста і району.

168. Шуст М. Пітьмі непідвладні /М.Шуст // Шуст М. У Ніжині над Остром. – Книга у двох частинах. – Чернігів, 1995. – С.5-104.

Художньо-документальна повість про ніжинське підпілля під орудою Я.Батюка.

169. Емельянов В. Партизаны. Историко-документальная повесть / В.Емельянов. – Нежин: ТОВ «Наука-Сервіс», 1998. – 160 с.

Ніжинське підпілля. Партизанський рух Ніжинщини і Носівщини в 1941-1943 рр.

170. Самойленко Г. Їм було по 28 / Г.Самойленко // Ніжин. вісник. – 1999. – 15 верес. (№69). – С.2.

Про першу підпільну групу, що виникла в кінці 1941 року в Ніжині під керівництвом Володимира Мочульського.

171. Крапив'янський П. Кордон /П.Крапив'янський // Ніжин. вісник. – 2000. – 13 верес. (№70). – С.2.

Партизанські місця Ніжинщини. Урочище Орішне.

172. Крапив'янський П. Партизанськими стежками /П.Крапив'янський // Ніжин. вісник. – 2000. – 26 квіт. (№33). – С.2.

Спогади колишнього партизана про з'єднання «За Батьківщину!».

173. Крапив'янський П. Ціною життя / П.Крапив'янський // Ніжин. вісник. – 2000. – 27 трав. (№40). – С. 2.

Спогади колишнього партизана про ніжинське підпілля, про Якова Батюка.

174. Емельянов В. История одного подполья / В.Емельянов // Ніжинська панорама. – 2001. – 20 лип. (№5). – С.6.

Підпільна організація ОУН в Ніжині в 1941-1942.

175. Крапив'янський П. Визволити Ніжин допомагали партизани і підпільники / П.Крапив'янський // Ніжин. вісник. – 2001. – 6 груд. (№93). – С.3.

176. Дмитренко Н. Доля подарувала нам життя / Н.Дмитренко // Ніжин. вісник. – 2002. – 21 верес. (№74). – С.2.

Маловідомі сторінки з історії ніжинського підпілля. Доля Гриценко /Мазур/ Катерини Павлівни.

177. Крапив'янський П. Нескорені народні месники / П.Крапив'янський// Ніжин. вісник. – 2002. – 19 верес. – С.2.

Партизанське з'єднання «За Батьківщину!» (командир Іван Бовкун).

178. Крапив'янський П. Партизанський ювілей / П.Крапив'янський // Вісті. – 2002. – 27 верес. (№39). – С.4.

Про бойові дії партизанських з'єднань на території Чернігівської області в роки війни.

179. Крапив'янський С.М. Нові сторінки з історії визволення Ніжина від німецько-фашистської окупації / С.М.Крапив'янський // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С.218-223.

180. Шапошник Г. Йшли назустріч смерті / Г.Шапошник // Вісті. – 2002. – 20 верес. (№38). – С.4.

Партизани і підпільники Ніжинщини.

181. Емельянов В. Единственный слепой солдат мира. История Нежинского подполья / В.Емельянов // Военно-исторический архив. – 2003. – №5. – С.78-87.

182. Коновальчук В. 3 історії одного підпілля / В.Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.131-132.

Діяльність і загибель ніжинської ОУН у 1942 році.

183. Кравець В. І партизани наближали день перемоги / В.Кравець // Ніжин. вісник. – 2003. – 13 верес. (№72). – С.4.

Спогади колишнього партизана. Партизанські акції на головних залізничних вузлах, в т.ч. Ніжині.

184. Крапив'янський П. Незабутні батюківці / П.Крапив'янський // Вісті. – 2003. – 5 верес. (№36). – С.4.

Стаття колишнього партизана з'єднання «За Батьківщину!».

185. Шевчук С. Слепий герой-підпільник / С.Шевчук // Урядовий кур'єр. – 2003. – 8 трав. (№84). – С.4.

186. Ніжин: древній і завжди юний / Авт.-упоряд. Л.Б.Петренко. – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2004. – 384 с.: іл., карт.

С.226-232: Подвиг у п'ятні. Ніжинське комсомольсько-молодіжне підпілля. Яків Батюк.

187. Зоценко Ю. Опір / Ю.Зоценко // Ніжин вісник. – 2005. – 10 верес. (№70). – С.3.

Підпільні групи, які діяли в Ніжині і районі.

188. Рудик І. Золота сторінка опору / І.Рудик // Вісті. – 2005. – 30 верес. (№39). – С.6.

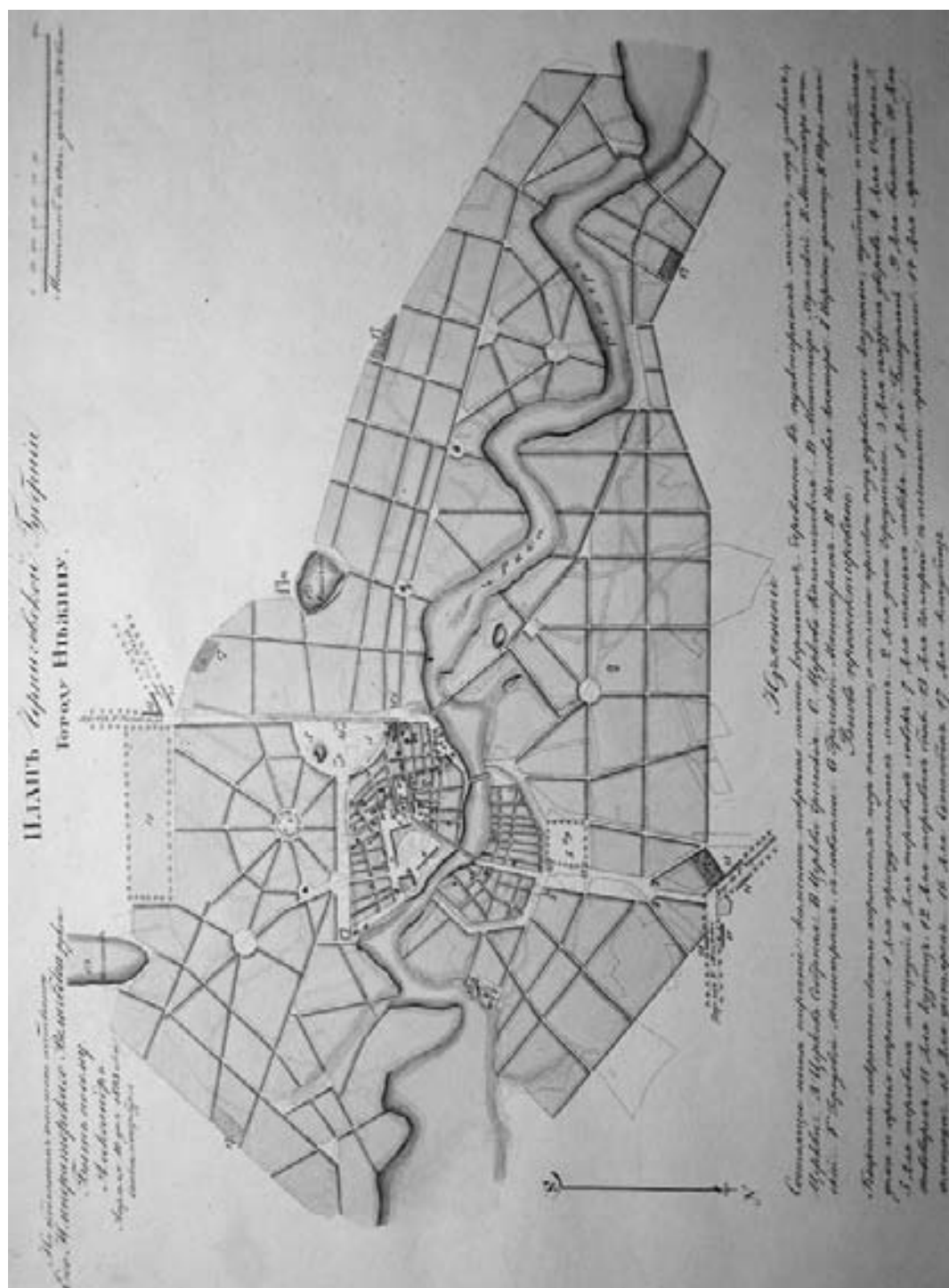
Партизанський і підпільний рух в Ніжині.

189. Рудик І. Петро Крапив'янський: «Тільки патріоти збудують незалежну потужну державу» / І.Рудик // Вісті. – 2007. – 14 верес. (№36). – С.3.

Участь партизанського загону «За Батьківщину!» в операції з визволення Ніжина.

укладач бібліографічного покажчика
Лариса ГРАНАТОВИЧ
(Ніжин)

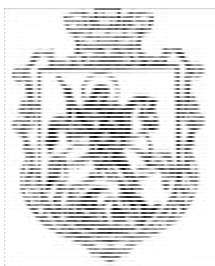

План перепланування Ніжина 1803 р. На тлі проглядається план 1773 р. Мости через р.Остер позначені на своєму попередньому місці, вітак, їх, ймовірно, перебудувувати не передбачалося (до статті Ігоря Ситого «Цікавий документ із історії мостобудування на Чернігівщині»)

Âèĭóñê 5(8)

**НАМ'ЯТКОЗНАВСТВО
НАВМІЧНОГО
РЕГІОНУ
УКРАЇНИ
№1**

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Іван КЕДУН

(Ніжин)

Олександр МОСКАЛЕНКО

(Ніжин)

Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень

Проблема формування історичної топографії м.Ніжин потребує постійного уточнення, що об'єктивно пояснюється як малою площею археологічного вивчення території історичного ядра міста і його колишніх передмість, так і його неодноразовою перебудовою в різні часи. Відносно пізно почалися перші планові археологічні дослідження в межах міста і його околиць – у 1989-1991 роках (В.П.Коваленко, Ю.М.Ситий). Ці дослідження підтвердили припущення про 1000-річний вік міста, виявивши на його території давньоруські поселення. В 1993-1995 роках до археологічного дослідження міста і прилеглих територій приєдналися співробітники Ніжинського краєзнавчого музею (О.С.Морозов). Із 2003 р. в Ніжині вже систематично проводяться охоронні археологічні роботи співробітниками Охоронної археологічної служби України, із залученням студентів-істориків НДУ імені Миколи Гоголя до цієї роботи. Проте, для встановлення реальної картини історичної топографії міста необхідні подальші дослідження.

Дана робота є лише однією зі спроб узагальнити накопичений матеріал із вищезазначеного питання за результатами якраз охоронних археологічних досліджень останніх років.

Незважаючи на заснування міста наприкінці X ст. як оборонної фортеці на берегах Остра князем Володимиром Святославовичем, формування основних топографічних домінант Ніжина відносяться до XVII-XVIII ст. коли Ніжин перебував у складі Речі Посполитої, а від середини XVII ст. у складі Російської держави. Польській уряд прагнув перетворити Ніжин на один із форпостів на Польсько-Російському порубіжжі. З цією метою в 1624 р. Ніжину для урбаністичного розвитку відвели значну площу навколишніх земель на обох берегах р.Остер. 26 березня 1625 р. король Сигізмунд III надав місту магдебурзьке право, що сприяло його заселенню і швидкому економічному зростанню. З утворенням Української козацької держави уряд гетьмана Богдана Хмельницького

продовжував політику сприяння економічному розвою міста. Водночас, розгортається інтенсивна будівельна діяльність, формуються характерні риси топографії XVII-XVIII ст.: фортифікаційне й адміністративне ядро, квартали заможних городян навколо нього, ремісничі посади й аграрні передмістя розміщені за радіально-концентричним принципом. Викристалізувалися три основні частини історичного ядра Ніжина: Замок (ймовірно розташований на території літописного Ніжатина), Старе і Нове місто.

При розбудові міста фортеця, посади та передмістя розплановувалися і забудовувалися одночасно з урахуванням особливостей рельєфу місцевості. Витримувалася й ієрархічність композиції: центр міста – Замок – розташовувався на найвищій відмітці лівого берега Остра; майже на такій же висоті розташовувалися квартали Старого або Верхнього міста, а на дещо нижчому правому березі – Нове або Нижнє місто.

У XVIII ст. остаточно визначилася радіально променева система вулиць Старого і Нового міста. Домінантою цієї системи в Старому місті стали чотири радіально розгалужені від ядра (Замок і Соборна площа) шляхи із закріпленням їх назв за напрямками: Московська, Чернігівська, Київська і Роменська (сучасна Василівська вулиця). В Новому місті вуличними домінантами стали Московська дорога (згодом вулиця), що перетинала територію Нового міста з півдня на північ та вул. Гімназійна (нині Держинського), яка пролягла зі сходу на захід перетинаючись з першою під прямим кутом у найвищій точці цієї частини Ніжина.

Вулиці забудовувалися переважно дерев'яними будівлями, хоча мали місце і муровані споруди як культового, так і цивільного призначення.

Така концепція міської топографії підтверджується археологічними матеріалами 2003-2007 років, які ілюструють різні періоди життя міста.

Матеріали пізнього середньовіччя походять з різних частин Старого міста, зокрема – вул. Московської, 10, де в ході дослідження 2003 р. в південній частині розкопу зафіксовані залишки дерев'яних балок, розташованих уздовж південної стінки розкопу на відстані 4 м від південно-східного кута розкопу. Тут зафіксовано 7 дерев'яних балок діаметром 25-35 см, довжиною 2,5-3 м. Останні розташовані горизонтально вздовж південної стінки розкопу на відстані 1-1,5 м одна від одної. Зазначені балки знаходилися на глибині 2,7-3,6 м, в шарі суглинку, причому в південній частині розкопу суглинок темного кольору залягає на глибині 2,5 м., його потужність не перевищує 70 см, над ним зафіксовано горілий шар потужністю 50 см. У темному суглинку якраз і містилися зазначені балки.

Одночасно, була зібрана колекція кераміки XVIII-XIX ст. Продовження поширення схожих балок простежено в східній стінці розкопу де зафіксована дерев'яна зрубна споруда, складена з чотирьох балок довжиною 3,7 м і висотою 1,5 м, розташована на відстані 2,4 м від південно-східного кута розкопу поряд із нею; зафіксовано ще 3 дерев'яні балки, які також горизонтально розташовані у східній стінці розкопу. На жаль, простежити зв'язок у розташуванні згаданих балок і споруди не вдалося, оскільки культурний шар між двома вказаними ділянками знищено в ході будівельних робіт

XX ст. Прирізка до зазначеного розкопу в літку 2007 р. дала змогу зафіксувати залишки дерев'яної зрубної споруди XVII ст. Під підлогою цієї споруди зафіксований культурний шар XII ст., який являв собою прошарок чорного кольору. Також наявність культурного шару XII ст. зафіксована в межах вулиць Богдана Хмельницького, Московської, Василівської, Гоголя та території міського ринку. Можна зробити висновок про розташування тут історичного центру Ніжина вже з періоду Давньої Русі. Проте, варто зауважити, що лише майбутні археологічні дослідження в межах кордонів Старого міста, допоможуть точно локалізувати межі давньоруського поселення, визначити його площу й остаточно підтвердити або заперечити його міський характер у зазначений період.

Чисельні фрагменти пізньосередньовічної кераміки знайдені на вул. Подвойського, Червоноармійській, Червоноказачій, на території сучасного міського ринку (де розташовувався Замок), на вул. Овдіївській.

На вул. Подвойського роботи, на жаль, не принесли очікуваних результатів, оскільки контури розкопу майже повністю наклалися на культурний шар, знищений у ході будівельних робіт XX ст. Глибина залягання материка 2,8-3 м. У ході зачисток зібрані фрагменти кераміки XVIII ст. По вул. Гоголя, яка є вуличною домікантою в західній частині Старого міста, в ході охоронних робіт зібрана колекція матеріалів XVIII-XIX ст.

Охоронні роботи на вул. Гоголя дозволили простежити характер культурних нашарувань на площі 40 м². На вказаній ділянці виявлено кераміку XVIII ст. – це фрагменти стінок і вінець темно-сірого кольору, деякі з них декоровані лінійним, хвилястим орнаментом, а також зубчастим штампом геометричного характеру.

Значна кількість кераміки ремісничого інвентарю й індивідуальних знахідок засвідчує інтенсивний розвиток ремесла в Ніжині XVII-XVIII ст., інтенсивний процес формування його топографічної структури.

На даному етапі археологічні дослідження підтверджують загальну картину розвитку міста за якою історичний центр або «старе місто» розташовувалось в межах вулиць Подвойського, Інтернаціональної, Червона Гребля, Богдана Хмельницького, Шевченка та Гребінки.

Загальною проблемою археологічних досліджень більшості ділянок на території міста є високий рівень ґрунтових вод, які часто заважають досліджувати шари давньоруського періоду, – останній, зазвичай, опиняється нижче їх рівня. До того ж, давньоруський культурний шар перекритий нашаруваннями XVII-XVIII ст. Також досить часто давньоруський шар повністю знищено в ході перепланування XIX-XX ст.

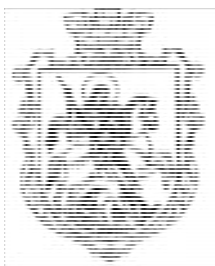

Ніжинські мости
через р.Остер.

Зверху –
Магерський,
посередині –
Інститутський,
унизу –

Московський.
Фото другої по-
ловини ХІХ ст.

(до статті
Ігоря Ситого
«Цікавий доку-
мент із історії
мостобудування
на Чернігівщині»)

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ

Іван КОРБАЧ
(Київ)

Вознесенська церква у Березні (до мартирологу дерев'яної української церковної архітектури)

Трагічна сторінка в історії храмів колишнього сотенного містечка Березни Ніжинського полку – це народження і смерть козацької церкви Вознесіння, однієї з визначних пам'яток української культової архітектури.

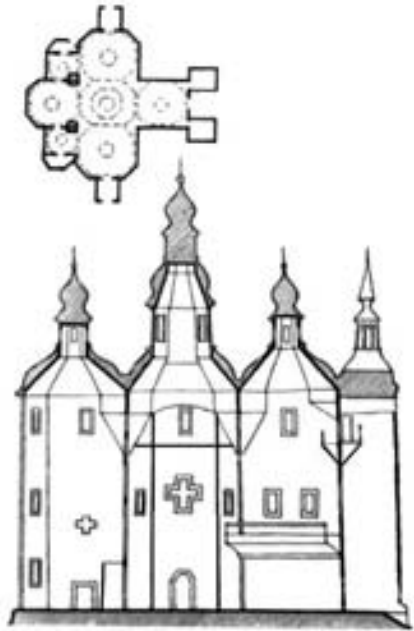
Почнемо з липня 6 дня року 1759, коли було підписано контракт на будівництво церкви. У ньому сказано: «Я, нижеподписавшийся житель Нежинский, Афанасий Семенов Шелудко, с товарищем моим Тимофеем Иосифовым, чиню ведомо сим моим данним священником Вознесенским Березинским и его благородію господину сотнику Березинскому Якиму Сахновскому з гражданами Березинскими ж контрактом во всяком суде и праве и кому бы сего ведать будет потребно теперь и впредь следующие времена, что договорился я с ними священниками и гражданами о нижеследующем...» А далі йшли пункти контракту, за якими майстер Шолудько зобов'язувався розібрати стару Вознесенську церкву (яка існувала із середини XVII ст., або й раніше) і на тому місці збудувати нову дерев'яну на кам'яному фундаменті. Детально описується, якою має бути церква. Передусім – без жодного залізного цвяха (мотивуючи тим, що ними розіп'ятий Ісус Христос). Замовники бажали, щоб у споруді нового храму втілюся все те краще, що існувало в церквах Благовіщення і Покрови, і залишали за собою право в ході будівництва давати майстрові вказівки «к лучшему того строения манеру», тобто коли виникне потреба в поліпшенні проекту (ескізного архітектурного проекту не складали, він був обумовлений словесно), то майстер повинен урахувати такі доповнення.

Жорсткі умови контракту не були вигідними для майстра та його товаришів. Наприклад, коли якась деревина буде зіпсована або погано виконана певна робота – все це віднести на кошт будівельників. Вони зобов'язалися за два тижні розібрати стару

церкву, а нову «в еден год построиць» і поставити хрести. Крім суто будівельних справ майстер і його люди зобов'язувалися «честь священникам отдавать и не пьянствовать».

Окремий пункт контракту обумовлював «за труд готовых денег 375 руб.» (було виплачено 395). Крім того, жителі Березни видавали найманим майстром людям продукцію: борошна житнього 32 осмачин, гречаного 30 чвертей (чверть – 8 пудів), пшеничного – 10, пшона – 8, круп гречаних – 8 чвертей, сала 25 пудів, солі 25 пудів, баранів – 20, яловичь – 3, кабанів – 10, сиру – 5 пудів, масла – 1 пуд, риби чехоні круглої – 5 тис. штук, чабана платаного 500 штук, олії – 150 кварт відерних, горілки 30 кадок, сукна французького десять ліктів, китаю – дві трубки, на шапку – карбованець, на пояс – два карбованці, «да козлин (тобто шкір – *авт.*) две».

Документ свідчить, що в майстра була чимала бригада. Оперуючи сьогодишньою термінологією, вони взяли підряд на будівництво храму і своєчасно виконали замовлення – в 1761 р. церква була готова. Рік – надто короткий строк для зведення такої споруди, якою була Вознесенська церква. На той час не застосовувалося ніяких особливих будівельних механізмів, тому захоплює й дивує висока майстерність народних майстрів. За визнанням відомого вченого-архітектора Г.Н.Логвина, храм збудований так, що п'ять бань наче висять у повітрі, бо спираються, по суті, лише на зовнішні стіни зрубу. Подібного блискучого конструктивного і художнього вирішення розкриття внутрішнього простору не знає світова архітектура. Так розв'язати це завдання, навіть, із сучасною технікою можливо тільки використавши монолітний залізобетон. Але ж споруда була зведена з дерева, без металевих кріплень, на шипах. Храм мав висоту 17 сажнів (36,21 м), довжину 11 сажнів (23,44 м) і був завширшки 10,5 сажнів (22,35 м), відзначався оригінальними пропорціями. Кожна з п'яти бань храму трималася наче на окремому корпусі, який мав форму восьмигранної башти. Чотири бані зовнішні, п'ята – середня, вища. Вікна розміщені трьома ярусами (не рахуючи вікон бань), дво-якої форми: вузькі й довгі, витягнуті догори, та

Вознесенська церква в Березні (1761)
План і розріз.

Вознесенська церква у Березні (1761)
Фото поч. XX ст.

хрестоподібні. За свідченнями сучасників, окрема баня з кількома невеликими куполами була схожа на розтягнуту підзорну трубу.

Зовні будівлю обшили «шалівницями» – дошками, накрили гонтом – дощечками з пазами. Єдиний інструмент, яким користувалися теслі, – сокира. Кінці колод із шипами не обпилювали, а обрубували.

Усередині храм був просторий. Аскетично суворі стіни контрастували із золотомережаним іконостасом, живописними біблійними сценами, іконами з декоративною обробкою. Церква мала три престоли: середній – Вознесіння Господнього, правий – Святого Великомученика Георгія Змієборця, лівий – Святителя Христова Миколая Чудотворця.

Поширена легенда, ніби імператриця Катерина II під час своєї подорожі Україною замилювалася козацькою церквою в Березні, наказала зупинити карету, зайшла до храму й розписалася на його стіні. Той автограф, якщо він і був, не зберігся. А от майстер Опанас Шолудько залишив своє прізвище, вирізьблене на одвірку південних дверей. Зробили свій запис і теслі. На одній із деревин хтось із них майстерно вирубав сокирою: «А за роботу в день – грош» (2 коп. однією монетою).

Березнянський храм Вознесіння ввійшов до багатьох довідників як визначна пам'ятка церковної архітектури доби українського бароко. Його порівнювали з найкращими світовими зразками. Деякі дослідники вважають, що зразком для Вознесенської церкви стала Покровська церква Війська Запорізького в Новомосковську. В журналі «Киевская старина» за 1889 р. зазначено, що зразком для розміщення бань на Вознесенській церкві в Березні «может служить Запорожский храм в Новомосковске». Говорячи про останню, на яку й справді був багато в чому схожий Вознесенський храм у Березні, треба вказати на три помилки дослідників. Перша, очевидно, пов'язана з тим, що не зовсім вірно було витлумачене слово з контракту між майстром Шолудьком і замовником – громадою Березни. Там справді йшлося про те, щоб було відтворено в новій церкві кращі фрагменти Покровського храму. Але якого? Ясно, що малася на увазі інша березинська церква – Покрови Пресвятої Богородиці. Друга помилка дослідників: вони не брали до уваги роки будівництва храмів. Адже церква Новомосковську була збудована на 17 років пізніше від Вознесенської в Березні, – тобто в 1778 р. Третя помилка – Новомосковський собор не називався іменем Покрови Богородиці, головний його престол присвячувався Живоначальній Трійці.

Якою ж була подальша доля Вознесенської церкви в Березні? В сімейному альбомі одного з сусідів автора в Березні збереглася дореволюційна світлина церкви. На фото є напис: «Вознесенская церковь в г. Березне (казацького періода)». Розглядаючи величну споруду храму, що був окрасою Березни, мав історичне й естетичне значення, важко збагнути: як можна було зруйнувати такий чудовий витвір людських рук? Як могла піднятися рука із сокирою, щоб трошити те, що робилось тією самою сокирою, але на радість людську? Вознесенську церкву зруйнували перед II Світовою війною. Начиння церковне вивозили та спалювали. Збереглася лише ікона Георгія Змієборця. Вона потрапила до Київського музею українського мистецтва. На цій Георгій скидається більше не на святого, а на бадьорого козака або, як зауважив автор одного путівника, – це «щеголь-красавец, смахивающий на гусара». Козакам більше до вподоби були святі, схожі на них самих...

Сергій САМОЙЛЕНКО
(Київ)

Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі Ніжина

Полкове управління у Лівобережній Україні, запроваджене гетьманом Б.Хмельницьким у новоствореній державі після Національно-визвольної війни 1648-1654 років, розширило права і можливості полкових і сотенних міст. Це торкнулося і Ніжина як військового, адміністративного та культурного центру найбільшого на той час полку. В місті, як і в інших населених пунктах, у другій половині XVII-XVIII ст. спостерігається інтенсивний будівничий процес. Його наслідком стало формування громадського центру з адміністративними та культурними спорудами, в котрих розміщувалися магістрат, полкова канцелярія, суд, пошта, цехові двори, торгові ряди тощо. Про характер забудови Ніжина вже йшла мова в декількох авторських публікаціях [1]. Тепер зосередимо увагу на діяльності архітекторів, що зробили помітний внесок у розбудову Ніжина. Можна лише шкодувати, що історія зберегла мало їх імен.

У XVIII ст. в будівництві міст зростає роль професійних архітекторів, які перетворилися з вільного підприємця в службовця. Вони користувалися помітним авторитетом влади, оскільки архітектуру вважали «знатнейшим из художеств».

Завдяки залученню до будівництва архітекторів поліпшується якість мурування, зростає роль тиньку, урізноманітнюється планово-просторова типологія споруд, з'являються перші стандарти будівель. Все більше простежуються розбіжності між елітарною і масовою, дерев'яною і мурованою архітектурою.

Протягом другої половини XVII-XVIII ст. у Ніжині було зведено більше 20 мурованих храмів, серед яких шедевр українського барокового стилю п'ятибанный, хрещатої композиції Миколаївський собор (1655-1658) – «найстаріший і найцінніший» [2], «перше кам'яне диво на Лівобережній Україні» [3]; а також церкви Іоанна Богослова, Хресто-Воздвиженська, Покровська, Пантелеймоно-Василівська, Спасо-Преображенська, Воздвиженська й інші. На жаль, про їх будівничих допоки нічого невідомо. Лише про творця Благовіщенського собору дійшли деякі свідчення.

Митрополит Стефан Яворський, життєва доля якого була пов'язана з Ніжином [4], задумав допомогти своєму братові Павлу, який служив протопопом в одному із ніжинських храмів, побудувати церкву на честь Благовіщення Божої Матері. Для цього в центрі міста, поруч із садибою брата, були придбані кілька будинків на суму 1300 руб. Ці будинки знесли і на їх місці почали будувати храм [5].

Благовіщенський собор заклали в 1702 р. Для його будівництва Стефан Яворський запросив московського архітектора Григорія Івановича Устинова. В листі до брата Павла митрополит характеризував зодчого як майстра «подлинно певного (тобто надійного – *авт.*) и в малярном деле и архитектуре искусного» [6]. Про авто-

рство Г.І.Устинова свідчить і його чолобитна Петру I від 17 грудня 1705 р. За свою роботу архітектор мав отримати 7000 крб. сріблом (тогочасними українськими грошима – 35 тис. золотих).

Упродовж чотирнадцяти років (1702-1716) тривало будівництво Благовіщенського собору. Протягом цього часу в Гетьманській Україні відбулися важливі історичні події, зокрема битва під Полтавою 1709 р. З нагоди перемоги над Карлом XII Стефан Яворський послав до Ніжина записку, в якій стверджував: «Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе Богом дарованной Всероссийскому Самодержцу Петру Великому над шведским королем Карлом вторым-надесять под Полтавою лета от воплощения Господня 1709» [7].

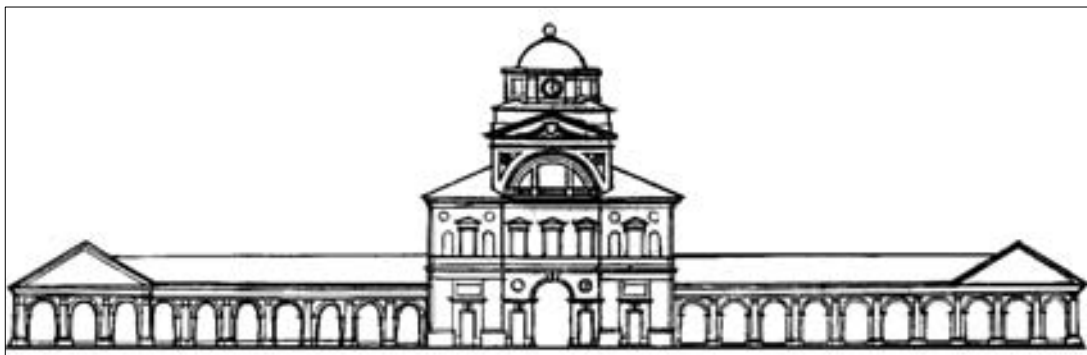
Перед зодчим стояло непросте завдання: спланувати архітектурну споруду так, щоб вона співвідносилася з часом і тими традиціями, які були вже закладені в розбудові Ніжина початку XVIII ст. На той час, у сакральних дерев'яних спорудах міста переважав український стиль, а у мурованих – бароко, прикладом якого посеред центрального Соборного майдану височів Миколаївський собор. Російському архітектору треба було на це зважувати. Тому в архітектурі Благовіщенського собору поєдналися окремі риси бароко і давньоруського стилю. Храм являє собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва. Ніжинська споруда за своєю об'ємно-просторовою композицією в деякій мірі нагадує собор Донського монастиря у Москві. Але, водночас, композиція ніжинського п'ятибанного Благовіщенського собору незвичайна і єдина в своєму роді. В ній переважає суворе урівноваження, симетрія і центричність. В плані – це квадрат із заокругленими кутами, зовнішні маси храму нероздільні. Склепіння собору спираються на чотири стовпи. Така архітектурна конструкція не характерна для будови українських храмів цього типу. Його стіни становлять 38 аршин у довжину та ширину, а висота храму з хрестом – 55 аршин.

У східній парі стовпів вмонтовано східці, що ведуть у приміщення над вівтарем, що теж є незвичним. Якщо в Миколаївському соборі Ніжина ярусною є лише західна частина, то в Благовіщенському – яруси розташовані як у західній, так і у східній частинах храму. Відсутня також пірамідальність, яку бачимо в Миколаївському соборі XVII ст. Та й взагалі – будова відзначається оригінальністю і є цілком нехарактерною для української барокової архітектури.

Благовіщенський собор у Ніжині (1702-1716)

Арх. Г.Устинов
Сучасний вигляд

Ніжинський міський магістрат (1761). Арх. А.Квасов. Реконструкція

Архітектор розмістив бані не на поздовжній чи поперечних осях (у відповідності з частинами світу), як це робилося за українською традицією, а на діагональних, що характерно для російської культової архітектури. Відтак, малі бані завершують не чотири основні бокові об'єми, а розміщуються на рогах (кутових об'ємах). Це нагадує давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим для українських храмів було і двоярусне розміщення вікон із наличниками на стінах кутових об'ємів, так характерне для громадських будівель того часу.

Г.Устинов використовує цікавий прийом: із західної та східної частин собору він будує ніші-лоджії, які перетворюють собор у своєрідний зал для глядачів. Всефасадність споруди підкреслювалась декоративними фронтонами, які були розміщені над входами з усіх сторін.

Своєрідним для храму було і те, що портали споруди прикрашені парами великих мушлеподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, схожих на вітражі. Зовнішнє декорування храму майже не збереглося лише в порталах присутні різноманітні за формою декоративні ніші – крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору Г.Устинов оформляє в традиціях української барокової архітектури. Вони завершуються декоративними баньками грушовидної форми.

Слід зауважити, Ніжинський Благовіщенський собор був прикладом для будівництва подібних храмів у деяких інших полкових містах. Так, у Полтаві в 1773 р. (за іншими джерелами в 1770-1778 роках) на кошти П.Руденка збудували Воскресенську церкву, яка повторювала основні риси Благовіщенського собору. Щоправда, остання як пам'ятка пізнього бароко мала більш розчленований об'єм.

У другій половині XVIII ст. для будівництва різних громадських споруд, приватних палаців і особняків залучаються архітектори з фаховою підготовкою. Гетьмани І.Самойлович, І.Мазепа й інші залучають для цього як зарубіжних зодчих, так і вітчизняних – у XVIII ст. у Київській академії, а також Харківському та Переяславському колегіумах почали викладати архітектуру в складі математичних наук і давати

початкову архітектурну освіту. Краще ця справа була поставлена в Росії, тому в Україні працювало й чимало російських архітекторів.

На першому етапі розвитку архітектури доби Гетьманщини, як указує відомий дослідник В.Вечерський, проектні креслення вживалися рідко, оскільки все детально розписувалося в контракті, «в якому задавалися всі основні характеристики майбутнього об'єкта: архітектурний тип, розміри, форми, декор, строки виконання і вартість будівельних робіт» [8]. На початку XVIII ст. муроване будівництво здійснювалося за розробленими архітекторами проектами. Законодавцем архітектурної політики на території Гетьманської держави, а пізніше Малоросійського намісництва стає Санкт-Петербург, а також Москва. Звідти надсилалися проекти зведення будівель у Глухові, Києві тощо. Тож зрозуміло, чому архітекторами споруд стають А.Квасов, І.Григорович-Барський, І.Мічурін, Ф.Васильєв, М.Єфимов, О.Старцев, І.Зарудний та інші.

Існують скупі відомості про залучення архітекторів до будівництва різних споруд у Ніжині. Зокрема, відомо, що зодчий М.Львов спроектував палац І.Безбородька, який знаходився біля Графського парку в західній частині міста. На жаль, ні сама споруда, ні, навіть, інформація про неї не збереглася.

Причетний до будівництва в Ніжині відомий російський архітектор Андрій Васильович Квасов, котрий здобув професійну освіту в 1734-1744 роках у Санкт-Петербурзькій «Канцелярії от строений». За його проектами було збудовано чимало відомих споруд у Російській імперії: палаци О.Г.Розумовського, імператриці Єлизавети Петрівни у Царському Селі та Пулково, Смольний монастир у Петербурзі тощо.

У 1748 р. Андрій Квасов приїхав на Україну для будівництва палацу графа О.Розумовського в Козельці. З цього часу архітектор працює під безпосереднім керівництвом гетьмана К.Розумовського. З 1752 р. він очолював «Будівельну експедицію спорудження міст Глухова і Батурина», керував архітектурною школою в Глухові. Серед його учнів були К.Борзяківський, М.Мосцепанов, Ф.Савич й інші [9]. У цей період А.Квасов брав участь у будівництві собору Різдва Богородиці та дзвіниці (1752-1764, разом із І.Григоровичем-Барським) у Козельці та Троїхсвятительської церкви (1755) в с. Лемеші – батьківщині Розумовських, будинку канцелярії Київського полку (1756-1757) та кількох інших споруд. Після нищівної пожежі 1748 р. у Глу-

Присутственні місця в Ніжин (будинок Пелепонова)
Перебудова початку XIX ст. Арх. А.Карташевський
Сучасний вигляд

хові А.Квасов розробив проект відбудови міста, спроектував палац і парковий ансамбль К. Розумовського (1751-1757).

У 1757 р. петербурзька «Канцелярия от строений» вимагає від А.Квасова повернення до столиці. К.Розумовський, даючи позитивну характеристику творчої діяльності архітектора в Україні, у своєму листі від 15 березня 1757 р. просить Сенат залишити його ще на декілька років. У листі зазначалося: «многие каменные ... церкви в погоревших городах ... Нежине, Глухове и прочих, требуют при новом их сооружении лучшего распорядка и строения, как в архитектуре, так и в других регулярных городских учреждениях. А к такому немаловажному ... намерению в Малой России не имеется ни одного архитектора, которому бы по его искусству поручить было выше помянутые строения. Того ради в Сенат о сем представляя Ваше императорское величество всеподданейше прошу повелеть для ... прописанных нужд находящегося до сего в Малой же России архитектора Андрея Квасова, которому ныне от его команды велено в Санкт-Петербург возвратиться, определить архитектором в Малой России на том же жалованье, которое он теперь от команды своей получает» [10]. Не зважаючи на це, А.Квасов змушений був повернутися в Росію [11].

Другий період діяльності зодчого в Україні припадає на 1761-1778 роки. В цей час він працював безпосередньо в Ніжині, Батурині, Глухові, Києві, Острі. В донесенні Малоросійській Колегії від 22 квітня 1765 р. А.Квасов звітував про свою діяльність протягом 1763-1765 років. У доповненні до звіту архітектор подав перелік споруд і комплексів до будівництва, до яких він мав безпосереднє відношення [12].

Діяльність А.Квасова в 60-70-х роках XVIII ст. тісно пов'язана з полковим Ніжином, де він керував будівництвом чотирьох храмів [13]. На жаль, архітектор у своєму звіті Малоросійській колегії не вказує, які саме храмові споруди були ним збудовані в місті. Відомо, що в ці роки у Ніжині зведено Покровську (1759-1765) та Успенську (1760) церкви. Але чи був А.Квасов безпосередньо причетний до їх будівництва сказати важко; для з'ясування цього питання потрібна додаткова пошукова робота, насамперед, у архівах Санкт-Петербургу. Але точно відомо – А.Квасов за наказом Малоросійської колегії проектував у Ніжині будинок магістрату. План цегляного магістрату, а також кошторис на його будівництво були подані на затвердження президенту Малоросійської колегії П.Рум'янцеву-Задунайському. В ордері на ім'я директора державного будівництва в Глухові П.Мещерського від 13 травня 1771 р. президент висловив думку «о выгодностях» проекту і дав згоду на його реалізацію [14]. Проект А.Квасова відповідав як вимогам замовників – членів Ніжинського міського магістрату, так і загальним тенденціям у розвитку архітектури того часу. Мистецтвознавець Н.Новаківська, яка вивчала діяльність А.Квасова на українських землях, встановила, що Ніжинський магістрат було збудовано не пізніше 1771 р. [15].

Ніжинський магістрат – це двоповерхова споруда. Перший поверх її складався з приміщень і аркади, що оперізувала весь будинок. На другому поверсі розміщува-

лися адміністративні приміщення (міська дума, суд, зал засідань тощо). Можливо, що службові приміщення займали також верхній поверх і башту, яка посідала центральне місце в загальній композиції будови. Ця башта, трохи роздіблена в членуванні, була увінчана декоративною верхівкою і надавала будинкові магістрату виразного силуету.

У цій споруді знаходимо використання творчо переробленої системи класичних ордерів із арками, склепіннями, декоративними колонками. Суцільне кільце галерей із рустованою аркадою першого поверху в сполученні з балконами в центральній частині будинку надавали його архітектурному виглядові легкості й стрункості. На думку мистецтвознавця В.Січинського, будівля Ніжинського магістрату (його ще називають ратушею) посідає виключне місце серед аналогічних будов в Україні кінця XVIII ст. [16]*.

Ніжинський магістрат відігравав важливу роль у подальшій забудові адміністративного центру міста, бо об'єднував комплекс торговельних рядів, які були створені тут на межі XVIII-XIX ст. за участю відомого українського архітектора Антона Карташевського. Останній багато років працював на Чернігівщині і був одним із керівників губернської креслярні. Він збудував за проектом Дж. Кваренгі Спасо-Преображенський собор у Новгород-Сіверському, різні адміністративні будівлі на території губернії, навчальні заклади, житлові будинки тощо. Але це вже зовсім інша за стилем архітектура – А.Карташевський був прихильником класицизму, і це гарно помітно в його ніжинських будовах.

Ніжин у XVII–XVIII ст. був відомим торговельним містом, у якому проходили, крім мало не щотижневих невеликих, регіонального значення; три широко відомі того часу ярмарки. Відтак, торговельні будівлі становили невід'ємну частину забудови міста. Вони розташовувалися частіше за все по периметру торгової площі або в два ряди посередині. Торгові будівлі Антона Карташевського, які примикали до ніжинського магістрату і опоясували ріг вулиць Гоголівської і Московської, – це вузькі й довгі одноповерхові споруди, що склалися з однакових частин – крамниць. З двох боків до будівель примикали галереї у вигляді колонад або аркад. Такі будівлі виконували свої функції аж до II Світової війни, коли під час звільнення Ніжина від нацистської окупації були частково пошкоджені й зруйновані, а пізніше (в середині 1950-х років) розібрані. Старі листівки та світлини допомагають відтворити ці своєрідні архітектурні споруди А.Карташевського.

У 1874 р. згідно з указом Сенату від 27 червня 1874 р. на базі ліквідованих мирових посередників і повітових з'їздів був утворений державний орган – присутствія. В Ніжині для «присутственного місця» був пристосований будинок ніжинського

* Будівлю Ніжинського магістрату було частково зруйновано в середині XIX ст., а рештки – торгові ряди першого ярусу – в 1950-х роках. Детальніше про це див.: Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – №1. – С.61-64.

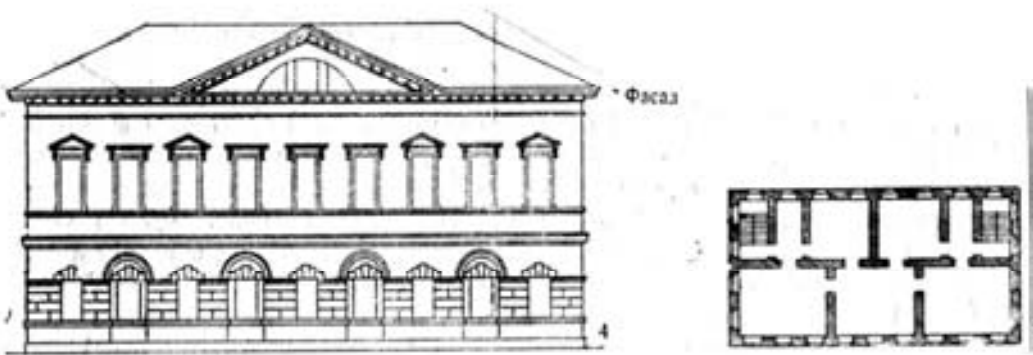
грека Пелопонова (згодом – приміщення Ніжинського окружного суду, сучасна школа №1), в реконструкції якого брав участь Антон Карташевський*.

Зробив свій внесок у будівництво в Ніжині і Андрій Іванович Меленський (1766-1833), який одержав професійну освіту в Санкт-Петербурзі та Москві й у 1788-1829 роках займав посаду головного міського архітектора Києва. За проектом архітектора А.Меленського в центрі Ніжина був збудований у класицистичному стилі житловий будинок (не зберігся), для якого був характерний поділ фасадів на рустований перший поверх і гладку поверхню другого. Трикутний фронтон з напівциркульним вікном у центрі фасаду підкреслював основну симетричну композицію будівлі, досить характерну для споруд і просторових композицій класичного стилю. Йому відповідає і декоративне оформлення споруди, зокрема, типи наличників, декоративні колонки в середині фронтона.

Загалом, забудова Ніжина XVIII ст. – одного з найбільших міст Лівобережної України – становить особливий інтерес. У місті була (і частково все ще є нині) зосереджена велика кількість різностильових споруд, на останню цінність яких становить той факт, що збудовані вони за участі відомих архітекторів. На жаль, значна їх частина втрачена, і тільки небагатий архівний матеріал, небагатовчисельні старі листівки та світлини можуть дати певне уявлення про них.

ПОСИЛАННЯ

1. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVII-XX ст. – Ніжин, 1998; Самойленко С.Г. Будівництво в Ніжині у XVII-XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 10. – Ніжин, 2002. – С.115-127; Самойленко Г.В., Самойленко

Житловий будинок у Ніжині (кінець XVIII – початок XIX ст.)
(не зберігся). Арх. А.Меленський. Креслення

* А.Карташевський також брав участь у будівництві в Ніжині грецької Всіхсвятської церкви (1760-1805). Див.: Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. – Вип.2. – Ніжин, 2000. – С. 159-180.

- С.Г. Культура Чернігівщини другої пол. XVII – XVIII ст. Архітектура // Література та культура Полісся. – Вип. 32. – Ніжин, 2006. – С. 157-194.
2. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII вв. – М., 1967. – С. 151.
3. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – С. 190.
4. Самойленко С. Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат // Література та культура Полісся. – Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 38-51.
5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 679, оп. 19, спр. 1.
6. Хойнацкий А.Ф. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С. 11.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. 2, №3480; Чернов Н. Краткая история построения нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1915. – С. 14.
8. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – С. 71; також див.: Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625-1760) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. VI., отд. 2. – С. 105-122.
9. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 148-158.
10. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 269, оп. 1, од.зб. 1880.
11. Там само, ф. 269, оп. 1, од.зб. 2152.
12. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А.В.Квасова (XVIII век) / Автореф. дис. ... канд. архитектуры. – Л., 1970. – С. 12; також див.: Морозов О. Міський магістрат – невід’ємна частина історичного ландшафту Ніжина // «Відлуння віків». – 2004. – № 1. – С. 61-64.
13. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, од.зб. 256.
14. Там само, ф. 54, оп. 3, од.зб. 6132.
15. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы... – С. 20.
16. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 115.

Торгові ряди в Ніжині. Арх. А.Карташевський. Фото початку XX ст.

Світлана ЖУКОВА
(Глухів)

Терещенки і Трьох-Анастасіївська церква у Глухові

Протягом майже всього XVIII ст. Глухів носив статус столиці Гетьманської України і був центром розвитку державності, культури й архітектури. У місті працювали видатні архітектори XVII-XVIII ст. М.Єфимов, А.Квасов, І.Мергасов, витвори яких прикрашали гетьманську столицю і створювали образ значного культурного європейського центру.

Глухівські храми, хоча й були суто культовими спорудами, уособлювали дух українського самостійництва, відображаючи мистецькі уподобання козацтва – наймогутнішої на той час суспільної сили.

Велика пожежа 1784 р. спопелила майже половину будівель міста, серед яких постраждали 5 кам'яних церков і дівочий монастир; Глухів до середини XIX ст. залишався звичайним повітовим містом.

Традиції козацького меценатства у церковному будівництві продовжила українська еліта наступного століття. У другій половині XIX ст. в Україні з'явилося кілька королівських династій, які не мали генеалогічних зв'язків ані з Рюриковичами, ані з Гедиміновичами, ані інших домішків «блакитної крові». Це були цукрові королі, які тяжкою працею, власним розумом і хистом зійшли на вершину суспільного олімпу з простих козаків і селян. Яхненки, Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Суханови суперничали не лише в підприємстві, а й у витратах на доброчинні цілі [1].

Життєпис Терещенків, які зробили вагомий внесок (близько 1,5 млн. руб.) у благоустрій Глухова, у розвиток освіти і культури міста; донедавна був огорнутий деякою таємничістю. Але час не спромігся зовсім викреслити з буття сліди цих славних імен, як і результати їх діяльності.

Основи фінансової могутності родини були закладені в середині XIX ст. Тоді новою для України цукровою справою зацікавився глухівський купець Артемій Якович Терещенко, котрий після реформи 1861 р. не тільки зміг заволодіти чималими ділянками землі під бурякові поля й цукроварні, але й налагодити значне виробництво в нових економічних умовах [2].

Ф.А.Терещенко
Фото кінця XIX ст.

М.А.Терещенко
Фото кінця XIX ст.

Справу батька продовжили три його сини – Микола, Федір і Семен. Дільність Терещенків лежала у трьох площинах – участь у земському русі, освітнє будівництво та благодійництво. Неповторний архітектурний ансамбль сучасного Глухова складають пам'ятки цивільного будівництва, збудовані коштом родини: чоловіча і жіноча гімназії, учительський інститут, ремісничє училище, міське 3-класне училище, притулок для дітей-сиріт, земська лікарня, лікарня Св.Єфросинії, банк і будинок Терещенків – їх глухівська резиденція. Але чи не найвеличнішою спорудою, зведеною за участі й на кошти родини Терещенків, котра стала однією з архітектурних домінант (найбільш величною з них) історичного центру Глухова є Трьох-Анастасіївська церква (1893). Її освячення було безпосередньо пов'язане з українською старшинською родиною Скоропадських, а будівництво – з родиною Терещенків, зокрема братів Миколи і Федора.

Історія церкви бере початок із 1717 р., коли Анастасія Марківна Скоропадська влаштувала в Глухові велику богадільню для хворих і незаможних. При цьому закладі на місці згорілої дерев'яної Воскресенської церкви за ініціативи гетьманши було споруджено тридільний безбанний, зального типу храм із гранчастою апсидою і дзвіницею над західним притвором. Храм було освячено на честь Св.Анастасії, й він відразу ж став домовим при гетьманській резиденції, що розміщувалася поряд [3].

Церква постраждала від нищівних пожеж у Глухові 1748 р. та 1784 р. і була відбудована після останньої аж у 1816 р. Відтепер вона набула класицистичних рис: над навою з'явилася декоративна сферична баня без підбанника, було прибудовано колонні портики та нову двоярусну дзвіницю над південно-західним кутом [4]. Того ж року у верхньому ярусі храму був облаштований приділ Воскресіння Христового.

У першій третині XIX ст. парафію Анастасіївської церкви, найбільшій в Глухові, приєднали до Троїцького собору, сам же храм фактично закрили. 1846 р. засновник династії Терещенків Артемій Якович уніс на утримання храму 4 тис. руб. і служба в ньому відновилася. Добродійця обрали церковним старостою, а в 1872 р. його коштом до споруди церкви було прибудовано бічний вівтар Св.Мученика Артемія. Так, зі звіту контори А.Я.Терещенка у Глухові за 1872-1873 роки дізнаємося: «На устроїство нового придела и починку иконостаса Анастасиевской церкви израсходовано 6146 руб.» [5].

У 1884 р. Чернігівське губернське правління затвердило проект нової Трьох-Анастасіївської церкви, автором якого був відомий зодчий, академік архітектури із Санкт-Петербурга Андрій Леонтіювич Гун (1841-1920). Нова церква мала зать-

Глухівська резиденція родини Терещенків – житловий будинок на сучасній вул. Терещенківській

марити найвеличніший із новозбудованих на той час Володимирський собор у Києві, до того ж у першому ярусі мала розташовуватися родинна усипальниця Терещенків.

Храм зводився і опоряджувався протягом 9 років. На його будівництво з вересня 1885 р. по 1893 р. було витрачено 223975 руб. [6]. Новозбудована Трьох-Анастасіївська церква вирішена в архітектурних формах невізантійського стилю. Вона кубічна, п'ятиверха, тринавова, чотириstopна, хрестовокупольна, з трьома гранчастими зовні і циліндричними всередині апсидами. У вирішенні фасадів домінують вертикальні членування – лопатки, вузькі витягнуті вікна, півколонки, вертикальні профільовані гурти. Три входи акцентовані тамбурами-ганками з романо-візантійськими перспективними порталами й трикутними щипцями [7].

Для більшого розкошу собору Терещенки вирішили внести гарний живопис у інтер'єр, залучивши до цієї справи відомих художників: братів Сведомських, М.Пимоненка, Ф.Журавльова, В.Верещагіна, О.Мурашка. Програма малювання передбачала рослинні орнаменти невізантійської стилістики в підбаннику, на підпружних арках і пілонах; зоряне небо в бані, конхах, на циліндричних склепіннях головного просторового хреста; на пандативах – Євангелісти в круглих медальйонах; Євхаристія в середній апсиді; на стінах по периметру храму – зображення у повний зріст постатей мучеників і святих. А.Л.Гун спроектував також низьку переддвірну огорожу у візантійських формах із дуже пишним орнаментом.

Під час розпису програму дещо змінили. У консі середньої апсиди зобразили Богородицю з немовлям Христом в оточенні херувимів, у бані – Святу Трійцю, на пандативах – Євангелістів, закомпонованих у трикутних площинах, а не в медальйонах. Орнаменти було виконано з домінуванням геометричних мотивів квадрата, кола, хреста, меандру. Високий рівень мистецької єдності інтер'єру надає наявність золотого

Ліворуч – Тьох-Анастасіївська церква у Глухові (1893). На тлі позаду – стара гетьманська Анастасіївська церква (1816).

Праворуч – каплиця на місці розібраної гетьманської Анастасіївської церкви. Фото кінця XIX ст.

Трьох-Анастасіївська церква у Глухові
(1893). Сучасний вигляд
Фото Ю.В.Москаленка

тла в усіх орнаментах. У кольоровій гамі домінують насичені темно-сірі, зелені, вохристі барви. Малювання в центральній бані датується 1950-ми роками. Передвітарна огорожа з сірого мармуру виконана за проектом О.І.Мурашка, родинно пов'язаного з Глуховом [8].

У кошторисі видатків майстрам на опоряджувальні роботи Трьох-Анастасіївської церкви, зазначалося: «Израсходовано на кресты – 10040 руб., колокола – 11403 руб., окраску – 2912 руб., живописные работы – 20000 руб., Сведомским – 10000 руб., мраморные работы – 31805 руб., Верещагину и Журавлеву – 18000 руб., Овчинникову – 15500 руб., Постникову – 26500 руб., Шадрину за хоругви – 1200 руб., двери и мебель – 3480 руб.» [9]. До цього додалися ще господарські витрати на огорожу, дзеркала, шати для священників.

Усі витрати на будівництво, оздоблення й облаштування церкви обійшлися Терещенкам у 387221 руб. Крім того, у зверненні Чернігівської Духовної Консисторії до М.А.Терещенка від 28 січня 1894 р. читаємо: «Разрешено новоустроенный каменный храм по освящении одного во имя св. трёх мучениц Анастасий обратит в приходскую церковь с причислением к ней прихожан прежней Трёх-Анастасиевской церкви ... с условием, чтобы жертвуемый Вашим Превосходительством и Вашим братом в 60000 руб. капитал: а) 25000 руб. на содержание причта и сторожа новоустроенного храма; б) 25000 руб. на разные нужды храма и содержание хора певчих; в) 10000 руб. на покрытие расходов по ремонту храма – были внесены в Киевскую Контору Государственного Банка на вечный вклад, а на означенные суммы были выданы оною Конторою билеты на имя новоустроенной в Глухове Трёх-Анастасиевской церкви с обозначением права приходскому священнику и старосте получать проценты» [10]. Отже, фактично, всі видатки на будівництво і утримання зазначеного храму склали 437221 крб.

Про благодійність родини Терещенків і красу новозбудованого храму дізнаємося з листа преосвященного Антонія, єпископа Чернігівського і Ніжинського до М.А.Терещенка, написаного у вересні 1898 р.: «Ваше Превосходительство, Милостивый Государь Никола Артемьевич! При обозрении церковей епархии в прошлом августе посетил с этой целью и г.Глухов, где имел случай и удовольствие воочию видеть созданное и созидаемое Вашею благодееющею и щедродательною рукою. В г.Глухове нет ни одного, кажется, учебного заведения и благотворительного учреждения, каких в этом городе больше, чем где-либо, которое было бы обойдено Вашим вниманием или не было бы так или иначе облагодетельствовано Вами, не говоря о том, что некоторые вызваны из небытия и существуют исключительно Вашими средствами. А особенно меня радовало и восторгало, так это видеть полный великолепия и изящества новоустроенный Вами Трёх-Анастасиевский храм» [11].

21 травня 1894 р. брати Терещенки звернулися до Святішого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву «как оставшуюся вследствие своей ветхости без всякого употребления».

Для визначення подальшої долі храму з Києва відрядили професорів Київської духовної академії, відомих істориків Петра Лашкарьова і Миколу Івановича Петрова. Вони дійшли висновку, що «предназначенная к упразднению старая Трёх-Анастасиевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенно замечательного, и кроме сохранившихся известий о первоначальной постройке этой церкви женою гетьмана Скоропадского Анастасиею, с зданием этой церкви соединяются только воспоминания об опустошительных пожарах в Глухове». Аналогічні висновки надала і Імператорська археологічна комісія. Стару церкву розібрали протягом 1895-1897 років; потім на її місці довго стояла каплиця, збудована коштом тих-таки братів Терещенків у еклектичних архітектурних формах, близьких до українського модерну, аж поки комуністидесь у 1950-х роках її не розвалили [12].

На схилі життя, за три роки до смерті, Микола Артемійович Терещенко склав докладний духовний заповіт, у якому головним своїм спадкоємцем назвав сина Івана. У цьому документі були визначені також адреси й розмір пожертв на добродійні справи, зокрема, на утримання лікарень, шкіл, монастирів, церков. Параграф 24 заповіту зазначав: «В течение месяца после смерти произвести выплаты ... Глинскому монастырю – 5 тыс. руб., Гамалиевскому монастырю – 2 тыс. руб., Петропавловскому монастырю – 2 тыс. руб., Софрониевскому монастырю – 5 тыс. руб., Путивльскому Молчанскому – 1 тыс. руб.» [13].

Але і цього Терещенку виявилось замало. Через деякий час він уніс доповнення до заповіту, в якому звернувся до синів Івана й Олександра з побажанням у пам'ять про нього після смерті негайно видати: «На поминавание в г.Глухове: на Николаевскую церковь – 500 руб., ее причту – 300 руб.; на Преображенскую церковь – 300 руб., ее причту – 200 руб.; на Вознесенскую церковь – 300 руб., ее причту – 200 руб.; Трехсвятительской церкви – 300 руб., ее причту – 200 руб.; Покровской Усовской церкви – 300 руб., ее причту – 200 руб.; Трех-Анастасиевской церкви: священнику – 600 руб., дьякону – 200 руб., причетнику – 100 руб., певчим – 300 руб.» [14].

Після такої опіки глухівські храми, а тим більше – Трьох-Анастасіївський, мали право на існування. Але революція і прихід більшовиків перевернув усе доріг: у роки «войовничого атеїзму» був пограбований родинний склеп терещенків, під час громадянської, а згодом і II Світової війни храм постраждав від розбою, експропріації, бомбардування.

На початку 1943 р. у центральну баню церкви влучила авіабомба, але завдяки тому, що дах тримався на потужному металевому каркасі, вона підірвалася угорі, частково зруйнувавши бані і цегляну кладку стін. Храм по війні відбудували, але висоту підбанника довелося зменшити, первісний же еліпсоподібний купол замінили сплюсненим сферичним [15].

Трьох-Анастасіївська церква у Глухові є визначною комплексною пам'яткою архітектури й монументального мистецтва, яка нині внесена до Державного реєстру національного культурного надбання.

Донедавна залишалося недослідженим питання точного місцезнаходження поховань Терещенків – будівничих храму у родинному склепі. З писемних джерел і усних

переказів дійшли відомості, що за вимогою Миколи Артемійовича Терещенка при будівництві церкви до її першого ярусу від будинку Терещенків, що знаходиться поряд, був прокладений підземний хід. Поховальні камери усипальниці були сплановані в один ряд у центральній частині приміщення і знаходилися під підлогою у вигляді квадратних плит із сірого мармуру. Відомо, що тут були поховані Артемій Якович Терещенко (1794-1877), Єфросинія Григорівна Терещенко (?), Микола Артемійович Терещенко (1819-1903), Пелагея Георгіївна Терещенко (?-1897) та Федір Артемійович Терещенко (1832-1894). Зараз приміщення усипальниці використовується як тепла церква, в якій проводиться служба у холодну пору року. В апсиді зроблено й освячено вівтар, встановлено іконостас.

Колоната нижнього ярусу (родинної усипальниці Терещенків) Тьох-Анастасіївської церкви у Глухові. Сучасний вигляд
Фото Ю.В.Москаленка

Після погодження з відповідними службами та нащадками згаданих представників родини Терещенків (останні зараз мешкають у Франції), завідувачем науково-дослідного відділу Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові Ю.О.Коваленком у 2003 р. були проведені дослідження нижнього храму з метою спробувати ідентифікувати рештки й локалізувати поховання, – після смерті над могилою Миколи Артемійовича поглумилися грабіжники: чи то в пошуках золота й діамантів, чи то аби досадити «капіталісту», так би мовити, посмертно.

У результаті детального вивчення наявних документальних матеріалів, прижиттєвих і посмертних світлин, а також фото, зроблених під час поховання було визначено місцезнаходження склепу М.А.Терещенка. Найперше, що відкрилося погляду дослідників після багатьох десятиліть невідомості – цинкова труна, навкруги якої були безладно розкидані залишки вінків із порцелянових квітів. У труні знаходився покійник, руки якого були складені на животі і тримали дерев'яний хрест. Через скляне віконце у труні можна було побачити

мундир із розшитими металізованою ниткою манжетами рукавів і коміром. На обличчі збереглися вуса і борода, які з часом набули рудого кольору. На грудях небіжчика знаходився висохлий букет із листя папороті, а на лівому плечі – букет троянд.

Грабіжники, доклавши немалих зусиль аби відкрити склеп, усе ж таки зупинилися і чомусь не відкрили труну. Можливо, пересвідчившись через скло труни, що на покійному немає ні золотих речей, ні орденів із дорогоцінним камінням, вони вирішили не витратити часу й сил даремно, – так чи інакше але свою чорну справу до кінця вони не довели [16].

Подальші дослідження нижнього храму дали можливість отримати дані про існування цілої галереї склепів під його підлогою, які, проте, не були використані за призначенням й залишилися порожніми.

Наприкінці травня 2002 р. Глухів уперше відвідали нащадки Терещенків – правнуки Миколи Артемійовича, відкриваючи для себе батьківщину предків. Архітектурні пам'ятки, збудовані коштом родини, Трьох-Анастасіївська церква, вцілілі храми промовляють самі за себе: перемогла правда історії і до цього прізвища вже ніколи не прилипне бруд.

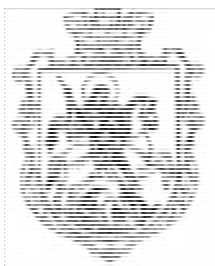
На сьогодні громадська, підприємницька, благодійницька діяльність родини Терещенків повертається із забуття, має певні дослідницькі напрацювання, але потребує подальшого й більш ґрунтовного вивчення, і не тільки заради обізнаності про їх добродійні справи, про значення їх діяльності для історії й культури України, але й як приклад для наслідування служіння своїй державі й батьківщині.

ПОСИЛАННЯ

1. Меценати // Пам'ятки України. – 1997. – №4. – С.28.
2. Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – К., 1998. – С.246-249.
3. Заїка В. Світла Анастасія очима живописця і поета // Соборний майдан. – 2004. – № 5.
4. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С.349.
5. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК України), ф.830, оп.1, од.зб.5.
6. Там само, ф.830, оп.1, од.зб.438, арк.16.
7. Вечерський В. Вказана праця. – С.351.
8. Там само. – С.352.
9. ЦДІАК України, ф.830, оп.1, од.зб.438, арк.16.
10. Там само, ф.830, оп.1, од.зб.438, арк.4.
11. Храм Святых Трех Анастасий в Глухове. Фотокнига. – К., 2005. – С.16-17.
12. Вечерський В. Вказана праця. – С.350.
13. ЦДІАК України, ф.830, оп.1, од.зб.25.
14. Там само, ф.830, оп.1, од.зб.25.
15. Сбитный И. Красивые легенды и суровая действительность // Соборний майдан. – 2007. – № 1(19).
16. Коваленко Ю.О. Поховання М.А.Терещенка у Трьох-Анастасіївській церкві у м.Глухова // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: матеріали Третьої науково-практичної конференції 16 квітня 2004 р. – Глухів, 2004. – С.109-111.

Розпис куполу центральної бані Трьох-Анастасіївської церкви у Глухові. Сучасний вигляд. Фото Ю.В.Москаленка

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Лілія РУДЕНКО
(Ніжин)

Щедра спадщина Пармена Забіли

Уже більше 125 років однією з мальовничих візитних карток Ніжина є пам'ятник безсмертному Миколі Гоголю. У ніжному мереживі весни, у шаленому буйстві зеленого літа, у золотокарбованих арабесках осені та сніговому спокої зимової графіки «визначено» йому «чудовою владою» скульптора Пармена Забіли милувати око невимовною гармонією та красою, надихати художників, фотографів, поетів.

На відміну від багатьох пам'ятників, перед якими відчуваєш прикру невідповідність між величним духовним світом людини і вбогістю «художнього» втілення її образу в застиглій маріонетці, де велич людська підмінюється розмірами мармурової брили і за помпезністю губиться особистість, робота Пармена Забіли повертає нас думкою до замріяного, таємничого генія Гоголя: «...определено мне чудной властью...». Ледь схиливши голову, пильно й очікувально вдивляється він у навколишній світ, ревізуючи наші душі: чи не мертві?

Життя і творчість нашого земляка – академіка скульптури Пармена Петровича Забіли (Забелло) (1830-1917) викликала і викликає неабиякий інтерес шанувальників-аматорів і мистецтвознавців. Він народився у селищі Монастирище (тепер Ічнянського р-ну на Чернігівщині). Слід зауважити, що Ічнянщина взагалі «врожайна» на скульпторів. Так, славетний автор пам'ятників герцогу де Ришельє в Одесі, князю Мініну та громадянину Пожарському в Москві, Ломоносову в Архангельську – Іван Мартос (1754 -1835) – уродженець Ічні.

Пармен Забіла походив з відомого чернігівського мистецького роду, до якого належали поет Віктор Забіла (дядько скульптора), оперна співачка Наталя Забіла-Врубель – дружина художника Михайла Врубеля, а також берегиня, муза та дружина художника Миколи Ге – Ганна Петрівна Забіла, сестра Пармена. З Миколою Ге Забіла потоваришував ще за навчання в Петербурзькій Академії мистецтв. Дружні стосунки, спільний пошук нових шляхів у мистецтві згодом зміцнилися родинними зв'язками.

Для творчості Пармена Забіли, як і для багатьох скульпторів та художників XIX ст. характерним було проходження трьох етапів становлення. Перший, пов'язаний із роками навчання у Петербурзькій Академії мистецтв (1850-1854) у Миколи Піменова, зводився до засвоєння міцних професійних основ майбутньої спеціальності. Результатом було одержання великої та малої срібних конкурсних медалей, які надавали можливість продовжити навчання за кордоном. Із 1854 р. починається «римський період» творчості митця у якості пенсіонера Академії в Італії. Довгий час, у 1854-1872 роках, П.Забіла жив і працював у Римі та Флоренції. Більшості його творів цієї доби притаманна легка, дещо розважальна «сюжетика італіянізуючого змісту». Прикладом може служити робота «Італійка зі скринькою» (1863) – граційна красуня у плавному русі на мить зупинилась, милуючись дарунком. Серед відомих російському глядачеві тогочасних робіт «Наяди», «Ревека біля колодязя», «Горе», «Христос у Гефсиманському саду». Але переважна більшість скульптур, створених П.Забілою за 18 років життя в Італії, розійшлися музейними галереями та приватними збірками і відомі світу як роботи талановитого італійського майстра Забелло. Водночас, творчі зв'язки скульптора з Батьківщиною не пориваються. У 1870 р. він виставляє у Петербурзі роботу, яку публіка одностайно нарікає «Тетяною» – за ім'ям пушкінської героїні: зворушливо милий портрет замріяної дівчини з книгою. Досить часто роботи Пармена Забіли ставали предметом загального захоплення і глядачі давали улюбленим творам нові імена не менш улюблених літературних героїв. Вищезгадана «Італійка...» стала зватися «Джультеттою».

Пам'ятник М.В.Гоголю в Ніжині
Фото зроблене в день відкриття (17.09.1881)

Пам'ятник М.В.Гоголю в Ніжині
Гравюра Рашевського з фото С.Прилужського (1893)

Поряд із роботами сюжетно-декоративного плану, в доробку майстра з'являються портрети сучасників, знаменуючи новий творчий етап. Представлені на Академічній виставці бюст В.А.Кочубея, портрети родини Голови Російського Технічного товариства П.А.Кочубея засвідчили непересічну обдарованість Забіли-портретиста і принесли скульптору звання академіка (1869). Ці портрети – великі мармурові барельєфи-медальйони із зображеними у профіль обличчями. Найбільш

Пам'ятник М.В.Гоголю в Ніжині
Фото Серебреніка (початок XX ст.)

удалий портрет дівчинки, зроблений у більш високому рельєфі, що оживлює світлотіньову обробку поверхні мармуру і створює неповторно ніжний образ дитинства. До цієї надзвичайно складної техніки портрету, якою майстер володів віртуозно він повертався неодноразово. В цій техніці виконаний автопортрет П.Забіли, подарований землякам-ніжинцям.

Мистецтвознавці пов'язують з ім'ям академіка скульптури Пармена Забіли настання нового етапу розвитку російського скульптурного портрету, якому притаманні внутрішня експресивність, вільна, невимушена манера ліплення, відмова від фіксації другорядних рис і аксесуарів, а головне – посилена увага до складного внутрішнього світу людини. П.Забіла створив цілу галерею чудових портретів видатних діячів культури XIX ст.: статуя О.Пушкіна, два бюсти Т.Шевченка, бюсти О.Маковського, Ю.Рєпіна, І.Тургенєва, М.Некрасова, М.Салтикова-Щедріна та інші.

Серед портретів, створених П.Забілою, особливе місце займає портрет О.І.Герцена (близько 1872 р.). За одностайною думкою численних мистецтвознавців і митців кількох поколінь – це найкращий скульптурний портрет другої половини XIX ст., шедевр російського мистецтва (позаяк, і українського також). Образ Герцена сповнений глибокого внутрішнього змісту. В суворих рисах обличчя, в погляді, різких зморшках, що перерізують чоло – промені напружена думка, могутня сила волі. Пам'ятник встановлено на могилі Герцена в Ніцці (Франція), статуя у повний зріст (у складках одягу на звороті правого плеча слід пошукати автопортрет П.Забіли – *авт.*).

Прижиттєвий портрет Пармена Забіли

«Автограф» Пармена Забіли у складках плаща
бюсту М.В.Гоголю
Фото О.Г.Василенка (сучасне)

Улюблений ніжинцями пам'ятник Миколі Васильовичу Гоголю був відкритий 17 вересня 1881 р. Це був перший у Росії пам'ятник Гоголю та перший у світі пам'ятник письменнику-українцю. Ініціаторами створення пам'ятника, були колишні випускники Юридичного ліцею кн. Безбородька, викладачі та студенти наступника попереднього – Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, передова громадськість Ніжина. Випускники Ліцею – член Ніжинського окружного суду І.Дейнека, предводитель ніжинського дворянства В.Тарновський-молодший й інші заручилися підтримкою відомого вельможі В.Кочубея та домоглися дозволу Міністерства внутрішніх справ на спорудження у Ніжині бюсту М.В.Гоголю.

Був створений спеціальний комітет, головою якого обрали І.Дейнеку. До складу комітету Почесними членами увійшли І.Тургенев, М.Гербель, О.Островський, В.Короленко, Д.Григорович, М.Костомаров, міністри освіти та внутрішніх справ Російської імперії, а також директор Ніжинського інституту М.Лавровський, професор інституту І.Сребницький та колишній учитель М.В.Гоголя по Ніжинській гімназії вищих наук – І.Кулжинський. Гроші на пам'ятник збиралися студентами інституту за підписними листами серед населення Ніжина. Студентський драматичний гурток дав дві платні вистави. Художник М.Ге зорганізував виставку художників-передвижників, всі виручені

кошти від якої (500 крб.) пішли у фонд комітету. Найбільшу суму пожертвував уже згаданий П.А.Кочубей – 1548 руб., брати Терещенки внесли 300 руб. Всього було зібрано 8 тис. 905 руб.

Напевно, ідею комітетові залучити до роботи над пам'ятником Пармена Забілу підказали М.Ге та П.Кочубей. Розроблений на той час уже досить відомим скульптором проект пам'ятника дістав високу оцінку спеціального комітету при Петербурзькій Академії мистецтв на чолі з професором архітектури М.Бенуа й академіком М.Боткіним. Бронзовий бюст і гранітний п'єдестал із рельєфним карнизом були ви-

Скульптурні роботи Пармена Забіли

готовлені у Петербурзі під безпосереднім наглядом самого автора пам'ятника. Бюст був відлитий у майстерні Ботта і Шопена.

Наслідуючи давні традиції іконописців, П.Забіла сховав у складках гоголівського портрета свій автопортрет, там, де зазвичай художники ставлять свій підпис – праворуч унизу. Невелика грань під складками плаща на перший погляд видається темною і рівною. Але філігранно скомпонований та майстерно зроблений рельєф грані у певній точці огляду відкриває лик п'ятидесятирічного Пармена Забіли. Краї складок вимальовують контур профілю: чоло, горбо-

носий ніс, губи, борідку. Обриси грані окреслюють масивну, гордовито посажену голову, з непокірним волоссям. М'які тіні модулюють опукле чоло, зачіску, широкі вилиці, глибоко посаджене око. Праворуч угорі – автограф: «П.Забелло». Нижче – дата: «1881 г.». Для порівняння наводимо прижиттєвий портрет П.Забіли, вміщений у IV томі «Настольного энциклопедического словаря Товарищества Братьев А. и И. Гранат и К°» (М., 1901).

На момент відкриття пам'ятника ніякої огорожі навколо нього не було, що засвідчує зроблений у день його урочистого відкриття фотознімок. «Пам'ятник состоит из базиса о двух ступенях из красного гранита и четырехгранной колонны из темного гранита – вышиною в 3 аршина (2,7 м – *авт.*), – на которой утвержден бюст, от-

литый из темной бронзы 1,2 аршина (0,9 м – *авт.*); сверх того памятник стоит на искусственном холмике, сделанном из кирпича; высота всего памятника с холмиком от поверхности земли, 7,5 аршин» – такий опис пам'ятнику подає І.Г.Кулжинський у статті «Город Нежин и его лицей», що була надрукована у журналі «Нива» (№40, 1893 р.). Цей опис повністю відповідає знімку 1881 р., на світлині лише цегляний пагорб прикриває дерен. Але в цьому ж номері журналу було надруковано гравюру Рашевського з пізнішого знімку 1893 р. ніжинського фотографа С.Прилужського (його фотоательє містилося в приміщенні місцевого інституту). На цьому знімку цегляний пагорб вже накритий по боках гранітними плитами, а спереду й позаду – від землі до первісної основи пам'ятника піднімаються сім гранітних сходинок.

На знімку С.Прилужського пам'ятник Гоголю вже має огорожу – по периметру встановлено масивні чавунні тумби з провислими ланцюгами. Проте, ще немає по краях ліхтарів, – вони вперше з'являються на фотографіях 1909 р., де зафіксовано один із урочистих заходів до святкування 100-річчя з дня народження М.В.Гоголя.

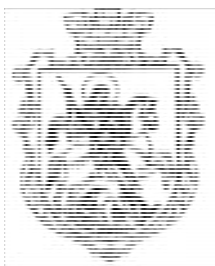
Досить часто авторство огорожі приписують Пармену Забілі, хоч наведені знімки сіють певні сумніви. Цілком хибним є твердження, що огорожа була виготовлена у Санкт-Петербурзі. За свідченням корінних ніжинців Віктора Берези та Діани Ноги, огорожа робилася місцевими майстрами. Ланцюги власноручно викував їх прашур – дід першого та дядько останньої, Іван Антонович Лук'яненко, потомствений – з діда-прадіда – коваль, кузня якого розташовувалася наприкінці вул. Козачої. Чавунні тумби огорожі, швидше за все, теж місцевого виробництва. Вадим Кашпровський у своїх спогадах про Ніжин пише: «мне помнится, что на территории усадьбы Мельниковых, находившейся у входа р.Остра в город (у железнодорожного моста дороги на Прилуки) находили старинное оборудование небольшого плавильного заводика».

Так, із часом талановитий твір академіка скульптури Пармена Забілі дістав гідну оправу, створену місцевими умільцями. Склався єдиний неповторний цілісний ансамбль – перлина і окраса нашого міста, данина пам'яті й відданості ніжинців генієві, що прославив себе, Ніжин, Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Настольный энциклопедический словарь Товарищества братьев А. и И.Гранат и К°. – Т. 4. – М., 1901.
2. Кулжинский И.Г. Город Нежин и его Лицей // «Нива» – 1893. – № 40.
3. Науковий відділ Ніжинського краєзнавчого музею, ПП-352, ф. 1173.

АРХІВНІ ПАМ'ЯТКИ

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)

Цікавий документ із історії мостобудування на Чернігівщині

Друга половина XVIII ст. – час найбільшого будівельного «буму» в історії міста Ніжина. Стабілізація політичного ситуації, економічний розвиток Гетьманської України, важливе адміністративне, торгове й комунікаційне значення міста спонукало до його територіального зростання, але, в першу чергу, – до якісного оновлення міської структури. За більш, ніж сторіччя інтенсивного урбаністичного розвитку Ніжина (з часу запровадження Магдебурзького права) в 1625 р. загалом утвердилися принципи й напрями формування міської вуличної мережі та забудови: замок на лівобережжі р. Остер (на ймовірному місці ранньослов'янського городища і давньоруського граду) набув ролі історичного ядра, навколо нього (за винятком річкової лінії укріплень замку) – ремісничий посад Старе місто, від якого відходили за радіально-променевим принципом шляхи, генеруючи розгалуження від себе більш дрібних вулиць, інколи з'єднаних між собою провулками; навколо Старого міста на певній віддалі – економічно й адміністративно пов'язані з містом хутори, факторії, фільварки, що згодом перетворилися на аграрні передмістя; впродовж цього проміжку часу склалася також більша частина історичної міської топоніміки*.

Дещо раніше, орієнтовно в середині – другій половині XVI ст., місто перекидається на остерське правобережжя**. Тут формується ремісничий посад, що згодом також «обзавівся»

* Про це трохи детальніше див.: Зозуля С.Ю. До питання походження й етимології історичного районування міста Ніжина // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 354-355. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2007. – С.33-39.

** Ніжинський археолог І.С.Кедун у ході охоронних розкопок на території Нового міста визначив орієнтовну берегову лінію Остра XII-XVI ст. і знайшов залишки життєдіяльності людини на цій території як мінімум із литовської доби в історії Ніжина. Відтак, вік Правобережного Ніжина дещо (а може й значно – до XI-XII ст.) омолоджується. Щоправда, такі припущення І.С.Кедун висловлював у приватній розмові. Матеріали зі згаданих археологічних досліджень на сьогодні тільки готуються до друку.

аграрними передмістями. Однією з причин «обживання» земель напроти замку на протилежному березі Остра було давнє функціонування наскрізного через Ніжин із Півночі на Південь шляху, визначившого, багато в чому, подальший статус міста як транзитно-торгового. Відтак, комунікаційна потреба надійного зв'язку між двома частинами шляху, а відтепер, – і між частинами міста була більш, ніж актуальною.

Це передісторія появи одного із сучасних і найдавнішого з ніжинських мостів – Московського (Спаського, Новоместного, Троїцького, Базарного), що, ймовірно, постав (власне, як міст у сучасному розумінні) на місці давньої переправи, а дещо пізніше – літнього наплавного мосту (узимку за моста слугувала остерська крига). Із розвитком міста, територіальним розростанням і посиленням адміністративної, економічної й культурної ролі Нового міста (так звався згаданий ремісничий посад) й аграрних передмість Ніжинського Правобережжя – Магерок, Кручі, Вороб'ївки та Козирівки; постає нова комунікаційна потреба у з'єднанні двох берегів Остра, – так з'явилися ще кілька переправ, що з часом також перетворилися на повноцінні мости. Так, на місці переїзду на земляній гатці (згодом – міської греблі) біля західної околиці Старого міста було збудовано Магерський (міст на Земляній гатці, ім. Щорса у повоєнний радянський час) міст. Із літнього наплавного мосту біля Городських воріт Старого міста постав майбутній Ліцейський (Інститутський) міст, якраз посередині течії Остра між двома раніше згаданими ніжинськими мостами. Дві останні мостові переправи (на Земляній гатці і біля Городських воріт) остаточно сформувалися десь на середину – кінець другої третини XVIII ст. Дещо пізніше, на початку – в першій третині XIX ст. утворився ще один міст біля північно-східного рогу на той час уже знищеного замку – Замковий (Калиновий, Керосиновий за неофіційною, народною радянською назвою, ім. Орджонікідзе – за офіційною то ж часу). Ще три річкові переїзди утворилися поза межами Старого міста: трохи вверх течією Остра на Черновій греблі, інші два – дещо вниз за течією, перший – також на греблі одного з чисельних XVII-XVIII ст. водяних млинів (сучасний шлюз у межах міста), інший – Красноострівський міст – біля Ветхоріздвяного (Красноострівського) Георгіївського чоловічого монастиря (сучасна західна околиця Ніжина). Проте, всі три в повноцінні мости з часом не перетворилися, хоча й існують до сьогодні. Ще два сучасні мости у межах теперішнього Ніжина (ім. Попудренка й Овдіївський), що з'єднали історичні правобережну Кручу і лівобережну Овдіївку (Овідіївку Воскресенську), були збудовані у повоєнний час, одночасно з перебудовою чотирьох інших, згаданих вище, в історичному центрі міста, відколи всі шість найбільших ніжинських мостів і набули свого сучасного вигляду.

Проте, це був лишень загальний екскурс у «мостобудівну» історію Ніжина. Більш детальне вивчення цього питання ще чекає на свого дослідника. Однією з причин досить слабкого (за великого рахунку – цілком недослідженого) вивчення історії мостобудування – як і містобудування загалом – Ніжина є практична відсутність нині введених до наукового обігу матеріалів, передусім – документальних. Один із таких документів, що стосується будівництва мостів у Ніжині наприкінці XVIII ст., зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (інв. №Ал862). Відразу зазначимо – мова в документі йде про будівництво нових, попередньо спланованих і розрахованих фахівцями, споруд, але аж ніяк не облаштування нових місць переправи – справа стосувалася стовідсоткової заміни старих дерев'яних конструкцій новими, також дерев'яними.

До музею в Чернігові згаданий документ потрапив у складі збірки українських старожитностей Василя Тарновського-молодшого, про що свідчать паперова бирка з написом “Ч.Г.З. Музей украин. древн. В.В.Тарновскаго №929Р.” (арк. 1) та два відтиски емблеми цього закладу (арк. 2, 5). На емблемах зображений козак, який тримає в руці прапор із написом “Ч.Г.З.”; нижче зображення – ще один напис: “Музей Украин. Древн. В.В.Тарновскаго”.

Документ написаний темно-коричневими чорнилами на чотирьох аркушах блакитного паперу з філігранню “БОФЕБ 1794”, відтак, з’явився не раніше цієї дати – часу його виробництва. Для більш точного датування треба віднайти справу, складовою частиною якої був цей документ. За філігранню, змістом, палеографією документ можна датувати 1794-1796 роками, хоча не виключено й дещо пізніший термін.

Текст пам’ятки друкується мовою оригіналу зі збереженням лексичних, фонетичних і стилістичних особливостей. У кількох місцях у квадратних дужках подано реконструйований текст (авторські скорочення подано у загальноприйнятому на сьогодні вигляді). Знаком подвійною скісною рисою позначений послідовний перехід від одного поля аркуша до наступного, а також від одного аркуша до іншого.

На світлинах можна бачити три центральні й найстаріші за часом утворення ніжинські мости, що момент їх фотофіксації експлуатувалися вже майже півсторіччя. Саме щодо їх будівництва йде мова в уміщеному нижче документові. На жаль, віднайти креслення проекту (плану) будівництва безпосередньо ніжинських мостів поки не вдалося. То ж, для кращого сприйняття змісту документу ілюструємо публікацію планами будівництва чернігівських мостів приблизно цього ж часу (відповідно, 1770, 1790 та 1797 р.). Цілком можливо, що справа з перебудуванням мостів у Ніжині була певною мірою пов’язана з намірами імперської влади перепланувати місто й змінити усталену радіально-променеву систему на модну тоді регулярну квартальну забудову. На щастя цим планам збутися не судилося. Але для більш повної ілюстративності вміщуємо також світлину з планом Ніжина 1803 р., де креслення новоспланованого міста накладене поверх більш ранішого – ймовірно, 1773 р. (останній можна бачити на обкладинці цієї збірки) .

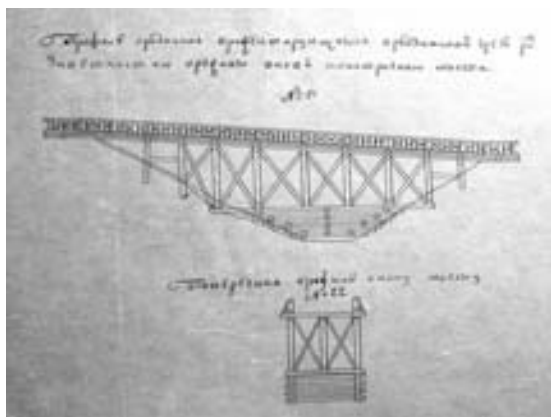
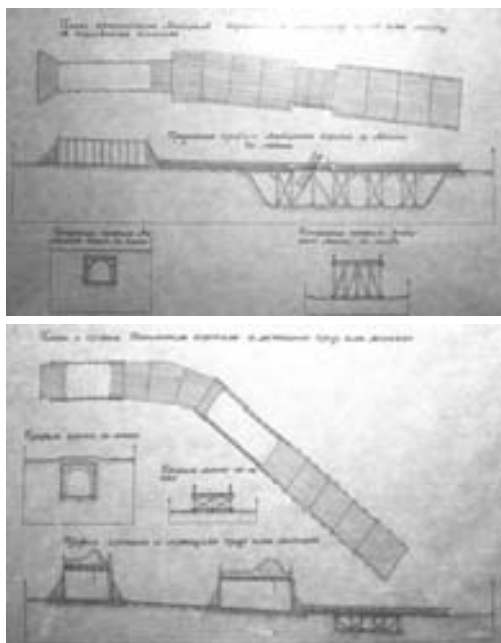
№1 – [ймовірно, 1794-1796 роки] – м.Чернігів – Витяг зі справи щодо будівництва в Ніжині мостів

ВЫПИСКА ИЗ ДЕЛА ОТНОСИТЕЛЬНО ПОСТРОЙКИ В ГОРОДЕ НЕЖИНЕ МОСТОВ

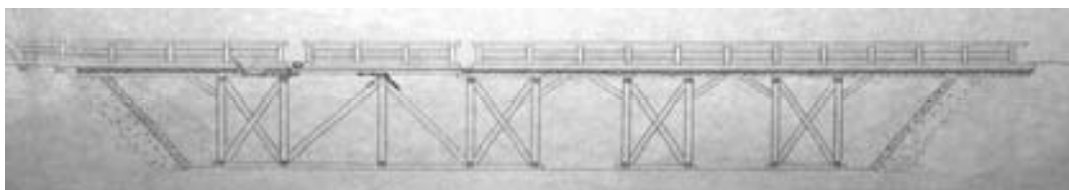
Нежинская городская общая дума настоящего года сентября от 30-го представляла о крайней ветхости и обветшалости устроенных в городе Нежине мостов, лежащих против городских мест и жилищ, неимущих на новом месте и чрез весь город по главным Московскому и Черниговскому трактам, також чрез реку Остер и за Киевскими воротами, и что по означенной тех мостов ветхости и как они до сего времени строены были тонкого соснового дерева тиосом ни какой уже нет удобности исправить их починкою, так же и на гатях в разсуждении положения оных в великом пространстве и по низкому города месту ни какой прочности от фашичника не может быть, но единственно // происходит одно только истребление леса а на покупку оного суммы, и что дума полагает произвестъ постройку мостов вновь. На сие представление дано думе предписание, на место ныне сотоящих по главным Московскому и Черниговскому трактам обветшалы мостов чрез весь город начиная с самого в оный приезда до выезда даже за форштаты к полю, и в тех местах где ныне поделаны гати устроить вновь мосты; и как в по-

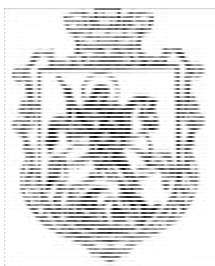
строении показанных мостов предстоит крайняя необходимость, то за неимением губернского архитектора отправлен в ту думу находящийся в Чернигове инженер порутчик Григорьев для измерения вместе с думою // нынешних мостов, и к сочинению сметы и плана на постройку вновь оных; в следствие того и представлена от городской общей думы сочиненная оною вместе с упомянутым инженер порутчиком Григорьевым, на построение в Нежине вновь мостов смета, по которой назначено на материалы и на заплату мастеровым и рабочим сумма денег 52341 руб[б]. 55 ко[п].; и потому рассмотрев вместе с сделанными помянутым порутчиком Григорьевым планом и профилями, сделав некоторые для выгоды казны и прочности построения мостов отмены, препоручил оную порутчику Григорьеву для поправления // против того с тем, чтобы она как подписом его, так градского главы и в думе заседающих были утверждена; а в разсуждении столь немаловажного построения и требующейся на оное весьма знатной суммы, городской нежинской общей думе предложено о вызове подрядчиков на поставку к строению тех мостов леса, так же мастеровых и рабочих людей произвести по способности во всех трех малороссийских губерниях Киевской, Черниговской и Новгородско-верской публику назнача на явку охотниковъ въ думу для договора и заключения контрактов срока; по сему городская общая дума присланным в наместническое правление рапортом // прилагая объявление просила о учинении публикации о вызове охотников подрядится на поставку показанных по тому объявлению материалов и мастеровых и рабочих людей.

Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського,
інв. № Ал 862, арк. 1-4 зв.
Рукопис, креслення. Оригінал.

Ліворуч угорі – проект моста в Чернігові перед Любецькими воротами, 1797 р.
Ліворуч – проект моста в Чернігові перед Миколаївськими воротами, 1797 р.
Праворуч угорі – проект моста в Чернігові, 1770 р.
Унизу – проект моста в Чернігові, 1790 р.

ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА

Дмитро СТЕПОВИК
(Київ)

Іконопис козацької доби

Як трактувати образи пишних, життєрадісних, розкішно вбраних пророків, апостолів, святих на іконах XVII й, особливо, XVIII ст.? Адже вони, як правило, тяжко страждали за вірність Богові: не один поклав життя за віру... Може, багатії й можновладці, сутяжники і грішники тодішньої Російської імперії дійсно підмінили собою святих? Ні, таке трактування – а воно виразно проступало в недавньому «радянському» іконознавстві – абсолютно неправильне і ставить усе з ніг на голову.

В епоху бароко зросла увага віруючих до есхатологічних питань, тобто до біблійного вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту та пов'язаного з цим ученням буття праведників і грішників. Учитування в пророчі книги Старого заповіту, в Одкровення Іоанна Богослова про рай, у якому праведники будуть «зодягнуті в білу одежу, а в їхніх руках буде пальмове віття» [Одкровення, гл.7:9], давало несподівані плоди в церковному малярстві. Митці (очевидно не без благословення церковних ієрархів) спробували дати візуальний образ того раю і становища в ньому святих. Рай був постійною темою проповідей у церквах, предметом досліджень учених богословів, змістом театральних вистав, вертепів і т.зв. шкільних драм. Досі тільки ікони на тему Страшного суду відгукувалися на есхатологічні видіння. Епоха бароко спонукала митців візуально уявити і репрезентувати в іконі райське життя святих.

Ось як пише апостол Павло: «Чого око не бачило й вухо не чуло, і що на серце людині не впало, то Бог приготував був тим, хто любить Його» [1-ше коринф'янам, гл.2:9]. Отже, найбільша людська уява про красу блідніє перед дійсністю райського життя, яке Бог приготував праведникам. Зауважмо, що малювання райського побуту святих не було грою фантазії іконописців, а мало на меті дати моральні уроки людям, заохотити їх до життєвих чеснот. Колись візантійські майстри ікон давали свої видіння «того світу», де все було і подібне, і не подібне до земного; використовували різні деформації, зворотні перспективи тощо. Українська богословська ментальність,

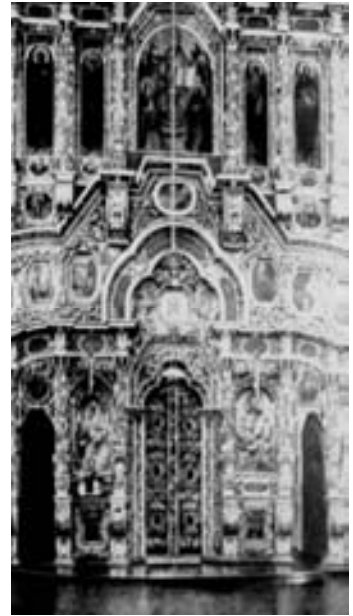
наша релігійна естетика були зорієнтовані на земні критерії прекрасного. Тому майстри використовували найдосконаліші орнаменти, найніжніші кольори, щоб спробувати земними мірками – але в найвищих формах – дати бодай приблизне уявлення про красу майбутнього раю.

Отже, метою іконописців Сорочинського (Преображенська церква), Ніжинського (Миколаївський собор), Березнинського (Вознесенська церква), Конотопського іконостасів, де святі змальовані у великій пишноті й славі, було не наслідувати земне, а показати небесне. І всілякі сьогоднішні шукання в цих образах «портретних» рис царів і цариць, гетьманів і гетьманш – неправомірні ні з богословського, ні з мистецького поглядів. Це – ікони дуже своєрідного спрямування, вищий вияв українського малярства бароко, творчість певного кола майстрів, які одержали професійну освіту, найвірогідніше, в іконописній школі при Києво-Печерській лаврі.

Загалом, стиль бароко в українському малярстві виявився в помірних, стриманих формах, із дотриманням гармонійності, яка неначе перейшла зі стилю ренесансу. Але в групі ікон й іконостасів XVIII ст. з Київщини, Переяславщини, Чернігівщини й Полтавщини помітні ознаки пишного бароко – з розвиненою, витонченою декоративністю одягу святих, урочистими пафосними жестами, переданням почуттів радості й інших позитивних і бурхливих переживань, якими майстри наділяли образи святих.

Повною мірою пишне бароко виявилось в Сорочинському іконостасі. Головна храмова ікона «Преображення Господнє» виконана в ключі містичного апофеозу, де люди і природа, золоте сяйво *мандорли* (променистого овалу довкола постаті Христа) і біла хмарка перебувають у невинному русі, навіюючи відчуття містичності. Три апостоли біля підніжжя гори Фавор перебувають у повному замішанні. Попадавши від несподіваного видіння Вчителя серед сліпучого світла і у товаристві пророків Мойсея й Іллі, посланих із неба, Петро, Яків та Іоанн не можуть споглядати цієї блискавичної сцени: закривають очі, опустивши голови, заплутавшись у широких яскраво-червоних і синіх одягах. Подібні екстатичні (тобто надзвичайні, бурхливі) переживання передає майстер в образах апостолів із апостольського ярусу цього іконостаса: мучениці Уляни і пророка Даниїла з намісного ярусу, персонажів святково-вих ікон «Уведення Марії до храму», «Воскресіння Христове» («Зішестя до пекла»).

Майстер сміливо вводить українські елементи в ікону, наприклад, одягає Марііно-

Іконостас Миколаївського собору в Ніжині
Фото початку XX ст.

Святий Миколай із іконостасу
Миколаївського собору в
Ніжині. Фото початку XX ст.

го батька Іоакима в український святковий одяг, а подруг Марії – у криноліни й віночки, старших жінок – в одяг, який носили заможні міські люди в XVIII ст. Усі багато-персонажні сцени Сорочинського іконостасу трактовані в дусі урочистих процесій, на які було багате українське життя того часу. До речі, подібна урочистість характерна і для настінного малярства Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври («Богородиця на чолі святих дів-мучениць», «Лик святих царів», «Лик святих цнотливих», «Лик святих пророків», «Лик превелебних отців», «Перший Вселенський Собор», які виконувалися одночасно з іконами Сорочинського іконостасу, – наприкінці 20-х і 30-х років XVIII ст.).

У такому ж стилі виконаний іконостас для Миколаївського собору в м. Ніжині на Чернігівщині, про що свідчать збережені ікони горішнього ярусу (нижні яруси, на

Грузинська ікона Божої Матері з іконостасу Миколаївського собору в Ніжині. Фото початку

жаль, були грубо перемальовані). Автором ікон Ніжинського іконостасу, як свідчить джерело, був вихованець Києво-Печерської іконописної майстерні Василь Реклінський, котрий малював згаданий іконостас у 1734 р. Оскільки його твори дуже близькі за стилем пишного бароко до сорочинських ікон цього часу та дещо пізніших у церквах Березни й Конотопа (вони за традицією анонімні), то можемо з великого відсотком певності говорити, що пишне бароко Наддніпрянщини й Лівобережної України сформувалося в стінах Києво-Печерської іконописної майстерні, де упродовж першої половини й середини XVIII ст. працювали такі видатні педагоги, як Олександр Тарасевич (у чернецтві Антоній), Стефан Лубенський, Іван Максимович, Феоктист Павловський, Алімпій Галик, Захарій Голубовський та інші. Вони виховали кілька поколінь талановитих малярів і графіків, які визначили високий рівень українського барокового мистецтва центральних і лівобережних регіонів України.

У навчальних альбомах учнів і помічників цих майстрів збереглися сотні малюнків (із т.зв. кужбушків), що з незаперечною очевидністю посвідчує ідентичність

їх стилю з іконописом у храмах Наддніпрянщини й Лівобережжя. Найкращі праці в альбомах-кужбушках виконали вже згаданий Василь Реклінський, Семен Галик (мабуть, родич Алімпія), Грицько Маляренко, Опанас Ірклівський, Федір Пострига-Острроверхий, Федір Бальцеровський, Данило Красовський, Грицько Тесленко, Яків Рачковський, Іван Тривога, Семен Малій, Грицько Ктиторенко, Федір Уманський, Єрмолай Федоров, Йосип Сербин, Зінько Попович, Іван Попович. Гарні орнаментальні композиції підписані іменами Василя Мартіяновича, Андрія Соховського, Пилипа Федорова. Очевидно, в майстерні опрацьовували системи малярства та проекти різьби іконостасів, бо в ескізах багато натяків на такі проекти, але самі проекти були, здається, направлені на чернігівські, полтавські, слобожанські міста, містечка і села; подальша доля їх невідома.

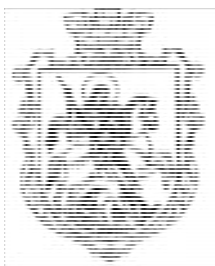
З іконостасів та ікон пишного бароко збереглося мало пам'яток. Більшість знищено тими, хто ненавидів український стиль ікон – предстоятелями, єпископами, свяще-

никами РПЦ у XIX ст., коли вони повністю взяли контроль над Українською православною церквою (Київською митрополією). Донищували безцінні пам'ятки комуно-більшовики й атеїсти вже у XX ст. Тільки поодинокі ікони з цих величезних, пишних іконостасів удалося врятувати працівникам музеїв, ученим, зокрема, фундаторові нинішньої збірки ікон Національного музею українського образотворчого мистецтва в Києві академікові Миколі Біляшівському. Але, навіть, ці залишки (масштабністю композиції, колоритом, декоративністю, майстерністю малярства) свідчать про особливий світ української барокової ікони, даючи можливість з фрагментів реставрувати в уяві цілість.

Іконостас у Березні на Чернігівщині має багато спільних рис із іконостасом у Великих Сорочинцях. Вознесенська церква в Березні побудована 1761 р., тобто коли Лаврська майстерня в Києві ще діяла, а її найбільш обдаровані учні, головним чином, вихованці Алімпія Галика 1740-1750-х років, роз'їхалися по Україні виконувати різні замовлення. Отже, нема нічого дивного в тому, що хоч між Сорочинським і Березнянським іконостасами різниця майже в три десятиліття, але стиль зберігся, хіба з різницею в нюансах, у манері письма. Березнянські ікони («Христос і Богородиця» з намісного ярусу, «Архангели Михаїл і Гавриїл» на дияконських дверях, «Чин Моління») виконані олійними фарбами з частим застосуванням лесування. В колориті домінують класичні барви – золоте, червоне й синє, – але маляр досягає найбільшої вишуканості у сполученні золота з червінню. За таким поєднанням побудоване царсь-ке вбрання Господа Ісуса як ієрея в «Чині Моління». Прекрасний золотавий сакос на Ісусові береться на згинах червоними, малиновими, рожевими чи пурпуровими бганками, що створює ілюзію сяяння постаті, променювання якоїсь теплої енергії.

Особливістю березнянських ікон є їх орнаментация, де відчутна тенденція до народного розпису. Орнаменти, що прикрашають одяг Христа, Богородиці, архангелів, виключно рослинних мотивів. Стебла, листки, квіти намальовані в розрідженому ритмі, з великими просвітами: квіти – великі, листочки – дрібні, нанесені тонкими шарами фарб і здаються напівпрозорими. Але вони достатньо контрастні супроти тла, щоб їх можна було добре бачити і з далекої відстані. Орнаменти ж на сорочинських іконах не мали прямих аналогій із народними розписами, бо рослинні мотиви там стилізовані на кшталт виткого й тужавого аканту, з вибагливими кривизнами і невластивими народному малярству формами.

З другої половини XVIII ст. у пишне бароко церковного малярства Наддніпрянської та Лівобережної України вплітаються елементи нових стилів, що набирали силу, – рококо й класицизму. Можна погодитися з думкою, що «березнянський іконостас є лебединою піснею того стилю в українському малярстві, який склався в другій половині XVII ст., зі щедрою декоративністю, ясным і чистим світовідчуттям». Бароко втрачало чистоту за таким же «сценарієм», як візантинізм на зламі XV-XVI ст. і ренесанс на зламі XVI-XVII ст. і в першій половині XVII ст., – тобто поступовим, «дифузним» переходом до наступного мистецького стилю, розчиненням в ньому і зрощенням із ним. Тому світові мистецькі стилі в українському іконописі одержали не тільки оригінальну інтерпретацію, а й оригінальний механізм переходів, змін. Від кожного попереднього стилю щось залишалося в кожному наступному. Це забезпечувало сталість традиції, що йшла від великого мистецтва середньовічної України – Київської Русі, – але одночасно виключало стильовий застій, консервативне повторення нав'язаних візантійських еталонів форми в іконі.

НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ-Ніжин)

Поховання представників родини Де ля Флізів в Україні: до проблеми локалізації

Зайве говорити про відомість імені Домініка П'єра Де ля Фліза (de la Flize), більше відомого в сучасній йому російській транскрипції – Даміана (або Дем'яна) Петровича Де ля Фліза (Деляфліза, Де Ляфліза), і про значимість його внеску до етнографічних досліджень в Україні середини ХІХ ст. Зібраний Де ля Флізом обширний і цікавий матеріал із топоніміки, топографії, народної медицини, побуту, звичаїв на території Київщини відразу ж привернув увагу провідних науковців [1]. Визначаючи значення деляфлізовських етнографічних альбомів, А.М.Піпін наприкінці ХІХ ст. відзначав, що “до последней минуты в нашей литературе нету книги, которая выполнила бы задание, поставленное Деляфлизом” [2]. Згодом, у 1920-х та впродовж 1960-1980-х років поодинокі дослідники епізодично також зверталися до деляфлізової спадщини [3], і своєрідним резюме цього досліджу може бути оцінка альбомів Д.П.Де ля Фліза в монографії “Етнографія Києва і Київщини”: “...таблиці народного одягу першої половини ХІХ ст. (з альбомів Д.П.Де ля Фліза – *авт.*) ... унікальне явище, яке не втратило свого значення й на сьогодні” [4]. В середині – другій половині 1990-х років було видано альбоми Д.П.Де ля Фліза, чому передувало кілька нових досліджень. Зокрема, зусиллями українського вченого В.І.Наулка та його італійського колеги Я.Матвійішина за матеріалами архівів Франції вдалося визначити точну дату і місце народження Домініка П'єра, певні епізоди з родинної історії Де ля Флізів [5]. Найбільш ґрунтовним і цілісним дослідженням щодо життя і діяльності Д.П. Де ля Фліза можна вважати передмову В.І.Наулка та В.Ф.Горленка, вміщену у згаданому виданні альбомів [6].

Проте, хоч і невелика за обсягом, але досить вичерпна сучасна література про життя і діяльність відомого лікаря й етнографа, все ще має кілька незаповнених лакун. Жодною мірою досі студії не охоплювали родинних зв'язків Де ля Флізів в Україні, окрім кількох загальних фраз; відсутні відомості про характер цих зв'язків, їх географію, долю представників цієї цікавої родини тощо.

У долі самого Домініка П'єра Де ля Фліза втаємниченою залишилася інформація про останні роки його життя. Відомо лише те, що він після виходу у відставку в 1858 р. з посади наглядача Державних маєтностей Київської губернії проживав у родині свого сина Миколи в Ніжині, де і помер у 1861 р. [7]. Цю інформацію В.І.Наулко та В.Ф.Горленко віднайшли в передмові М.Д.Де ля Фліза до публікації спогадів свого батька в "Русской старине" [8]. Переселяючись з Київщини, Д.П.Де ля Фліз продав помешкання в Київській губернії, а натомість придбав невеликий маєток – "землю" – у с. Синяки (з 1939 р. – Григоро-Іванівка), що за 4 версти від Ніжина [9]. І цілком вірогідно, що він проживав у новому маєтку, а в Ніжині, у родині сина, можливо, постійно перебував лише в останні дні (місяці) життя. Ні підтвердити, ні спростувати таке твердження документально поки-що не вдалося: метричні книги запису померлих приходу сільської церкви Олени та Костянтина за 1861 р. відсутні, не знаходимо такої інформації й у метриках ніжинських міських храмів. Найперше – в метриках Троїцької церкви, оскільки до її парафії належала сім'я М.Д.Де ля Фліза [10]. Натомість, відсутність метричних записів про смерть за 1861 р. парафії Соборно-Миколаївської церкви [11] – центральної і найбільш "престижної" в місті, дає право допустити, що потрібні відомості можуть міститися також у метричних книгах указанного храму. Відтак, місце поховання Д.П.Де ля Фліза слід шукати на території кладовищ, найбільш часто користованих у практиці поховань по парафіям означених храмів: сільського приходського в Синяках (або церковного цвинтаря сільської церкви Св.Олени та Костянтина), а також Мироносницького та Грецького в Ніжині.

Гіпотетично пролити світло на питання можуть сторінки родинної історії Де ля Флізів. Син надвірного радника Домініка П'єра (Даміана Петровича) Де ля Фліза, титулярний радник Микола Даміанович у 1854 р. переїхав до Ніжина, отримавши посаду штатного наглядача місцевого повітового училища [12]. За три роки, обіймаючи ту ж посаду, він уже мав ранг колезького асесора [13], а ще за два роки склав присягу на вірність російському імператорові, прийнявши, таким чином, російське підданство [14]. В повітовому училищі М.Д.Де ля Фліз беззмінно працював до 1867 р., коли у віці 49 років звільнився, отримавши ранг надвірного радника у відставці [15]. В 1857-1858 р. він одружився на 16-річній Юлії (Джулії) Францівні Куликовській, доньці вчителя

За свідченнями І.Ю.Спаського в Ніжинському архіві до II Світової війни був особовий фонд Д.П.Де ля Фліза, який містив дві його фотографії. На сьогодні є лише відбиток із картини роботи Ніколя Туссена, де зображений або Домінік П'єр де ля Фліз, або його дядько Шарль, кавалер ордена Почесного легіону, теж військовий хірург. Зображення взяте з передмови до видання альбомів Д.П.Де ля Фліза

Ніжинської гімназії, яка в 1858 р. подарувала йому сина Миколу [16], а через два роки – доньку Софію, названу на честь покійної матері Миколи Даміановича [17].

Після виходу у відставку сім'я М.Д.Де ля Фліза перебралася до батьківського маєтку в Синяках, про що може свідчити факт одруження 4 січня 1881 р. Софії Миколаївни Де ля Фліз із сином місцевого дворянина Олексієм Володимировичем Петровським, при чому наречена в метричному записі про шлюб записана як “жительница села Синяков” [18]. Факт проживання Де ля Флізів у Синяках після 1867 р. підтверджує й запис про смерть дружини Де ля Фліза-молодшого Юлії Францівни: вона померла у віці 53 років у Синяках 9 січня 1896 р. від катару шлунку, будучи вже вдовою [19]. Дата і місце смерті самого М.Д.Де ля Фліза досі остаточно не визначені. В 1881 р. він ще був живий, про що свідчить його присутність у якості шлюбного поручителя на весіллі своєї доньки Софії [20]; друкуючи ж мемуари Д.П.Де ля Фліза в 1891 р., редактор “Русской старины” зазначає, що його син (тобто М.Д.Де ля Фліз) на момент публікації вже помер [21], – таким чином син Домініка П'єра помер між 1881-1891 р. В метричних записах про смерть по парафії церкви Олени і Костянтина с. Синяків указаних років ім'я М.Д.Де ля Фліза відсутнє. Не знаходимо його і серед померлих за метричними книгами ніжинських церков цього ж періоду [22].

Найбільш складним є питання про локалізацію поховань представників цієї родини. Місце останнього спочинку дружини Домініка П'єра Де ля Фліза Софії достеменно невідоме, – вона померла ще в старому маєтку на Київщині, де, можливо, й похована. Вдову М.Д.Де ля Фліза, яка померла в Синяках, було поховано на сільському приходському кладовищі [23]. Її доньку Софію Петровську, що спочила тут-таки в Синяках 30 березня 1916 р., було поховано на цвинтарі сільської церкви [24], поруч із могилою її свекра, полковника у відставці, статського радника Володимира Васильовича Петровського (1885) [25] та могилою його (свекра) молодшого сина Петра (1890) [26]. Відтак, поховання Софії Миколаївни слід відносити скоріше до родинного некрополя Петровських, аніж Де ля Флізів.

Відсутність безпосередніх указівок на поховання батька й сина Де ля Флізів дозволяє висловити кілька припущень. Перше: про поховання їх обох (або тільки Де ля Фліза-старшого) в Ніжині, на Мироносницькому або Грецькому кладовищі [27]. Останній варіант імпонує більше з огляду на помітний зріст “престижності” цього кладовища в середовищі місцевої станової еліти [28]. Друге: про поховання на парафіяльному кладовищі с. Синяки. На користь цієї версії може слугувати гіпотеза, що згодом дружину Миколи Даміановича було поховано поруч із чоловіком, а можливо – й свекром. Третій варіант – що когось із них (або й обох) було поховано на території маєтку в Синяках – найменш вірогідний, оскільки відразу ж виникає питання, чому Юлія Францівна Де ля Фліз похована окремо від чоловіка. Більше того, її ховали за римо-католицьким обрядом і – всупереч тогочасному звичаю [29] – не на Католицькому кладовищі Ніжина, де уже був похований її батько, а на сільському православному кладовищі [30]. Поясненням цьому може бути бажання люблячої і вірної дружини вічно спочивати поруч із чоловіком. Те ж саме можна зауважити щодо варіанту поховання обох Де ля Флізів на цвинтарі сільської церкви в Синяках: чому ж дворянка і дружина останнього не була похована біля чоловіка, а знайшла свій останній спо-

кій на сільському кладовищі? Тому припущення щодо парафіяльного кладовища в с. Синяки здається найбільш ймовірним.

Сучасний стан сільського кладовища с. Григоро-Іванівка суттєвої допомоги у вирішенні проблеми локалізації поховань Де ля Флізів надати не зможе. Від найдавнішої його частини залишилося кілька рядів ґрунтових поховань, здебільше без надмогильних знаків. За тими надмогильними знаками, що наявні на сьогодні, найбільш ранні можна датувати передвоєнним часом – другою половиною 1930-х років. Однак, кілька з них мають ознаки дореволюційних: біля надголів'я є цегляні призматичні основи з вмурованим посередині вертикальним залізним осердям – залишкам від металевого кованого хреста. Одна з могил, навіть, має майже двометровий дерев'яний хрест, але без епітафії. Про більш складні надгробні конструкції – кам'яні або цільно-металеві монументи, надгробні плити, які б вирізняли поховання знатних осіб, зайве говорити – час і суспільна мораль радянської доби зробили своє.

Відтак, питання про час і місце смерті двох найбільш відомих представників родини Де ля Флізів – Домініка П'єра та його сина Миколи Даміановича досі залишається відкритим.

Щодо місця поховання, то однозначно можна твердити, що з-поміж шести визначених представників цієї родини, які проживали на території України, Ніжинщина дала спочинок практично кожному з них: колишньому лейб-медику наполеонівської армії, згодом лікарю Державних маєтностей Київської губернії, а також видатному етнографу, надвірному раднику Домініку П'єру (Даміану Петровичу); його сину, штатному наглядачу Ніжинського повітового училища, надвірному раднику Миколі Даміановичу; дружині останнього, доньці представника ніжинської польської громади колезького радника Франца Куликовського Юлії; а також їх доньці Софії Миколаївні, через котру Де ля Флізи поріднилися ще з одними представниками місцевої станової і військової еліти Петровськими.

Єдиного масиву поховань представники цієї родини не утворили: Де ля Фліз-старший похований або на одному з ніжинських кладовищ (швидше за все – на Грецькому, нині – Центральне Троїцьке міське кладовище), або на парафіяльному кладовищі с. Синяки, де документально засвідчено поховання дружини його сина Миколи Даміановича. С.М.Петровська (Де ля Фліз) – також похована в Синяках, але на цвинтарі парафіяльної церкви Олени і Костянтина, поруч зі своїми новими родичами. Точна дата смерті і місце поховання Де ля Фліза-молодшого допоки не відомо. Найбільш логічною здається версія щодо поховання батька й сина Де ля Флізів у Синяках на сільському кладовищі, де разом із похованням дружини Миколи Даміановича сформувався своєрідний родинний некрополь (пантеон) Де ля Флізів.

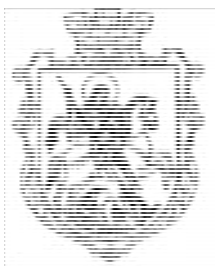
На жаль, жодне з поховань Де ля Флізів до сьогодні не вціліло і, відтак, існує лише в нашій пам'яті як частина віртуального елітного Некрополя старого Ніжина, як частина історичної пам'яті українського народу.

ПОСИЛАННЯ ТА ЗАУВАЖЕННЯ

1. Їх увагу, в першу чергу, привернув ілюстративний матеріал альбомів Д.П.Де ля Фліза. Він використувався для ілюстрування досліджень Хв.Вовка з української антропології, в “Ілюстрованій історії України” М.С.Грушевського; на основі малюнків Де ля Фліза О.М.Лазаревський в “Описании Старой Малороссии” зробив типологізацію української культової тридільної архітектури Полтавщини; (Див.: Наулко В., Горленко В. Творча спадщина Де ля Фліза (передмова) // Д.П.Де ля Фліз. Альбоми. – Том перший. Серія “Етнографічно-фольклорна”. – К., 1996. – С. 7-18). Проте, найґрунтовніше дослідження цього часу спадщини М.П.Де ля Фліза – опис чотирьох із семи альбомів – було зроблено М.Ф.Біляшівським у “Киевской старине” (1889, Т. 26, №7; 1891, Т. 32, №3).
2. Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 193.
3. Див.: Алексеев М.П. К вопросу об этнографических работах Де ля Флиза // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3; Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії. К., 1964. – С. 226-233; *Він же*. Деляфлиз как этнограф // Советская этнография. – 1973.- №1; Скуратівський В.Г. Етнографічна діяльність Деляфліза // Народна творчість та етнографія. – 1981. – №5. – С. 67; Адаменко А.Г. Деляфлиз и его работы по описанию бывших окрестностей Киева // Киев в фондах ЦНБ АН УССР. – К., 1984.
4. Етнографія Києва і Київщини. – К., 1986. – С. 14.
5. Наулко В., Матвійшин Я. Нові відомості про Де ля Фліза // Київська старовина. – 1993. – №5. – С. 52-54.
6. Див.: Наулко В., Горленко В. Творча спадщина Де ля Фліза... – С. 7-18.
7. Там само. – С. 11.
8. Поход Великой армии в Россию в 1812 г. Записка де-ла-Флиза, доктора французской императорской гвардии. Перевод с французской рукописи автора // Руская старина. – 1891. – Т. 71. – С. 451.
9. Там само. – С. 451.
10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1359, оп. 1, спр. 1082, арк. 21. Цей висновок можна зробити, судячи із записів про народження дітей М.Д.Де ля Фліза в метричних книгах саме Троїцької церкви в м. Ніжині.
11. Д.П.Де ля Фліз ймовірно від народження був римо-католиком. Провінція Нансі, де він народився, в Західній Франції не відносилася до гугетонських (тобто протестантських). Іншим аргументом на користь католицизму Де ля Фліза-старшого є конфесійна приналежність його невістки Юлії Францівни Куликовської, котра походила з місцевої польської католицької родини. Однак, залишившись жити в Російській імперії й одружившись на представниці української православної родини Маркевичів, згодом вступивши на державну службу, Домінік П'єр перейшов у православ'я. Єдиний його син Микола був православного віросповідання, що засвідчено в його службових документах (див. формулярний список М.Д.Де ля Фліза: ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1100, арк.20 зв.-21).
12. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1078, арк. 13.
13. Там само, ф. 1359, оп. 1, спр. 1082, арк. 5.
14. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 2а, спр. 2833, арк. 15. Очевидно, на це рішення мав певний вплив переїзд до Ніжина Д.П.Де ля Фліза. Сам Домінік П'єр перейшов у російське підданство ще в 1832 р. (ДАЧО, ф. 127, оп. 2а, спр. 2833, арк. 8). Для Де ля Флізів питання підданства було дилемою з огляду на певні майнові права у Франції і, одночасно, з питанням державної служби в Російській імперії. Можливо, даючи присягу російському імператорові Д.П.Де ля Фліз мав сподівання, що французькі родові маєтності успадкує його син, що все ще залишався підданим французького правителя. Однак, чи то пріоритет державної служби в новій батьківщині, чи то втрата спадкових прав у Франції (або і те, і інше водночас) привели до зазначеного рішення М.Д.Де ля Фліза в 1858 р., коли він порушив перед чернігівським цивільним губернатором клопотання про зміну підданства (ДАЧО, ф. 127, оп. 2а, спр. 2833, арк. 1).
15. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1123, арк. 1.
16. Там само, ф. 679, оп. 19, спр. 229, арк. 100.

17. Там само, ф. 679, оп. 19, спр. 229, арк. 114. Інформація щодо дружини Д.П.Де ля Фліза метричними записами поки-що не підтверджена, але вичленена зі службових документів її сина Миколи та із записів про одруження онуки Софії. Мати М.Д.Де ля Фліза Софія Володимирівна походила з відомого українського старшинського роду Маркевичів, була небогою генерала-лейтенанта Гудовича, що фактично врятував Домініка П'єра від розстрілу й у якого він певний час проживав після полонення, а також була рідною тіткою українського історика й етнографа М.А.Маркевича. Д.П.Де ля Фліз одружився з нею між 1813-1817 р. Померла С.В.Де ля Фліз у 1843 р. в маєтку Де ля Флізів на Київщині, похована, вочевидь, там же (див.: Поход Великой армии в Россию... – С. 452).
18. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 187, арк. 89 зв.
19. ВДАЧОН, ф. 679, оп. 19, спр. 464, арк. 54 зв. Юлія Францівна Де ля Фліз записана сільським священиком у церковній метричній книзі як “Юлія Володимирівна”. Помилки в парафіяльній документації зустрічаються досить часто. Можливо, саме так, більш звично для місцевої традиції, її називали знайомі, друзі, сусіди тощо.
20. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 187, арк. 90.
21. Поход Великой армии в Россию... – С. 451.
22. Щоправда, це не дає однозначного натяку на ймовірне місце його смерті: померти М.Д.Де ля Фліз міг у своєму синяківському маєтку, а поховальні треби могли відправлятися священиками однієї з міських ніжинських церков як тут-таки в Синяках, так і в Ніжині. Відтак, і похований він міг бути як у Синяках, так і в Ніжині.
23. ВДАЧОН, ф. 679, оп. 19, спр. 464, арк. 55.
24. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1611, арк. 105.
25. Там само, ф. 679, оп. 10, спр. 442, арк. 203.
26. Там само, ф. 679, оп. 10, спр. 170, арк. 103 зв.
27. Про це можна судити, аналізуючи записи про місце поховання небіжчиків із метричних книг приходу цієї церкви. Представників нижчих верств – міщан, козаків, селян – зазвичай ховали на Мироносницькому (в другій половині ХІХ ст. це кладовище почали також називати Троїцьким, за назвою основної парафіяльної церкви), рідше – на Іоанно-Богословському (інша його назва – Іоанно-Милостиве) (обидва кладовища вважалися загальноміськими). Для соціальної еліти основним місцем поховання слугувало здебільше Грецьке кладовище, що межувало з Мироносницьким і відділялося від нього лише неглибокою канавою, а наприкінці ХІХ ст. взагалі злилося в єдине кладовище.
28. Про можливі причини такої елітності див.: Зозуля С.Ю. Зміна поколінь ніжинських науковців протягом 1920-х років: проблема структуризації та доля кількох яскравих репрезентантів (за матеріалами вивчення некрополя професури Ніжинської вищої школи) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Тематичний випуск: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки: джерела та результати досліджень / Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Т.9. – К., 2002. – С.105-119.
29. Див.: Зозуля С.Ю., Потапенко М.В. Католицький некрополь м. Ніжина: до проблеми ідентифікації // Поляки в Ніжині. – Вип. II. – Ніжин, 2004. – С.97-113.
30. ВДАЧОН, ф. 679, оп. 19, спр. 464, арк. 54 зв.

ПАМ'ЯТКОЗНАВЦІ

Георгій Федорович ГАЙДАЙ
(1932-2006)

Від упорядників

Більше року минуло від дня смерті Георгія Федоровича Гайдая – музейника, пам'яткознавця, громадського діяча, невтомного дослідника прилуцьких старожитностей. У пам'ять про цю непересічну особистість редакція “Ніжинської старовини” пропонує читачам одну з останніх праць видатного прилучанина, основою якої стала доповідь Г.Ф.Гайдая на згаданих далі громадських слуханнях із приводу передачі будівель двох прилуцьких храмів релігійним громадам, а також коротку посвяту прилуцького автора Ігоря ПАВЛЮЧЕНКА, котрий і підготував до друку пропонований матеріал.

У миттєвостях нашого життя спогади про спілкування є найважливішими. З історій і думок, які ми переповідаємо один одному, вибудовано цей світ... Складання історій про минуле з думкою про майбутнє було сенсом життя видатної людини Георгія Федоровича Гайдая, який ось уже майже два роки як пішов від нас у кращий світ... Історик, громадський діяч, чуйний інтелігентний мрійник – таким він і залишиться назавжди в нашій пам'яті.

З ним було дуже комфортно, він щедро ділився своїми знаннями. Георгій Федорович сповідував філософію духовного багатства, борючись за право прилучан мати свій музей, архів, послідовно відстоював віроповідну рівність для всіх православних громад. Книга «Прилуки – місто старовинне», автором якої є шанований краєзнавець, стала своєрідною візитівкою міста.

Під час першого спілкування з Георгієм Федоровичем, десь наприкінці 1980-х років, він розповідав про ідею створення картинної галереї у Прилуках. Георгій Гайдай був джерелом постійного неспокою для особливої категорії людей недолугих, заздрісних або просто байдужих, але при цьому всьому наділених владними повноваженнями, які, керуючись власною обмеженістю, «зарубали» не один його культурологічний проект, у т.ч. і все, що було пов'язане з відкриттям картинної галереї. В останні роки життя Георгія Федоровича нас особливо зблизила тема «Яковченко і Прилуки». Г.Ф.Гайдай надав безцінні архівні знахідки для першої книги про нашого видатного земляка «Сміхотворець Микола Яковенко».

Пам'ять про Георгія Федоровича Гайдая – це нагадування всім нам про занедбану історико-культурну спадщину, відроджуючи яку ми знайдемо шлях у завтрашній день. Іншого не дано.

У спогаді «Прилукам пощастило», присвяченому шанованому краєзнавцю, заслужений художник України Олександр Іванович Івахненко зазначає: «Георгію Федоровичу, я Вам вдячний за наше спілкування. На превеликий жаль, воно тривало недовго. Я вдячний Вам за любов до нашого краю, нашої землі, наших добрих і красивих, чуйних людей. Хай легко буде Вам у кращому світі. Вірю, що пам'ять про таку світлу людину ніколи не згасне!»

Прилуцькі храми

У всі часи дослідники історії Прилуччини шукали документальні свідчення про існування храмів у літописному граді Прилуки доби Київської Русі. Намагався дізнатись про це О.Лазаревський, В.Маценко, Д.Шкоропад, але марно. Мовчали старовинні манускрипти, не давала ніяких свідчень археологам і прилуцька земля. Однак, є всі підстави стверджувати, що культова споруда, хоча б одна, з домонгольського часу все ж у Прилуках була. У «Повчанні» Володимира Мономаха Прилуки в 1085 р. чітко названі – «Прилуки-город», так можна було назвати лише давнє поселення, яке мало статус міста. То чи могла православна церква, яка вже існувала в державі більше ста років, допустити, щоб хоча б в одному велелюдному місті поблизу Києва й Переяслава не було жодної церкви? Мені свого часу доводилося бачити під час проведення земляних робіт поблизу собору Різдва Богородиці на значній глибині залишки підмурків із вузької цегли. Вірогідно, це була плінфа доби Київської Русі, залишки якраз культової споруди – православного храму.

На початку XVII ст. тоді ще православний рід князів Вишневецьких відновив на старому городищі місто Прилуки. Воно інтенсивно розбудовувалося і заселялося, про що красномовно свідчать історичні документи. В 1604 р. військо московського царя Бориса Годунова спалило в Прилуках шість сотень будинків і майже поголовно вирізало захисників міста та мирне населення. Скільки їх було тоді – жителів заснованого князями Вишневецькими м. Прилуки? Якщо, навіть, порахувати, що в кожній оселі мешкала одна родина, в котрій налічувалося хоча б 4–5 осіб, то виходить кількість приблизно в 2,5–3 тис. душ. Отже, церкви в місті теж мали бути.

Найстарішою прилуцькою церквою вважається восьмикупольний собор Різдва Пресвятої Богородиці (або, як тоді називали його прилучани, «церква Пречистої Святої»), побудований після згаданого московського погрому разом із дзвіницею в 1618 р. Другою за віком є Спаська або Спасо-Преображенська церква, яку ще недобудованою (без верхів) у грудні 1653 р. відвідували московський боярин Бутурлін, а також у липні наступного року антиохійський патріарх Макарій. Третьою була Трьохсвятська церква на Кустівцях, побудована за час полковництва Петра Дорошенка (1657–1659)

Центр міста Прилуки в ХVIII ст.
Малюнок-реконструкція. Худ. А.Ф.Гайдай

Дзвіниця із Замковою церквою
Св.Миколая у Прилуках (1720)

Ліворуч – Полковий Спасо-Преображенський собор у Прилуках (1720). Праворуч – Собор Різдва Богородиці (1806-1817)

на кошти прилуцького міщанина Андрія Кендюха.

Прилуцькі храми, як і всі церкви й монастирі в Україні, належали тоді Київської митрополії, підпорядкованої Константинопольському патріархові. Тільки в 1686 р., тобто через сім сторіч після заснування, церква в Україні фактично втратила свою незалежність. Під тиском Москви гетьман Самойлович разом із митрополитом Гедеоном Святополк-Четвертинським змушені були підпорядкувати українську церкву Мо-

сковському патріархату. Це принизливе для нації рішення довго й уперто бойкотувалося українським духовенством, яке було на голову вищим від московського в культурному відношенні.

До пожежі 1781 р. в Прилуках і передмістях налічувалося 6 церков: собор Різдва Богородиці (із дзвіницею (1697), Спасо-Преображенська церква (1717–1720), Миколаївська замкова церква (1717–1720), церква Великомучениці Варвари (друга половині ХVIII ст.), Трьохсвятська церква на Кустівцях (1752), Іоанно-Дмитрівська церква на Квашинцях (1780). Усі вони, крім Спасо-Преображенської та Миколаївської, були дерев'яними. Під час пожежі згоріли лише два храми – собор Різдва і новозбудована Варваринська церква (позаяк, обидві розташовувалися поруч) у центрі міста, решта церков уціліли.

Мурований собор Різдва Богородиці із дзвіницею збудовано в 1806-1817 роках. У соборі були три престоли: Різдва Пресвятої Богородиці, Святого Олександра Невського та Святої Великомучениці Варвари. Будував собор купецький син Федір Тимофійович Заболоцький – майстер церковних справ, родом із посаду Літківського Новосільського повіту Чернігівської губернії. Мурована церква з дзвіницею та престолами Іоанна Предтечі та Матері Божої Троєручиці збудована на новому місці, на перетині вулиць Іванівської й Олександрівської. Урочисте освячення її відбулося 28 серпня 1865 р. Дерев'яну Трьохсвятську церкву на Кустівцях разом із

дзвіницею парафіяни побудували на місці розібраної старої, т.зв. Галаганівської, в 1879 р. Мурована Стрітенська церква побудована в 1889 р. на Базарній площі, на перетині вулиць Галаганівської та Соборної, поблизу собору Різдва. Останньою культовою спорудою, зведеною в Прилуках уже на початку XX ст., була Пантелеймонівська церква на заїжджому дворі Густинського Свято-Троїцького монастиря, на розі вулиць Михайлівської й Олександрівської.

Цікавою і деякою мірою показовою є історія Стрітенської церкви, або, як її ще називали прилучани, «нового собору». На розповіді про неї ми й зупинимось дещо детальніше. Нову теплу кам'яну церкву вартістю 60 тис. руб. золотом заклали в Прилуках на Базарній площі в 1883 р. Як тоді зазначалося в одному з документів, церква «своєю красою, благолепием и удобствами будет прекрасным памятником усердия жителей города Прилук». Її фундатором і благодійником був Прилуцький міський голова і почесний громадянин Іван Васильович Федін, – він виступав «как жертвователь, и как ходатай и представитель общества».

У період уУкраїнської революції частина українського духовенства вирішила розірвати зв'язки з Москвою й утвердити церкву в Україні як незалежну, тобто автокефальну. В 1918 р. була створена Всеукраїнська церковна рада. У жовтні 1921 р. під час проведення Всеукраїнського церковного собору в київському соборі Святої Софії, ця рада ухвалила проголошений урядом Директорії 1 січня 1919 р. закон про автокефалію православної церкви в Україні й обрала митрополитом Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Василя Липківського. Нова церква швидко зростала. В 1924 р. вона вже мала 30 єпископів, 1500 священиків, близько 1100 парафій і мільйони парафіян.

У Прилуках парафіяни Стрітенської церкви, серед яких було багато патріотично налаштованої української інтелігенції, виявили бажання перейти до УАПЦ. 2 березня 1927 р. міська рада прийняла рішення про реєстрацію статуту релігійної громади УАПЦ при Стрітенській церкві та про передачу їй будівлі церкви і культового майна. Але це тривало недовго.

Церква Св.Пантелеймона у Прилуках
(початок XX ст.)

Усіхсвятська церква на міському кладовищі у Прилуках (XIX ст.)

Стрітенська церква в Прилуках (1889)

громади віруючих, передавши його міськраді для використання приміщення собору під музей та книгозбірню».

Увечері 5 липня 1929 р. з усіх районів міста на площу почали сходитись силоміць зігнані «дружні колони» прилучан із червоними прапорами й оркестрами. Швиденько провели мітинг. Потім зрізали з куполів хрести і встановили на їх місці червоні прапори. За кілька днів до приміщення покаліченого храму з колишнього готелю перевезли музейні колекції, сям-так їх розклали й розвішали, і на річницю жовтневого перевороту в Росії (7 листопада 1929 р.) відкрили музей. Проте, вже за рік роботи тут була створена стаціонарна експозиція і фондосховище.

29 квітня 1930 р. на засіданні президії Прилуцького окружного виконавчого комітету було прийнято рішення про закриття кількох десятків церков на території Прилуцького округу. В самих Прилуках закрито собор Різдва Богородиці, Іванівську та Трьохсвятську церкви. Таке рішення було винесене згідно з постановою ВУЦВК від 11 березня 1930 р. Потім, постановою президії Прилуцької міськради від 22 липня 1931 р. собор був переданий під архів. Тоді ж, у 1930-х роках, була розібрана на цеглу дзвіниця собору.

Трьохсвятська церква на Кустівцях у Прилуках (1879)

За два роки, 12 квітня 1929 р. Стрітенський собор за постановою президії окрвиконкому був закритий. У постанові йшлося про те, що більшість прилучан виступає за закриття собору, що 50 головних фундаторів вийшло з релігійної громади та громада не ремонтує приміщення собору, що загрожує «цілковитому зруйнуванню приміщення». Звичайно, все це було неправдою. І остаточний вирок: «... вилучити Стрітенський собор із користування

Наприкінці 1941 р. за рішенням німецької окупаційної влади Стрітенський собор був переданий віруючим, а музей перебрався до старовинного будинку Табачникова на Переяславській вулиці.

11 грудня 1959 р. Прилуцький міськвиконком відібрав Стрітенський собор у парафіян і передав його Прилуцькому краєзнавчому музею; була проведена реконструкція приміщення і в наступному році відкрита експозиція. В 1978-1991 роках у колишньому храмі знову

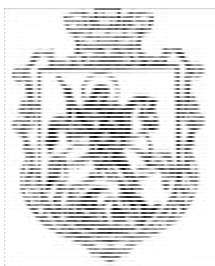
велися ремонтні роботи й реконструкція, були влаштовані три поверхи й підвальне приміщення. Після закінчення ремонту до собору були переведені фонди, на першому поверсі з 1991 р. розгорнулася історична експозиція. Нині експозиція демонтована, і музей готується перебазуватися до іншого приміщення.

19 лютого 2004 р. прилуцьким міськвиконкомом у приміщенні міського кінотеатру були проведені громадські слухання, на яких було розглянуте й обговорене питання про передачу релігійним громадам міста Прилуки приміщень собору Різдва Пресвятої Богородиці та Стрітенського собору, які за Указом Президента України мають бути передані віруючим. Від початку учасники слухань у залі розділилися на дві майже рівні частини. З одного боку – велика група священників Прилуцького благочиння УПЦ Московського патріархату та громадян міста, які їх підтримують. Другу представляли священники УПЦ Київського патріархату та прилучани, які бажали мати в місті православну церкву, в якій служба правитиметься українською мовою, де можна було б почути проповідь і молитву рідною, а не чужою мовою. Слухання проведені організаторами вміло, тактовно, пройшли успішно, хоча й не вистачало витримки, толерантності й культури в поведінці, особливо в деякого з тих, хто повинен наставляти, виховувати, повчати людей, прищеплювати їм найвищі християнські чесноти. Але це, мабуть, через брак позитивного досвіду. Учасники слухань ухвалили резолюцію про те, щоб доручити міській владі підняти клопотання перед вищими владними структурами про передачу собору Різдва Богородиці громаді УПЦ Московського патріархату, а Стрітенського собору – громаді УПЦ Київського патріархату.

«Я гадаю, що наша Православна церква, яка водночас із Українською державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу й поведе його тим шляхом віри й правди, яким вели його славні, великі духом владики: Петро Могила та інші... Я впевнений, що духовенство буде щиро плекати культуру, любов до рідного краю і віру серед українського народу. Бажаючи вільного розвитку православної віри та духовенства, я хочу, щоб усі діла української церкви вирішувалися тут у нас, в Україні, і тільки тоді будуть корисні наслідки і вашої праці, і бажань народу», – ці слова виголосив у промові перед духовенством на Всеукраїнському церковному соборі останній гетьман України і наш видатний земляк Павло Скоропадський 6 липня 1918 р. Вони, ці слова, звучать актуально й зараз, майже за сторіччя потому. Послухаймося мудрої поради.

Церква Іоанна Предтечі у Прилуках (1865)

РЕЦЕНЗІЇ

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ-Ніжин)

Проблемна мікротопонімія міста Ніжина

Рец. на: Коткова Л.І. Мікротопонімія міста Ніжина. – Ніжин, б/р.
– 38 с.; карт.

Пожвавлення протягом останнього десятиріччя ніжинознавчих студій – факт вельми приємний. Такі дослідження мають тяглі у часі традиції, які можна, з певними обмовками, розпочати від появи ніжинських сюжетів у творах козацьких літописців другої половини XVII – XVIII ст. (Самійла Величка, Григорія Грабянки, Р.Ракушки-Романовського (Самовидця) тощо). Ніжинознавчі розвідки останнього часу – це переважно невеликі за об'ємом, тематично індивідуальні статті, розпорошені в різних колективних збірках (часто виданих поза межами Ніжина), зрідка згруповані за певною тематикою (наприклад, «Греки в Ніжині», «Поляки в Ніжині»). Авторські ж роботи з ніжинознавства, видані окремим виданням – узагалі рідкість. Їх нескладно перерахувати: чудово ілюстрований нарис історії міста професора Г.В.Самойленка «Ніжине мій...» (К., 2002), «Сторінки історії Ніжинщини» О.М.Уривалкіна (Ніжин, 1998), сюжетні есе з міської історії вчителя Л.Б.Петренка «Ніжин: древній і завжди юний» (Ніжин, 2004), – ось, мабуть, і все. Відтак, поява нової позиції в цьому списку – певна подія в ніжинознавчому досліді, особливо, коли ця робота охоплює до цього невідомі або малодосліджені аспекти міського буття.

Невелика за обсягом, але попри це видрукувана окремим виданням, брошура вчителя однієї із загальноосвітніх шкіл Ніжина Людмили Іванівни Коткової «Мікротопонімія міста Ніжина» зачіпає одну з таких тем: походження й етимологію мікротопонімів міста. До цього кілька разів робилися спроби подібного дослідження. Переважна їх більшість з'явилася упродовж 1970-х – середини 1980- років. Проте, далі газетних публікацій, де на першому місці стояло народне тлумачення назви, оперування певними місцевими легендами чи міфами, апелювання до спрощеного побутового тлумачення (т.зв. народної етимології) справа не пішла.

Так, у надрукованому на початку 1980-х років у міській газеті «Під прапором Леніна» циклі з восьми краєзнавчих нарисів Ніжинського педінституту Г.П.Васильківського, кілька з яких стосувалися безпосередньо мікротопонімічної проблематики. Зокрема, нарис «Околицями древнього міста» розповідав про історичні час-

тини Ніжина*. В меншій мірі роблячи спробу визначати їх межі й місце розташування, Г.П.Васильківський визначає їх, намагаючись дати етимологію назв. У цьому полягає головна цінність указаної роботи. На жаль, зважаючи на кваліфікацію науковця можна було б очікувати більш виваженого й аргументованого наукового підходу до викладу матеріалу, залучення більш серйозної джерельної бази. В цьому полягав і головний недолік мікротопонімічних потуг Г.П.Васильківського: його висновки – за відсутності інших досліджень – стали домінуючими при зверненні до означеної проблеми (укладання ним-таки двох редакцій фотопутівника «Ніжин» (К.,1981; К.,1986), написання топонімічних статей для енциклопедичного довідника «Чернігівщина» (К.,1990), курсу місцевої історії в школах, розробці краєзнавчих лекцій місцевому університеті тощо).

Дещо іншою видається розвідка О.С.Морозова щодо походження назви основного гідроніма Ніжина – р.Остер. Позиція автора тут більш аргументована, він користується певними документальними джерелами, пробує робити як джерелознавчий, так і морфологічний аналіз. Наскільки це вдалося дослідникові – не є метою цієї рецензії, але подібне дослідження як методолого-методичний факт має бути цілком схваленим.

Дослідження – радше б назвати її спроба систематизації – Л.І.Коткової** розпочинається постановкою проблеми і мети: топонімія є важливим джерелом для «дослідження мови, історії, матеріальної і духовної культури народу», відтак, вивчення етимології міської мікротопоніміки Ніжина, будучи практично не дослідженою, є вельми корисним і потрібним. Далі – короткий виклад походження назви урбоніму «Ніжин», перегляд і спроба етимологізувати назви історичних і сучасних частин (мікрорайонів) міста, перелік і, знову ж-таки, спроба етимологізувати назви мостів через р.Остер, розташованих на території Ніжина, і, нарешті, найбільша частина брошури – присвячена міським вулицям, провулкам і площам.

У випадку з історичними частинами й мостами Л.І.Коткова звернулася до простого їх переліку; щодо назв вулиць і площ – тут автор удався до спроби їх певної систематизації. Першими розглядаються вулиці «історичного походження», але чомусь таких назбиралося тільки дві (колишня Мостова і Широкомагерська); тут-таки згадані назви, пов'язані з радіальними виїздами з міста – за назвами населених пунктів, переважно найближчих сіл (Чернігівська, Московська, Бобрицька, Кирилівська, Липіврізька й інші). Проте, далі автор звертається до систематизації за етимологією власне назви мікротопонімів: антропоморфного походження (з більш детальним розподілом за групами носіїв назв «іменних» вулиць: революціонерів, героїв війн, учених, митців тощо); пов'язаних із певними подіями, господарськими заняттями; розташованими тут спорудами, установами; за топографічними особливостями місцевості, місяцями календарного року, клерикальними назвами тощо.

У цілому систематизація прийнятна, але не зовсім логічна: подібне переплигування з одного принципу класифікації на інший нагадує ситуацію, коли запрягають воза, але їдуть на санях. Наприклад, виникає найпростіше і цілком логічне запитання: чи решта назв мікротопонімів Ніжина є неісторичними? Аби уникнути таких казусів, ймовірно, слід було дотримувати певної однієї системи відбору і чітко ділити структуровані позиції не тільки за тематикою (горизонтальною градацією), але й за масштабом (вертикальна градація): відантропоморфні назви – відапелятивні назви – відтопографічні назви тощо.

Не все рівно й у власне етимологічній стороні зазначеної роботи Л.І.Коткової. Вона наступає на ті ж «граблі», що й її попередники, зокрема, Г.В.Васильківський, – не піддаючи ніякій критиці, користується «народною етимологією», місцевими легендами, побутовим тлумаченням назв, приймаючи їх апріорі. Такий підхід інколи шкодить, навіть, обраному

* До нього спробу визначити й подати часткову етимологію історичних частин Ніжина робив спробу наприкінці XVIII ст. О.Ф.Шафонський у своєму «Черниговского наместничества топографическом описании».

** На жаль, видання без указання року, але за опосередкованими даними можна припустити, що брошура з'явилася в 2005 р.

підходу до систематизації ніжинської мікротопоніміки, впливаючи на його результати. Так, наприклад, безапелятивно відноситься до «назв, що славлять дружбу між народами» мікротопонім «вул. Друзів». Дійсно, етимологія, мов би, лежить на поверхні, але морфологія слова говорить і про можливий інший варіант: за місцевою традицією багато назв утворилося від прізвищ перших або домінуючих мешканців вулиці, провулку чи певного мікрорегіону («кутка»); в Ніжин ж досить поширеним було (і є нині) прізвище «Друзь». Відтак, для остаточного з'ясування слід звернутися до архівних джерел – у першу чергу до постанови міськвиконкому про присвоєння цій вулиці даної назви*. Зовсім незрозумілим є віднесення до «вулиць, пов'язаних з назвами колгоспів, розташованих на даній місцевості» вул. Подвойського, яка розташована в самому центрі сучасного міста, де до аграрного сектору можна віднести хіба що невеличкі городи чи палісадники з приватного сектору суміжних вулиць. Або чомусь до назв, пов'язаних із заняттями жителів, віднесено назви вулиць Молодіжної та Юності...

Те ж саме можна сказати й про етимологію ще з десятка мікротопонімів, у першу чергу – назв історичних районів Ніжина. В останньому Л.І.Коткова слідує частково за О.Ф.Шафоновським, але здебільше – за Г.В.Васильківським*, повторюючи його помилки. Так, цілком помилковим є тлумачення походження назви «Мигалівка» як видозміненої «Могильовка», також на сьогодні не є остаточно доведеним походження назви «Магерки» від чи то модних колись у Ніжині, чи то виробництва саме тут колись капелюхів-*magerie*; спірним і мало ймовірним є походження назви «Лихокутівка» за певним соціальним чинником («лихі люди»)**.

Певні зауваження викликає також зміст і методика етимологізації назв. Очевидно, вона детермінована наявністю матеріалу як про проходження (філологічного спрямування) тієї чи іншої назви, так і будь-якої іншої (історичної, літературної, етнологічної) інформації. Цим пояснюється й різниця у стилістиці пояснень до назв. У цілому проглядається певна еkleктика: помітно, що інформація в одному випадку бралася з певних наукових чи науково-популярних робіт, у іншому – з документальної або літературної публіцистики; в певних епізодах додаються власні пояснення автора рецензованого дослідження. Такий стан речей можна пояснити фахом автора – цілком притаманне вчителю прагнення зібрати якнайповнішу інформацію, упорядкувати її й максимально викласти, надаючи слухачеві (чи б пак – читачеві) можливість унести власні корективи, скласти власне враження від отриманої інформації, – так би мовити, щось додумати самому.

Наприкінці брошури Л.І.Коткова уміщує бібліографію з теми, що, без сумніву, піднімає рівень дослідження і надає йому більшої ваги. Список із 52 позицій хоча і не є повним на сьогодні, але він уперше зводить у єдине практично весь нині відомий доробок щодо досліджень ніжинських мікротопонімів, – у цьому чи не найбільша заслуга автора. Наведена бібліографія гарно окреслює сучасний стан розробки даного питання, де абсолютну більшість позицій займають суто публіцистичні краєзнавчі екскурси в місцевій періодиці, де перед жорсткими дослідницькими науковими вимогами на перший план виступає потреба читабельності матеріалу для рядового читача, оперування привабливим сюжетом, певними журналістськими прийомами тощо. Все це гарно ілюструє складність виконаної автором роботи і додає їй зайвої ваги.

Загалом, брошура «Мікротопонімія міста Ніжина», з відповідними зауваженнями й побажаннями, заслуговує на схвальний відгук; особливо, з огляду на малодослідженість проблематики, досить вузьку історіографічну й джерельну базу, неоднозначність і суперечливість матеріалу, а також складність завдання, що стояло перед автором і з яким він до певної міри впорався.

* Оскільки вулиця утворилася в післявоєнний час, тому саме в рішеннях міськвиконкому має бути така інформація.

** Останній, у свою чергу, також багато в чому слідує за згаданим автором другої половини XVIII ст.

** Щодо можливої етимології назв історичних частин Ніжина відсилаємо до однієї з публікацій автора даної рецензії (див.: Зозуля С.Ю. До питання походження й етимології історичного районування міста Ніжина // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 354-355. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2007. – С.33-39.

Н А Ш І А В Т О Р И

- Гавриленко Інна Володимирівна** – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Гайдай Георгій Федорович** (помер у 2006 р.) – зберігач фондів Прилуцького краєзнавчого музею (Прилуки)
- Гранатович Лариса Валентинівна** – провідний бібліотекар бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Давиденко Юрій Миколайович** – старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Дудченко Геннадій Миколайович** – магістр, старший викладач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Ємельянов Віктор Миколайович** – завідувач відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Жукова Світлана Петрівна** – заступник директора Державного історико-культурного заповідника у м.Глухіві (Глухів)
- Зозуля Сергій Юрійович** – магістр, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК (Київ-Ніжин)
- Кедун Іван Станіславович** – магістр, асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Коваленко Євген Володимирович** – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Кондрашов Віктор Володимирович** – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Корбач Іван Михайлович** – пенсіонер, відповідальний секретар товариства «Чернігівське земляцтво» (Київ)
- Крапив'янський Станіслав Миколайович** – старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Лейберов Олексій Олегович** – магістр, старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Москаленко Олександр Юрійович** – к.і.н., доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Павлюченко Ігор Анатолійович** – координатор проекту “Дім Миколи” (Прилуки)
- Руденко Лілія Михайлівна** – головний зберігач фондів Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Самойленко Сергій Григорович** – аспірант кафедри світової літератури та історії культури філологічного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин-Київ)
- Ситий Ігор Михайлович** – к.і.н., старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (Чернігів)
- Степовик Дмитро Власович** – доктор мистецтвознавства, доктор богослов'я, професор Київської духовної академії УПЦ КП (Київ)

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ МАЙБУТНІХ АВТОРІВ

Редакторський колектив «Ніжинської старовини» запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів, – що вивчають проблеми історії та культури міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов'язане з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями.

Зважаючи на задекларований характер збірки, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде надаватися науковим розвідкам. **Науково-публіцистичні матеріали як за змістом, так і за оформленням (без посилань у тексті, але обов'язково зі списком використаної літератури після тексту) друкуються в краснавчому розділі, за винятком окремих випадків, узгоджених із упорядниками.** Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат) науково-публіцистичні роботи **не розглядатимуться.**

Для публікації матеріалу необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) його роздрук [1 примірник] і електронну версію на будь-якому носії [1 примірник] (останню можна надіслати по e-mail на одну з указаних нижче поштових скриньок із темою «для «Ніжинської старовини», бажано заархівовану в форматі *.гаг [архів звичайний, не саморозпаковуучий!]).

Увага! Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!

Вимоги до оформлення:

- ✓ виконана в текстовому процесорі Word (не нижче версії 7.0) з розширенням *.doc або *.rtf; гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;
- ✓ посилання:
 - **варіант 1:** післятекстові (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДІАК України, ф. Р-2356, оп.4, од.зб. 24556, арк. 35 зв.));
 - * **післятекстові автоматичні посилання (EndNotes) мають бути зняті і переформатовані у звичайний текст!**
 - **варіант 2:** повним кодом, вилітні на пронумерований список літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 12, інтервал 1) після тексту статті (напр.: [3, с. 25], [18, Т. 2, с. 34], [4, с. 67; 8, с. 22] тощо, де перша цифра – номер джерела в списку; далі – том, число, випуск (за потреби); остання (обов'язково зі скороченням «с.») – сторінка (сторінки); посилання на використані архівні документи оформляється під спільним номером для назви архівної установи в загальному списку з указанням у коді посилання через кому шифру фонду, номеру опису, номеру справи (одиниці зберігання – од.зб.) та номеру аркушу (напр.: [8, ф. Р-2356, оп.4, спр. 24556, арк. 56 зв.] тощо)).
- ✓ графіка (ілюстрації, графіки, схеми тощо) окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носії; розширення 200 dpi, формат *.TIFF, розмір 10X15 см (де 10 см – базова сторона, інша сторона – за пропорціями);
- ✓ для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, **обов'язково** вказати після тексту список використаної літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 12, інтервал 1);
- ✓ у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати повністю прізвище, ім'я, по-батькові; науковий ступінь, вчене звання, посаду і місце роботи.

Редакторський колектив залишає за собою право на орфографічне і пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор публікації.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою, але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

КОТАКТНІ КООРДИНАТИ:

Зозуля С.Ю., вул. Об'їжджа, 56, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою «для збірки «Ніжинська старовина»)
тел. 8-046-31-34825 (дом), 8-068-353-59-57 (моб), 8-044-280-7879 (роб)
тел./факс 8-044-280-6463 (роб)

протоієрей Олександр Морозов, Кафедральний собор Всіх Святих (УПЦ КП), вул. Гребінки, 31, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою «для збірки «Ніжинська старовина»)
тел. 8-066-705-5341 (моб), 8-046-31-22457 (роб)

e-mail: el_havar_din@ukr.net, el-havar-din@yandex.ru, petryk2@ukr.net (гостьовий, пароль: petryk2)

Наукове видання

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

**Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби
(до 65-річчя звільнення міста від нацистів)
Пам'яткознавство Північного регіону України №1
Історико-культурологічний збірник
Випуск 4-5 (7-8)
2007 р.**

Дизайн обкладинки: С.Ю.Зозуля

Макетування: С.Ю.Зозуля

Літературна й наукова редакція: С.Ю.Зозуля, О.С.Морозов

Коректура: Н.П.Онищенко

Підписано до друку 19.11.2007 р.

Формат 70х100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman Суг. Обл.-вид. арк. 12,64.

Ум. друк. арк. 10,0. Тираж 300 прим.

Зам. № 2194.

Віддруковано в ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

суб'єктів видавничої справи

серія ДК № 1115, від 12.11.2002 р.

16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а,

факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,

e-mail: aspekt@ne.cg.ukrtel.net

Н61 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4-5 (7-8) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2007. – 172 с.

ISBN 978-966-8999-16-1

У червертому та п'ятому випусках наукової збірки «Ніжинська старовина» вміщено ряд ніжинознавчих, а також регіоналістичних пам'яткознавчих студій.

Авторські розвідки четвертого випуску – майже виключно ніжинських дослідників, кілька археографічних публікацій, а також бібліографічний показник тематично відображають сюжети з періоду окупації Ніжина нацистами впродовж 1941-1943 років.

Перше число пам'яткознавчої серії «Ніжинської старовини» в межах означеного збірника репрезентує результати досліджень останнього часу пам'яток археології, архітектури та містобудування, історії та культури, а також архівних, мистецьких і некрополістичних, пов'язаних із Північним історико-культурним регіоном України, переважно півдня сучасної Чернігівщини.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

УДК 94(477.51)

ББК 63.3(4Укр=Укр)

**ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
НАН України та УТОПІК**
видає такі регулярні (періодичні й серійні)
наукові та науково-популярні видання

ПРАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Науковий збірник із проблем пам'яткознавства та музезнавства; охоплює питання теорії, історії, методології пам'яткознавчого досліджу; висвітлює результати новітніх спеціалізованих досліджень; містить хроніку найбільш помітних подій із дослідження пам'яток в Україні та за її межами Фахові видання з історичних наук і музезнавства Виходить два рази на рік (до 2005 р. – раз на рік) Видається з 1992 р. (з перервою у 1994-2000 роках)

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Науковий журнал із проблем історії науки і техніки; провідна тематика – дослідження проблем пам'яток науки і техніки; вміщується інформація про спеціалізовані наукові новини Виходить чотири рази на рік (щоквартально) Видається з 2007 р.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий історико-культурологічний збірник із проблем ніжинознавства, а також пам'яткознавства північного етноісторичного регіону України Виходить раз на рік (тематичні випуски – індивідуально)

У межах збірки видаються серії "Ніжинознавчі студії" (з 2005 р.) та "Пам'яткознавство Північного регіону України" (з 2007 р.) Видається з 2005 р.

ВІДЛУННЯ ВІКІВ

Науково-популярний повнокольоровий ілюстрований журнал із питань охорони та збереження історико-культурної спадщини Виходить два рази на рік (щопівроку) Видається з 2004 р. (до цього видавався УТОПІК під назвою "Вісник") Співвидавець: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

Окрім того, осібно або разом із іншими науковими й громадськими організаціями Центром пам'яткознавства НАН України та УТОПІК видається нерегулярна спеціалізована пам'яткознавча література: монографії, наукові збірники, матеріали конференцій, збірники нормативних документів, методична й довідникова література. Більш детальну інформацію про такі видання можна віднайти на Українському пам'яткоохоронному ресурсі "Відлуння віків" у мережі Internet або за адресою, вказаною наприкінці цього тому збірник

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури і Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК запрошують усіх бажаючих відвідати у мережі Internet Український пам'яткоохоронний ресурс "Відлуння віків", де можна знайти стрічку українських і глобальних пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних новин, інформацію про нові фахові видання, тексти нормативних і законодавчих актів із охорони історико-культурної спадщини, контактні координати центральних і регіональних органів, що опікуються пам'яткоохоронною роботою в Україні тощо.

Адреса: pamjatky@org.ua